

*Бібліотека
студента-медика*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ОДЕСЬКИЙ
МЕДУНІВЕРСИТЕТ

ОДЕСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
МЕДИЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

*Бібліотека
студента-медика*

*Започатковано 1999 р. на честь 100-річчя
Одеського державного медичного університету
(1900–2000 рр.)*

О. Ю. Колтунов
О. О. Уварова

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Навчальний посібник

Одеса
Одеський медуніверситет
2011

УДК 930.85(477)(075.8)
ББК 63.3(4Укр)я73
К 60

Автори: О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова

Рецензенти: професор кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,
д-р іст. наук, проф. О. А. Бачинська
директор Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника, завідувач кафедри етнології
та археології, д-р іст. наук, проф. М. В. Кугутяк
завідувач кафедри української філософії та культури
філософського факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
канд. філос. наук, проф. М. Ю. Русин

*Рекомендовано Центральною Координаційно-методичною
радою Одеського національного медичного університету
як навчальний посібник для студентів вищих медичних
навчальних закладів IV рівня акредитації
Протокол № 5 від 18.05.2010 р.*

Колтунов О. Ю.

К 60 Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов,
О. О. Уварова. — Одеса : ОНМедУ, 2011. — 316 с. — (Серія
«Бібліотека студента-медика»).

ISBN 978-966-443-036-1

Навчальний посібник підготовлено співробітниками кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету. У книзі різнобічно розглядається розвиток культури на теренах України від найдавніших часів до сьогодення. Висвітлюються особливості психології, мови, релігії, традицій, звичаїв та обрядів, господарства українців, що яскраво засвідчують їхню самотність.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів.

УДК 930.85(477)(075.8)

ББК 63.3(4Укр)я73

© О. Ю. Колтунов,
О. О. Уварова, 2011.

ISBN 978-966-7733-47-6 (серія)
ISBN 978-966-443-036-1

© Одеський національний
медичний університет, 2011.

ПЕРЕДМОВА

Національне минуле служить нам ніби для перевірки того, хто ми є, і для того, щоб знати, чим ми станемо в майбутньому... Треба вдивитися на себе в дзеркало історії нації для того, щоб вивчати себе в цьому дзеркалі, щоб іти далі відповідно до реальності нашого часу, і весь час дивлячись уперед.

Д. Сікейрос

Особливість професії спеціалістів охорони здоров'я полягає в тому, що вони повинні відповідати не тільки певним професійним, але й моральним критеріям, а також громадянським якостям, аби стояти на захисті здоров'я та життя людей. Безсумнівно, вивчення і знання історії культури своєї держави дозволяє майбутньому спеціалісту — її громадянину — глибше усвідомлювати своє місце в суспільстві, розв'язувати проблеми патріотичного й інтернаціонального виховання, розкривати своєрідність українського народу. Залучення молоді до культурної спадщини, виховання в дусі бережного ставлення до національних символів і святинь — важлива умова естетичного розвитку особистості, духовного прогресу суспільства в цілому. Розширення загальнокультурного світогляду студентів, поглиблення їхніх гуманітарних знань сприяють формуванню творчого мислення, оригінальних підходів до розв'язання сучасних наукових проблем.

Історія української культури — одна з ланок історії світової культури. Народи сучасного світу формувалися у неповторному комплексі природних, расово-етнічних, мовних і геополітичних факторів, разом із ними розвивалися їх унікальні культури. Культура нашого народу — не виняток. Українська культура — неповторний комплекс етнічних, мовних, природних і геополітичних чинників. Значною мірою особливості української культури були зумовлені природно-географічними характеристиками регіону, досить сприятливими для землеробства. Різні ландшафтні зони та привабливі кліматичні умови перетворювали цю територію на зону інтенсивного міжкультурного обміну за рахунок міграційних процесів — з одного боку, а з другого — на зону міжетнічної боротьби і водночас

виникнення тих культур, які плідно розвивалися протягом тисячоліть. Предок українців — не одвічна біологічна даність, а спадкоємець усіх попередніх народів, котрі спільними зусиллями витворили підвалини його специфічного національного способу життя та світогляду.

Українська культура належить до культур східнослов'янського типу, суттєві риси якої поєднують її з культурою інших племен, що у другій половині I тис. н. е. утворили державу Київську Русь. Формування сучасної української культури відбувалося у складних умовах, визначених перебуванням нащадків давніх русичів у складі інших європейських держав, де, вбираючи досягнення інших народів і збагачуючи їх власними надбаннями, українці формували цю культуру як унікальне світове явище. Нині культура українського народу розвивається як культура власної держави і вступає в новий етап свого розвитку — культурний ренесанс України XXI ст.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КУРСУ

Наявність навчального курсу «Історія української культури» пояснюється необхідністю вирішення питань ідентичності, адекватної ідентифікації та полікультурної взаємодії, тому важливе не тільки поглиблення знань про звичаї, етнічну історію тощо, а й спрямування на вироблення чіткої самоідентифікації громадянина України. Важливим аспектом є поєднання громадянської та національної ідентифікацій. Курс концентрує та подає відомості про конкретний народ, про особливості побуту і трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід, здобутки в галузі навчання та виховання, суспільно-державний устрій, традиції, звичаї, витоки й особливості культури. Зрозуміло, що культура українців є невід’ємною часткою загальноєвропейського та світового культурного розвитку, що пояснює вибір авторів шляху подання інформації й акценту не тільки на історії культури української нації, але й інших народів, які перебували на теренах сучасної України.

Українська культура як загальнолюдська — це комплекс матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис людності на етнічних українських землях і в суспільстві, що містить не лише різні види мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій, вірувань. Курс «Історія української культури» покликаний вивчити те, що було створено українським і іншими народами впродовж історичного розвитку людського суспільства на теренах України. Допомогою під час вивчення стане запропонований навчальний посібник, що відповідно до програми включає теми, плани та тексти лекцій і матеріали для семінарських занять, питання для контролю та самоконтролю, перелік літератури.

Даний курс не обмежується тільки інформаційним рівнем, а й доцільно вносить ціннісні орієнтації і, як і будь-який предмет

гуманітарного циклу, спрямований на формування здібностей особистої рефлексії.

Мета викладання дисципліни:

— **навчальна:** вивчення всебічного прояву духовної та матеріальної культури українців; визначення специфіки української ментальності та чинників, які протягом історичного і культурного розвитку українського народу впливали на її формування;

— **виховна:** розширення світоглядних уявлень студентів через розуміння унікальності української культури; підвищення рівня самопізнання; виховання поваги до українського народу, його культури та історії.

Завдання щодо вивчення дисципліни. У результаті вивчення дисципліни студенти повинні:

— **знати:** визначення основних складових понятійного апарату курсу; особливості національної культури українського народу, його духовні цінності та пріоритети; тенденції культурного розвитку України в різні історичні епохи; основні форми і напрямки розвитку культури, види, стилі та жанри мистецтва; чинники формування, специфіку та сфери реалізації українського менталітету; основні етапи релігійної культури українців, календарні звичаї та обряди; соціально-побутові відносини традиційного суспільства, систему традиційних взаємин, народну духовну та матеріальну культуру;

— **вміти:** орієнтуватися у процесах культурного розвитку на українських теренах; давати вичерпну характеристику етапам у історії української культури; визначати вплив ментальності та духовності на соціально-побутові відносини в українському суспільстві, на матеріальну культуру та її місце в обрядовій системі українців; робити висновки про відродження та перспективи розвитку української культури в умовах державної незалежності.

Головним завданням курсу є формування характеру громадян і патріотів; підготовка покоління до самостійного життєвого вибору, шляху та перспектив майбутнього, пізнання та самопізнання, творення й самотворення особистості, схильної та спроможної бути в гармонії з іншими людьми, з довкіллям, із власним «Я»; поєднання особистих інтересів з громадськими, національно-державними та загальнолюдськими. Знання й осмислення глибинних традицій українського народу сприяють формуванню високих суспільних, державних, гуманістичних, духовно-культурних ідеалів, морально-етичних та естетичних критеріїв і принципів життєдіяльності людей мудрого серця та гуманного розуму.

Розділ 1

ГЕНЕЗИС УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Глава 1

ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА». КУЛЬТУРА — ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Щоб зрозуміти сучасність культурного стану народу, щоб зрозуміти культуру народу взагалі, треба знати закони, по яких культура розвивається, зрозуміти закони постійної зміни культурних форм, щоб розібратися, що в культурі народу є нового, а що є пережитком, що є старе й відмираюче, а що є хоч старе, але повне життєвої сили; для цього всього треба приходити до студіювання народної культури з історичною метою, себто студіювати не просто культуру народу, а історію його культури. Маючи бажання студіювати культуру українського народу, конче треба студіювати історію української культури.

Д. Антонович. Українська культура

Поняття «культура»: походження та визначення • Основні культурологічні теорії • Культура і цивілізація: співвідношення понять • Форми культури і суб'єкти культурної творчості • Поняття світової, національної та етнічної культури • Масова й елітарна культура • Соціальні функції культури • Види культурних норм та їх суспільне призначення • Мистецтво як явище культури

Поняття «культура»: походження та визначення

Культуру часто визначають як «другу природу». Таке розуміння сягає античної Греції та Демокріта, який вважав культуру «другою натурою». Культура, насамперед, — природний феномен хоча б тому, що її творець — людина — біологічне творіння. Без природи не було б культури, тому що людина

діє на природному ландшафті, користується ресурсами природи.

Отже, культура є насамперед актом подолання природи, виходу за межі інстинкту. Багато тварин можуть створювати щось таке, що схоже на культуру: бджоли, наприклад, будують стільники; павук безпомилково плете павутину тощо. Виходить, істоти створюють щось таке, чого в природі не було. Однак їхня діяльність запрограмована інстинктом, а не вільною творчою діяльністю, тимчасом як культура у людини припускає спонтанний, вільний вид активності, що переборює видо-ву закріпленість.

У своєму етимологічному значенні поняття «культура» сягає античності. Етимологічно в латині більш давнім джерелом слова «культура» вважається дієслово *colere* — у первісному значенні «обробляти», а в пізнішому — «шанувати», «поклонятися». Воно вперше було зафіксоване в праці римського державного діяча і письменника Марка Порція Катона (234–149 рр. до н. е.) “*De agri cultura*”, присвяченій турботам землевласника про догляд за ділянкою. Потім слово «культура» метафорично співвідноситься з розумністю. Римський оратор і філософ Цицерон (106–43 рр. до н. е.) у «Тускуланських бесідах» (45 р. до н. е.), говорячи про оброблення, мав на увазі не землю, а духовність і говорив про необхідність культури душі, вважаючи такою філософію.

В епоху середньовіччя слово «культ» уживалося частіше, ніж «культура». Воно виражало здатність людини розкрити власний творчий потенціал у любові до Бога. В епоху Відродження воскрешаються античні уявлення про культуру. Вона виражає, насамперед, активний творчий початок у людині, що тяжіє до гармонійного, піднесеного розвитку. У сучасному значенні слово «культура» стало вживатися у XVII ст. Як самостійне воно з'явилося в працях німецького юриста й історіографа Самуеля фон Пуфендорфа (1632–1694) в узагальненому вигляді як учинене людиною без урахування в ній і навколишньому середовищі природного.

Як самостійне явище соціального життя, що потребувало наукового дослідження, культура була усвідомлена та розглянута в другій половині XVIII ст. в епоху Просвітництва. Просвітники, зокрема Жан-Жак Руссо, виділили культуру як явище, що протистоїть природному середовищу та має руйнівну функцію. Німецькі просвітники в той же самий час, навпаки, підкреслювали

«творчий», прогресивний характер культури. Важливою віхою в становленні поняття стали ідеї німецького просвітителя Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803), який трактував культуру як ступінь удосконалення людини і, насамперед, ступінь розвитку наук і освіти, як стимул розвитку. Німецький філософ Іммануїл Кант (1724–1804) пов'язував зміст культури з досконалістю розуму. Таким чином, у наведених позиціях культура характеризується як духовний бік громадського життя.

Наприкінці XIX ст. німецький економіст і філософ Карл Маркс (1818–1883), ґрунтуючись на матеріалістичному розумінні історії, висунув як глибинну основу культури матеріальне виробництво, що призвело до розподілу на матеріальний і духовний боки культури при домінуванні першого.

Першу спробу визначення культури зробив англійський етнограф Едуард Бернетт Тайлор (1832–1917), який розумів культуру як складне ціле, що формується зі «знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства».

Одним із перших наблизився до розуміння культури як деякої системи англійський соціолог Герберт Спенсер (1820–1903), який розглядав суспільство та культуру як організм, де є свої органи і частини тіла.

Сьогодні існує більш ніж декілька сот визначень поняття «культура». У загальному вигляді під *культурою* можна розуміти: матеріальні та духовні цінності людини; спосіб життєдіяльності людей; їхні відносини між собою; своєрідність життя нації і народів; рівень розвитку суспільства; інформація, що накопичується в історії суспільства; сукупність соціальних норм, законів, звичаїв, традицій; релігія, міфологія, наука, мистецтво, політика; особлива знакова система і т. д. Таким чином, культура — це сукупність людських досягнень, це все надбання людства, яке існує або колись існувало.

Науку, що вивчає культуру, називають *культурологією* (від лат. *cultura* і грец. *logos*). Культурологія — це галузь гуманітарного знання, що охоплює проблеми сутності і закономірностей функціонування і розвитку культури. Термін «культурологія» у 1909 р. запропонував німецький філософ і фізик В. Освальд (1853–1932). У 1939 р. американський філософ Леслі Уайт (1900–1995) увів цей термін у контекст антропологічних досліджень про культуру. Його праця «Наука про культуру» (1949) сприяла виділенню культурології в окремий напрям досліджень.

Основні культурологічні теорії

Наскільки різноманітне поняття культури, настільки багато і підходів до її вивчення. Але все різноманіття зводиться до двох основних напрямків, що відповідають на питання: «Що є культура? Знаряддя поневолювання людини чи засіб її облагороджування, перетворення в цивілізовану особистість? Як проходить *культурогенез* — процес виникнення та розвитку культури?».

Як самостійне явище громадського життя культура стала розглядатися в епоху Просвітництва. Культурні феномени (мораль, мистецтво, звичаї і т. п.) як необхідні елементи суспільства виникають, на думку просвітителів, завдяки людській волі. Італійському мислителю Д. Віко (1668–1744) і німецькому просвітнику І. Г. Гердеру (1744–1803) належить заслуга в розробці *принципу історизму*, відповідно до якого будь-яке культурне явище необхідно розглядати в контексті історичного розвитку.

Родоначальник німецької філософії І. Кант (1724–1804) протиставив «світу природи» «світ волі» (культуру), що конструюється самою людиною. У працях німецького філософа Г. В. Ф. Гегеля (1770–1831) культура розглядається як явище, що розвивається відповідно до раціональних принципів. Німецький філософ Ф. Ніцше (1844–1900) робить висновок про те, що людина за своєю природою взагалі антикультурна, вона стихійно відчуває, що культура є злом і створена для її поневолення та пригнічення.

У XVIII–XIX ст. культура нерідко розглядалася як організм, де соціальні інститути порівнювалися з органами та частинами тіла, а соціокультурні процеси — з фізіологічними процесами. Такої думки дотримувався, наприклад, англійський соціолог Г. Спенсер.

Основоположником школи *еволюціонізму* вважається англійський антрополог Е. Б. Тайлор. Ця культурологічна школа уподібнює культуру живому організму і вважає, що культурні живі організми у своєму розвитку удосконалюються від простих форм до більш складних. Еволюційних поглядів на культуру дотримувалися американський етнограф Л. Г. Морган (1818–1881), англійський етнолог Д. Д. Фрейзер (1854–1941) та ін.

Л. Уайт є представником сучасного *неоеволюціонізму*. Він визначає культуру як спосіб оволодіння світом, перетворення

та регулювання природних процесів за допомогою символів. Усі аспекти культури виступають як відображення її матеріально-технічного стану, а провідна роль у культурній еволюції належить удосконаленню знарядь праці, розвитку науки.

Дифузіонізм — напрямок, відповідно до якого різні соціокультурні чи феномени культури взагалі можуть мати загальне джерело, мігрувати, поширюватися шляхом дифузії, а також накладатися один на одного. Німецький етнолог Ф. Гребнер розробив *«теорію культурних кіл»*, відповідно до якої всі елементи культури належать певним «культурним центрам» («колам»), взаємодіють між собою в географічному просторі, поширюються шляхом міграції чи зміщення. Представником дифузіонізму можна вважати німецького етнографа Л. Фробеніуса (1873–1938).

Основоположник *функціонального напрямку* в культурології англійський учений Б. Малиновський (1884–1942) стверджував, що культура є єдина, гармонічно функціонуюча система, де кожен елемент виконує життєво важливу функцію — задоволення потреби дії, у процесі якої люди поєднуються. Англійський антрополог А. Р. Редкліфф-Браун (1881–1955) — інший основоположник функціональної школи — думав, що необхідно розглядати будь-яке соціокультурне утворення як структуру — сукупність взаємозалежних елементів. Французький соціолог Е. Дюркгейм (1858–1917) розробив поняття функції — відповідність того чи іншого соціокультурного явища певній потребі суспільства.

У рамках *історичного напрямку* сформувалися *теорії циклічних культур*, авторами яких стали: у Росії — М. Я. Данилевський (1822–1885) з працею «Росія і Європа», у Німеччині — О. Шпенглер (1880–1936) з «Присмерками Європи», в Англії — А. Тойнбі (1889–1975) з «Дослідженням історії», у США — П. Сорокін (1889–1968) з «Соціальною і культурною динамікою». Автори теорій циклічних культур, з певними відмінностями, вважають, що єдина світова культура розпадається на безліч самобутніх культурно-історичних утворень, які проходять той самий природний цикл розвитку: народження, розквіт, в'янення, смерть.

Уявлення про культуру були розширені австрійським психологом, родоначальником школи *культурного психоаналізу* Зігмундом Фрейдом (1856–1936), який пов'язував культуру з психічними стереотипами. У своїх працях З. Фрейд наголошу-

вав, що людина постійно страждає від протиріч між власними бажаннями та нормами культури, які зобов'язують дотримуватися певної поведінки. К. Г. Юнг розвинув концепцію психоаналізу, використовуючи поняття «*архетипів*» — психічних структур колективного несвідомого. Завдяки їм формуються образи, думки і почуття людей, зберігається колективний історичний досвід, міфи і символи культури.

Значно вплинули на сучасні наукові уявлення про культурний процес погляди радянського вченого В. І. Вернадського (1863–1945), який створив *вчення про ноосферу* (сферу розуму) та її вплив на всі біологічні та геологічні процеси, що відбуваються на нашій планеті.

У 50-ті роки ХХ ст. приходять усвідомлення того, що культура забезпечує цілісність і життєздатність суспільства, тому в кожного суспільства своя культура, що сприяє його відтворенню та життєвості. Через це не можна оцінювати культури за принципом «гірше — краще», більше розвинута чи менше. Так виникає теорія *культурного релятивізму* (М. Херсковіц), у рамках якої формується уявлення про те, що в основі культури лежить система цінностей, яка визначає відносини «людина — світ».

Один із найяскравіших представників *екзистенціалізму* (пізньюлат. *exsistentia* — існування) німецький філософ і психолог Карл Ясперс (1883–1969) наголошує на тому, що людство має спільне походження та єдиний шлях розвитку. Він уводить поняття осьового часу, який відносить до часу близько 500 рр. до н. е., «до того духовного процесу, що йшов між 800 і 200 рр. до н. е.». У цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо донині, закладені основи світових релігій, які й сьогодні впливають на життя мільйонів людей.

Досягненням сучасної культурології можна вважати концепцію *структуралізму*, основоположником якої є французький етнолог К. Леві-Стросс (1908–2009). Структуралістична теорія вбачає в культурі результат здатності та прагнення людини особливим чином позначати середовище свого проживання, тому феномени культури тлумачаться як елементи комунікативного процесу в суспільстві.

Одноєю з найпоширеніших у сучасній культурології є *ігрова концепція* культури. Найбільш яскравими її представниками стали Й. Хейзінга, Х. Ортега-і-Гассет, М. Бахтін. У праці «*Homo ludens*» («Людина, яка грає») Й. Хейзінга досліджує гру як загальний принцип становлення та життєдіяльності людсь-

кої культури. Її культуротворча роль полягає у дотриманні добровільно встановлених правил.

Таким чином, наука про культуру як цілісне суспільне явище має дуже тривалу історію. У цілому культурологічні теорії відображають перехід від емпіричного вивчення культури до її філософського осмислення.

Культура і цивілізація: співвідношення понять

Крім поняття «культура», є ще близькі до нього — «суспільство», «цивілізація». Багато дослідників вважають, що поняття «цивілізація» (від лат. *civilis* — цивільний, державно-правовий) відбиває зміст матеріальної, а не духовної культури. Термін з'являється у другій половині XVIII ст., а його авторство різні дослідники приписують французам — інженеру Буланже або філософу-просвітнику барону Полю Анрі Гольбаху, або економісту Віктору Мірабо.

Уперше поняття «цивілізація» ввів у науковий обіг шотландський теоретик А. Фергюсон у «Нарисі історії громадянського суспільства» (1767) для позначення третього, вищого, етапу людської історії, що починається з установа громадянських відносин і виникнення державних інститутів і протистоїть часам «грубості», які охоплюють два перших етапи історії — «дикість» і «варварство». Американський етнограф Л. Г. Морган у книзі «Давнє суспільство» (1877) також розглядав цивілізацію як третю, завершальну, стадію розвитку суспільства, яка випливає за «дикістю» і «варварством». Періодизація Л. Моргана набула характеру трьох послідовних тріад, оскільки кожна з трьох стадій, у свою чергу, розподілялася на нижчий, середній і вищий ступені. У «цивілізації» такими ступенями виявилися рабство, кріпосництво та капіталізм. Ф. Енгельс у книзі «Походження родини, приватної власності і держави» (1884) «дикість» і «варварство» відносив до первісного ладу, а «цивілізацію» — до суспільства в цілому. Таким чином, народжується традиційна проблематика, що сягає німецьких романтиків. У цьому значенні «культура» та «цивілізація» вже не сприймаються як синоніми. Органіка культури протиставляється мертвому техніцизму цивілізації.

З другої половини XIX ст. слово «цивілізація» стало використовуватися в множині для позначення регіональних і локальних типів культурних співтовариств.

У підході англійця Е. Б. Тайлора немає розходжень між «культурою» та «цивілізацією», для нього вони в широкому етнографічному сенсі — тотожні поняття. Однак у німецькій (О. Шпенглер, А. Вебер, Ф. Теніс) і російській традиціях (М. О. Бердяєв) «цивілізація» і «культура» протиставляються. «Культуру» розуміють як духовність і вільну творчість. «Цивілізація» ж не має духовної складової, вона раціональна та технологічна. За О. Шпенглером, це «мертвий час» культури.

Сучасна наука найважливішими ознаками та рисами цивілізації вважає:

- 1) утворення держави;
- 2) виникнення писемності;
- 3) відділення землеробства від ремесел;
- 4) розшарування суспільства на класи;
- 5) поява міст.

Можна сказати, що цивілізація — ступінь суспільного розвитку матеріальної та духовної культури, пов'язаний із поділом праці, раціоналізацією виробництва, споживання та розподілу, формуванням громадянського суспільства.

Цивілізація являє собою спосіб виживання людини у світі за допомогою зміни світу, вона забезпечує людині фізичний комфорт. Культура — прямо протилежний спосіб виживання — пристосування людини до ворожого світу через психологічний комфорт. Отже, якщо справа цивілізації — це переважно матеріальне буття, то культури — ідеально-духовний світ.

Прогрес у сфері культури полягає не в заміні старих цінностей на нові, як це характерно для цивілізації, а в нагромадженні цінностей, у розширенні їхнього кола. Таким чином, можна сказати, що людство, якщо і виграє в ході розвитку цивілізації в ступені фізичного комфорту, то явно програє в духовному плані.

Форми культури і суб'єкти культурної творчості

Підставою для розподілу культури є різноманіття людської діяльності. Звідси виділяються матеріальна, духовна та фізична культура. Однак треба мати на увазі, що в реальному житті вони тісно взаємозалежні та взаємопроникні.

Матеріальна культура — це світ речей, створених або перетворених людиною: перетворення природних матеріалів і енергії відповідно до людських цілей, створення штучного середови-

ща проживання, технології для збереження та розвитку цього середовища. Матеріальна культура включає в себе такі елементи, як породи тварин і сорти рослин, ґрунти і природні речовини (ресурси), які зазнали обробки, будівлі та споруди, інструменти й обладнання для будь-яких видів діяльності, шляхи сполучення та засоби транспорту, зв'язок і засоби зв'язку, технології. Матеріальна культура створює та задає рівень життя суспільства, формує матеріальні запити людей і пропонує засоби їх задоволення.

Духовна культура — це світ ідей, пов'язаних з існуванням людини у світі. Наявність духовної культури — специфіка людського способу життя. Кожна річ, створена людьми, містить у собі їхні мету, ідеї, знання. Іншими словами, духовна культура, входячи в системну цілісність культури взагалі, сама являє собою особливий світ і особливу систему. Вона виявляється у діяльності свідомості, у людських стосунках, у релігійних і наукових уявленнях про світ, у художніх образах. Духовне та духовно-практичне освоєння всієї реальності оформлюється в філософії, мистецтві, різноманітних науках. Духовно-практичне освоєння (включаючи регулювання) суспільного життя здійснюється в політиці, праві, моралі.

Фізична культура — це культура ставлення людини до власного тіла. Вона спрямована на підтримку фізичного та духовного здоров'я. Це поняття передбачає здатність володіти своїм тілом. Це вирішення такого завдання, як навчання мови, прямоходінню, переміщенню предметів, гігієнічним правилам, культивування відмінностей у поведінці за статевими або віковими ознаками.

Провідним суб'єктом культури, тобто носієм предметно-практичної діяльності та пізнання, джерелом активних соціокультурних дій, є все людство — народна маса минулого, сучасного і майбутнього. Різноманітність умов і форм діяльності людей примушує конкретизувати поняття суб'єкта культури, виділяючи як такий великі або малі групи людей: нації і народності внаслідок впливу етнічних відмінностей; держави для підкреслення активної ролі деяких культурних інститутів; релігійні спільноти віруючих, церкву; соціальні та соціодемографічні групи, класи для демонстрації значення місця та ролі групи в суспільному виробництві, відношення до власності, рівня доходів тощо; молодіжні субкультури внаслідок вікових особливостей; чоловіків і жінок унаслідок гендерних (за статевою

ознакою) особливостей; професійні групи та сім'ю, що забезпечують найбільш стійкі механізми передачі культурної інформації загального та спеціального призначення; еліти як особливі соціокультурні групи.

Поняття світової, національної та етнічної культури

Культура, як було сказано вище, підрозділяється за її носієм. Насамперед, слід говорити про світову та національну культуру. *Світова культура* — це синтез кращих досягнень усіх національних культур різних народів, які населяють нашу планету. *Національна культура*, у свою чергу, виступає синтезом культур різних класів, соціальних верств і груп відповідного суспільства. Національна культура — це продукт матеріальної та духовної роботи певної нації, синтез культур її соціальних груп, верств, її історія, відносини, соціальна пам'ять, самосвідомість. Національна культура відрізняється своєрідністю, неповторністю мистецтва, звичаїв, традицій, господарювання, мислення, духовної та моральної сфер життя й діяльності. Багатство національної культури формується її науковими школами, досягненнями, освітою, філософією, літературою, мистецтвом, розвитком мови і термінології. Національна культура — продукт праці інтелектуальної еліти цієї нації.

Базою національної є етнічна культура. *Етнічна культура* — це культура певного етносу, який складається з людей, зв'язаних спільністю походження та проживання. Її основна риса — місцева обмеженість і локалізація в соціальному просторі. У ній панує сила традиції, раз і назавжди прийнятих звичаїв, які передаються від покоління до покоління на сімейному чи сусідському рівнях. Етнічна своєрідність культури найчастіше виявляється в мистецтві, традиціях, звичаях, менталітеті, міфології. Матеріальна культура набуває своєрідності, спираючись на духовне джерело певного народу. Стаючи необхідною та достатньою умовою існування етносу, етнічна культура перестає бути такою щодо існування нації. Варто розрізняти етнос і націю, не зводячи тим самим етнічну культуру до національної. На відміну від першої, національна культура поєднує людей, які живуть на великих просторах і не обов'язково зв'язані один з одним кровноспорідненими та племінними відносинами. Межі національної культури задаються силою, міццю самої цієї культури, її здатністю поширюватися за межі общинно-родових і локально-територіальних утворень.

Масова й елітарна культура

Відносне розшарування культури на «культуру для всіх» і «культуру для обраних» існувало завжди. Навіть у первісні часи шамани і жерці належали до культурної еліти, бо володіли особливими знаннями, що виходили за межі загальноплемінної культури. З появою писемності виник розподіл на елітарну культуру «грамотних» людей і фольклорну (народну, етнічну культуру). У ХХ ст. цей розподіл набув форм елітарної та масової культури.

Масова культура (від лат. *massa* — грудка, частка і *cultura* — оброблення, виховання) — це сукупність явищ культури ХХ ст., характерних для економіки, керування, дозвілля, спілкування й особливо для сфери художньої культури. Інтенсивний розвиток засобів масової комунікації, ера електронної інформації радикально змінили як середовище проживання людини, так і її саму. Все населення, незалежно від національних, класових, вікових характеристик, долучається до однієї й тієї ж інформації, і культура стає масовою. Характерними рисами масової культури є: загальнодоступність; розважальність; домінування почуттєвих основ; міфологізація та містифікація реальних процесів; примітивізація людських стосунків; натуралістичне смакування насильства, жорстокості; культ сильної особистості й успіху; орієнтація на штучно створювані стереотипи; ставка на видовищність; уніфікація смаків. Основні жанри масової культури: детективи, комікси, фантастика, нариси про чаклунство, гадання, чудеса; мелодрами, мюзикли, фільми жахів (трилери) з бійками, вампірами, убивствами, еротикою, сексом; поп-музика; сенсаційні новини; масові видовищні вистави, шоу і т. д.

Термін «масова культура» був уперше запропонований німецьким філософом М. Горкхаймером у 1941 р. і американським ученим Д. Макдональдом у 1944 р. Батьківщина масової культури — США.

Як антипод масової культури багато культурологів розглядають *елітарну культуру*. Творцем і споживачем елітарної культури є вища привілейована верства суспільства — еліта (від франц. *elite* — краще, добірне), яка є в кожному суспільному класі, у кожній соціальній групі. Саме еліта являє собою найбільш здатну до духовної діяльності частину суспільства, саме вона забезпечує суспільний прогрес. Отже, елітарна культура

повинна бути орієнтована на задоволення запитів і потреб саме цієї частини суспільства, тобто еліти.

Однак практика показує, що відношення до різних художніх напрямків не є застиглим. У історії культури неодноразово бувало так, що той чи інший напрямок з часом втрачав елітарність і перетворювався в звичайну масову культуру. Це свідчить про те, що розподіл на масову й елітарну культуру носить у значній мірі умовний характер. Масова й елітарна культура не мають чітко виражених меж, вони є частинами цілого — єдиного соціокультурного процесу.

Соціальні функції культури

Складна та багаторівнева структура культури визначає і різноманітність її функцій у житті суспільства і людини.

Головною функцією культури є *людинотворча*, чи *гуманістична*. Усі інші так або інакше пов'язані з нею і навіть впливають з неї. Функцією історичної спадкоємності, чи інформаційною, є функція *трансляції* (передачі) соціального досвіду. Культура, що являє собою складну знакову систему, виступає єдиним механізмом передачі соціального досвіду від покоління до покоління, від однієї країни до іншої. Культуру вважають соціальною пам'яттю людства. Іншою провідною функцією є *пізнавальна* (*гносеологічна*). Культура, що концентрує в собі кращий соціальний досвід безлічі поколінь людей, іманентно набуває здатності накопичувати найбагатші знання про світ і тим самим створювати сприятливі можливості для його пізнання й освоєння. *Регулятивна* (*нормативна*) функція культури пов'язана насамперед з визначенням (регулюванням) різних сторін, видів суспільної й особистої діяльності людей у сфері праці, побуту, міжособистісних стосунків. *Семіотична*, чи *знакова* (від грец. *semeion* — знак), функція важлива в системі культури, бо без вивчення відповідних знакових систем опанувати досягнення культури неможливо. Так, мова (усна і писемна) — засіб спілкування людей. *Ціннісна*, чи *аксіологічна* (від грец. *axia* — цінність), функція відбиває найважливіший якісний стан культури. Культура як система цінностей формує в людини цілком визначені ціннісні потреби й орієнтації. *Комунікативна* функція полягає в тому, що культура не існує поза суспільством, вона формується через спілкування. Це спілкування може бути прямим, безпосереднім (наприклад,

спілкування людей однієї професії) або непрямим (за допомогою письменників ми довідуємося про життя минулих поколінь). Функція *соціалізації* виконує завдання входження людини в суспільство. Процес соціалізації полягає в засвоєнні людиною певної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють людині стати саме людиною.

Особливо відзначають *адаптивну (приспосувальну)* та *креативну (творчу)* функції культури. Адаптивна функція полягає в тому, що за допомогою штучно створених знарядь і пристосувань: знарядь праці, ліків, зброї, транспортних засобів, джерел енергії — людина неймовірно збільшила свої можливості пристосування до навколишнього світу. Креативна функція культури полягає в перетворенні й освоєнні світу. Людина розширює середовище проживання, виявляє допитливість, а не тільки бажання захиститися. У сукупності адаптивна та креативна функції культури забезпечують створення «другої природи» (Гегель) — особливого штучного світу, в якому і через який людина проводить соціалізацію і стає культурним членом суспільства.

Цими функціями, звичайно, не обмежується роль культури. Щодо даного питання серед учених немає повної єдності, тому що культура — це багатофункціональна система.

Види культурних норм та їх суспільне призначення

Норми — правила поведінки та діяльності людей. Головна функція норм — регулятивна, тобто регулювання поведінки людини в конкретних соціальних обставинах. Виділяють таку типологію норм:

1) норми-заборони (табу) — певну кількість заборон типу «не убий» має будь-яка культура, однак історичний процес зростання ступеня свободи веде до скорочення кількості табуйованих дій і вчинків;

2) норми-рамки, що визначають зовнішні межі припустимої поведінки, які, розширюючись, формують поле вибору суб'єктом своєї лінії поведінки;

3) норми-ідеали, в основі яких знаходяться уявлення людей про ідеальні вчинки й ідеальну людину.

Існують також і інші типології норм, наприклад, за сферами життєдіяльності: професійно-трудові, регулюючі взаємини людей на

виробництві; норми, що регулюють політичне життя; норми духовного життя; норми повсякденного життя (побуту і відпочинку); за сферами суспільної свідомості: етичні, естетичні, релігійні й ін.; за ступенем поширеності: загальнолюдські, національні, групові, класові і т. д.

Норми відрізняються одна від одної обов'язковістю виконання, ступенем свободи їхнього вибору в невизначених ситуаціях. У одних випадках вони носять твердий, однозначний характер (наприклад, виконання правових норм, технічних норм на виробництві), а їхнє порушення супроводжується негативними санкціями. В інших — допускається варіативність норм (наприклад, норми моралі).

Нормативний бік культури виявляється в таких формах, як *обряд, ритуал, етикет, канон, стандарт*. Норми носять історично-конкретний характер, можуть змінюватися, руйнуватися, замінюватися новими, більш відповідними сучасній ситуації. Норми впливають із цінностей, яких дотримуються люди даної культури, є їх продовженням на практиці.

Мистецтво як явище культури

З приводу походження мистецтва існує багато теорій. Практично всі вони вбачають корені мистецтва в різних сторонах життя і діяльності первісного суспільства.

Теоретики виводять мистецтво з трудової діяльності, потреби якої викликали до життя ритуальні танці й інші дієства, де моделювалися, імітувалися реальні практичні заняття людей. Дотепер відомі трудові пісні, супроводжувані рухами, що демонструють той або інший процес праці. Ці «ігрища» могли носити магічний характер, тоді вважали, що всі зроблені людьми рухи та дії потім уплинуть на конкретний об'єкт і допоможуть досягти бажаного результату. Тому, наприклад, Ф. Шиллер, Й. Хейзінга вважають, що в основі первісного мистецтва лежить гра як один із факторів розвитку культури в цілому.

Є релігійні теорії, в яких стверджується, що мистецтво виникло з волі богів і являє собою її прояв. Платон пояснював причини художньої творчості тим, що вустами співака (аеда) говорять боги. Деякі культурологи і мистецтвознавці припускають, що причина виникнення мистецтва полягає в особливому вмінні художника «передчувати» сутність речей і передавати її у своїй творчості.

Але всі теорії без винятку відзначають, що мистецтво являє собою особливий світ, породжений людським духом, особливу сферу людської діяльності. Мистецтво відтворює у своїх здобутках весь Всесвіт людини, бажані чи небажані для неї його сторони, усі форми її поведінки.

Складність і багатоплановість мистецтва дозволяє йому бути одночасно явищем, яке пізнає світ в особливій формі, і явищем, що перетворює світ, що оцінює його. Мистецтво впливає на життя, тому що воно несе в собі сильний виховний момент, адже всі ідеї мистецтва виражаються в емоційній формі. Крім того, мистецтво встановлює «зв'язок часів», припускає спілкування в часі й у просторі між народами, країнами та континентами і різними епохами. Мистецтво, поєднуючи в собі реальність і вимисел, об'єктивний стан світу і суб'єктивний погляд на нього людини, стає особливою формою знання, здатного відтворити цілісну картину світу.

Мистецтво являє собою творчу діяльність, центральною ланкою якої є створення художнього образу. Художній образ — специфічне явище, властиве винятково мистецтву. Жодна інша людська діяльність — репродуктивна чи творча — не створює такого феномена. У чому ж особливість художнього образу? Художній образ — це таке порівняння, зіставлення, поєднання різних сторін реального чи вигаданого світу, у результаті якого з'являється новий предмет чи персонаж, нова якість.

Тому, починаючи з найдавніших часів, найвидатніші культурні люди постійно говорили про те, що без зв'язку з мистецтвом, без його розуміння немає не тільки культурної людини, але і по-справжньому повноцінно розвинутої людини.

Отже, культура як узагальнена якісна категорія, що відображає розвиток людини та суспільства, стала визначальним вектором розвитку людства. Культура — необхідна складова людини, її «друга природа», не менш важлива, ніж її біологічні потреби. Розуміння терміна «культура» залишається, як і раніше, неоднозначним через різноманіття і складності явища, що ним позначається. «Культура» позначає зміст спільного життя і діяльності людей, що являє собою біологічно неспадкове, створене людьми, штучне середовище існування та самореалізації, джерело регулювання соціальної взаємодії та поведінки. Культура людства безмежна та різноманітна. Вона — це єдність культур усіх народів планети, кожна з яких є унікальним витвором.

Література

1. *Багдасарьян И. Е.* Культурология : учеб. [для студ. техн. вузов] / И. Е. Багдасарьян. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 2001. – 511 с.
2. *Быстрова А. Н.* Мир культуры (Основы культурологии) : учеб. пособие / А. Н. Быстрова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во Федора Конюхова ; Новосибирск : ООО «Издательство ЮКЭА», 2002. – 712 с.
3. *Гриценко Т. Б.* Культурология : навч. посібник / Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, А. Ю. Кондратюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 392 с.
4. *Гуревич П. С.* Культурология : учеб. для вузов / П. С. Гуревич. – М. : Проект, 2003. – 336 с.
5. *Есин А. Б.* Введение в культурологию: Основные понятия культурологии в систематическом изложении : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / А. Б. Есин. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 216 с.
6. *История и культурология* : учеб. пособие [для студ. вузов] / Н. В. Шишова, Т. В. Акулич, М. И. Бойко [и др.] ; под ред. Н. В. Шишовой. – М. : Логос, 2000. – 456 с.
7. *Культурология.* История мировой культуры : учеб. для вузов ; под ред. проф. А. Н. Марковой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ, 2000. – 600 с.
8. *Культурология* : тексты лекций / В. В. Грибунин, И. В. Кривцова, Н. Г. Кулинич [и др.]. – Хабаровск : Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2008. – 86 с.
9. *Теория культуры* в вопросах и ответах : учеб. пособие [для студ. ун-та] / под ред. Н. Б. Шебаршовой и С. М. Богуславской. – 2-е изд., перераб. – Оренбург : ИПК ГОУ ОГУ, 2009. – 161 с.
10. *Українська і зарубіжна культура* : навч. посібник / під заг. ред. К. В. Заблоцької. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2001. – 372 с.
11. *Українська та зарубіжна культура* : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. – К. : КНЕУ, 2003. – 367 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Як ви розумієте поняття «культура» та «культурологія»? Дайте визначення.
2. Охарактеризуйте палітру визначень поняття «культура».
3. Які основні культурологічні концепції ви знаєте?
4. В яких формах виступає культура?
5. Що таке національна культура? Що ви розумієте під поняттям «українська культура» та «культура України»?
6. У чому полягає суть співвідношення понять «цивілізація» і «культура»?
7. Укажіть функції культури.
8. Назвіть, на вашу думку, позитивні та негативні риси масової культури.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Україна стане колись новою Елладою. Чудовий клімат цієї країни, гідна вдача народу, його музичний хист, родюча земля — колись пробудяться. Із малих племен, якими також були колись греки, постане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген — у широкий світ.

І. Г. Готфрід. Ідеї до філософії історії

Поняття про етнос, народ, націю • Концепції походження слов'ян • Проблема українського етногенезу • Характеристика основних етапів культурного розвитку України • Історія походження слів «Русь» та «Україна» • Культурно-історична своєрідність регіонів України • Мова як одна з головних складових ознак етносу: проблеми походження та розвитку української мови

Поняття про етнос, народ, націю

Етнос — це особливий вид спільності людей, яка утворилася історично й є особливою формою їхнього колективного існування. Основні якісні характеристики етносу — мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість. Головними формами існування етносу є плем'я, народність, нація. Важливою умовою виникнення етносу є спільна територія та мова. Однак історії відомі непоодинокі випадки, коли етноси утворюються з різномовних груп населення (наприклад, у країнах Америки). Етнічна самосвідомість виступає важливим атрибутом етносу; реальним проявом останньої є використання загальної самоназви (*етноніма*), наприклад український, російський, німецький, французький етноси.

За характером розміщення український етнос складається з двох структурних елементів — ядра українського етносу, розміщеного на території України, та тих частин сукупності української людності, які перебувають у іноетнічному оточенні, на території інших етнополітичних організмів.

За рівнем етнічної самосвідомості та самоідентифікації окремих його частин або ж окремих його представників українсь-

кий етнос можна подати за схемою відомого англійського етнолога Е. Сміта у вигляді трьох кіл:

- 1) ядро;
- 2) маргінальний прошарок;
- 3) етнічні категорії.

Представникам ядра українського етносу, що знаходиться на території України, властивий найвищий ступінь самосвідомості й самоідентифікації. До маргінального прошарку є підстави зарахувати тих, кому властива «подвійна, потрійна самосвідомість» унаслідок того, що представники українського етносу перебувають під впливом інших етнічностей, мешкаючи або поряд із представниками інших етносів, або ж в умовах іноетнічного середовища. До маргінального прошарку українського етносу є всі підстави зарахувати певну частину поселенського ядра представників інших етносів, які мешкають в Україні, й практично всю, за окремими винятками, українську діаспору. До етнічних категорій пропонують зараховувати тих індивідів, які практично втратили свою українську етнічність, і лише їхнє походження вказує на їхню належність до українського етносу чи то їхній зв'язок з ним.

Народ — у широкому розумінні слова — все населення певної країни або держави. У вузькому смислі як про народ іноді говорять про окремий етнос. Нарешті, у повсякденному вживанні цього терміна під ним розуміють людські маси, що соціально відокремлені від пануючих або керуючих верств і груп суспільства. Говорячи про народ певної держави, завжди мають на увазі не моно-, а поліетнічне утворення. Отже, абсолютно «чистих» у етнічному відношенні народів не існує. І ми будемо мати на увазі поліетнічне утворення й тоді, коли будемо говорити «народ України» або «український народ».

Нація — це особливий стан і водночас певний етап розвитку етносу, пов'язаний із творенням національно-державних символів і атрибутів, національно-державної самосвідомості, загальнонаціональних інтересів, національної ідеї та національної культури. Первинною основою нації є етнос. Поняття нації, як і її природи та механізму формування, залишаються дискусійними. Поштовхом до розвитку нації стають національні рухи як певний наслідок реалізації національно-державних інтересів і національної ідеї. Їхнім підсумком є творення державності з усіма її атрибутами, інститутами та символами.

Щодо української нації, то її формування пов'язане з творенням Київської Русі, котра сприяла консолідації розрізаних етноплемінних утворень. Проте у період княжої доби націогенез українців не був завершений, він відновився у XVI–XVII ст. на фоні козацтва й у процесі національно-визвольної боротьби. Пізніше націогенез «дозрівав» через низку етапів, відомих як «національно-культурне відродження». Розпочавшись у XVI ст. як військово-політичне відродження, воно продовжило розвиватися наприкінці XIX ст. у сфері культури та духовності, у 20-х роках XX ст. — як державно-політична розбудова, нарешті, в наші дні — у формі загального національного піднесення, торкаючись усіх важливих сфер життя українського народу: державотворення, культури, науки, побуту.

Концепції походження слов'ян

Проблема походження народу — одна з найскладніших і разом з тим одна з найактуальніших, оскільки дає ключ до розуміння витоків культури народу, його ментальності та національного духу. Вивчаючи етногенез українського народу, важливо зрозуміти, що він формувався і залишається невід'ємною складовою слов'янського світу. Значний час виникнення і становлення слов'янської спільноти умовно можна поділити на два періоди:

- 1) II–I тис. до н. е. — виокремлення з конгломерату давньоєвропейського населення;
- 2) I тис. н. е. — формування й етнокультурна диференціація різних слов'янських груп.

Перші писемні згадки про спільноти, які можна ідентифікувати зі слов'янськими, належать до перших століть нової ери, а в IV ст. зустрічаємо літературні пам'ятки, які вже безпосередньо стосуються слов'ян.

Серед найважливіших творів, у яких знаходиться цінна інформація з етнічної історії слов'янства, є праця Йордана «Гетика» (550–551), яка, по суті, є стислою компіляцією втраченого манускрипту «Історія готів» (526–533) Флавія Кассіодора. Багато цінних відомостей про слов'янські спільноти знаходиться в таких працях античних учених, як «Природнича історія» Плінія Старшого (23–79), «Германіка» (кінець I ст.) Корнелія Тацита, «Географія» Клавдія Птолемея (90–близько 160), «Тамна історія» Прокопія Кесарійського (близько 500–після 565) та ін.

Усі теорії, гіпотези та концепції, що стосуються визначення території прабатьківщини слов'ян і шляхів їхнього подальшого розселення, можна звести до чотирьох основних груп, усеєдині яких існує чимало різних напрямів і течій:

— *дунайська концепція* (*карпато-дунайська, балканська*) — одна з найбільш ранніх і найпоширеніших, бере початок від автора «Повісті минулих літ» Нестора, який виводить слов'ян з Придунав'я: «...По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєви». Пізніше це припущення із наукових позицій обґрунтував відомий чеський славіст П. Шафарик. У книзі «Слов'янські старожитності» (1837) він виклав свою карпато-дунайську теорію, пов'язуючи походження слов'ян з племенами венедів, що проживали між Віслою й Одером та між Балтійським і Чорним морями, і включав до прабатьківщини слов'ян територію північного сходу Карпат, Волині та Поділля. Дунайську концепцію в різних варіантах поділяли російські історики XIX ст. С. Соловйов, В. Ключевський і М. Погодін, сучасний дослідник-лінгвіст О. Трубачов;

— *вісло-одерська концепція*, головними фундаторами якої виступили польські вчені (Ю. Костшевський, М. Рудницький). В її основу була покладена теза про слов'янську належність лужицької культури, що за доби пізньої бронзи охопила вісло-одерське межиріччя та частину Західної України. У результаті змішування носіїв лужицької та поморської культур сформувалася прийдешня (також поширена у вісло-одерському басейні) пшеворська культура, яка вже пов'язувалася зі згадуваними в античній літературі племенами венедів;

— *віслянська концепція* (або *західна*), основи якої заклав визначний чеський учений Л. Нідерле, автор праці «Слов'янські старожитності» (1902). Слов'янську прабатьківщину він розмістив на терені, що окреслювався Віслою на сході, Карпатами на заході, Прип'яттю на півночі та Дністром на півдні, а її центр переносився на Волинь;

— *дніпро-віслянська концепція* (*вісло-дніпровська*), прихильники якої розміщують слов'янську прабатьківщину в лісостеповому та степовому регіонах дніпро-віслянського межиріччя. Таку традицію започаткували ще в перших століттях нової ери античні автори Пліній Старший, Тацит, Птолемей, Йордан, які при цьому спиралися на праці один одного. Незважаючи на певні відмінності у баченні окремих аспектів, її загалом поділяли В. Петров, П. Третьяков, Б. Рибаків, певною мірою Л. Гумільов, В. Баран та ін.

Можна констатувати, що вчені висувають численні гіпотези щодо процесу виокремлення праслов'ян з індоєвропейського масиву та їхнього етнічного становлення. Безсумнівним залишається факт, що праслов'яни як автохтони входили до складу давнього населення Середньої та Східної Європи, а всі основні археологічні культури, які існували тут у II–I тис. до н. е., відкриті й на території України. Таким чином, її територію також охоплювали процеси етногенезу слов'ян.

Проблема українського етногенезу

Ця проблема логічно продовжує проблему етногенезу східних слов'ян. Серед безлічі теоретичних конструкцій можна вирізнити принаймні п'ять основних концепцій формування (*етногенезу*) українського народу:

— *автохтонна концепція* в загальному вигляді обґрунтована М. Грушевським у праці «Історія України-Русі» та ін. Її суть полягає в тому, що етнічною основою українців вважається пізньопалеолітичне населення, яке мешкало на території сучасної України; росіяни ж і білоруси мали свою етнічну основу та свою територію формування. М. Грушевський правітчиною українців-автохтонів називав середнє Подніпров'я та спростовував ідею так званої *єдиної колицки* зародження українців, росіян і білорусів, спільним коренем для етнічного розвитку яких вважалася давньоруська народність. Прихильниками цього підходу є В. Хвойка, М. Браїчевський, Г. Василенко, Б. Рибаків;

— *трипільська концепція (трипільсько-арійська)* іноді вважається відгалуженням автохтонної теорії, бо, як і перша, спирається на ідеї безперервності. Вважається, що основи трипільської концепції в кінці XIX ст. сформулював канадсько-український учений Я. Пастернак, обґрунтовуючи ідею самотності українців, які нібито не мають нічого спільного зі слов'янами. Вони безпосередньо зародилися на базі трипільської культури, еволюціонувавши пізніше у скіфське плем'я неврів, потім в антів, а відтак і у спільноту часів Київської Русі;

— *ранньослов'янську концепцію* походження українців багато сучасних учених вважає найбільш прийнятною, хоча не без дискусій. Витоки українців пов'язують безпосередньо з проблемою походження слов'ян, тим паче, що прабатьківщина останніх частково збігається з ядром українських етнічних тери-

торій (Київщина, Волинь, Прикарпаття, Поділля). Другим аргументом є часовий фактор. Український етнос як частина слов'янського світу з'явився не раніше V ст. Саме з цього часу можна простежити безперервність етноісторичних процесів на українських землях;

— *києворуська (давньоруська) концепція* має два відгалуження:

1) Київська Русь консолідувалася на основі праукраїнського субетносу, який утворився з південноруських союзів племен: волинян, полян, деревлян, хорватів, уличів, тиверців;

2) теорія «єдиної колиски» — загальноприйнятна в радянській історичній науці — доводила, що в Києворуській державі утворилася так звана давньоруська народність, на основі якої потім почали формуватися три східнослов'янські народи: росіяни, українці та білоруси;

— *пізньосередньовічна концепція* є своєрідним продовженням теорії давньоруської народності, а суттю має доведення початку процесу виокремлення українців як самостійного етносу у XII–XIII ст. і завершення лише у XIV–XV ст. після монгольської навали, яка і спричинила розпад давньоруської народності. Тезу про існування єдиної східнослов'янської етнокультурної спільності («давньоруської народності») обстоюють П. Толочко, М. Котляр, О. Моця, В. Ричка та ін.

Цікавою можна вважати розроблену останнім часом українським істориком Ярославом Дашкевичем теорію *незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів*. Подібну ідею обстоював у 60-х роках М. Чубатий у книзі «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй» (Нью-Йорк, Париж, 1964). На його думку, Київська Русь була державою не якоїсь єдиної давньоруської народності, а державою українців-антів, які були пануючою нацією серед решти східнослов'янських народів.

Отже, «окремішність» українців виступає наскрізною ідеєю багатьох етногенетичних теорій — від теорій М. Грушевського до сучасних.

Характеристика основних етапів культурного розвитку України

Для аналізу специфічних форм культуротворчої діяльності слід зрозуміти історичні умови їх формування та розвитку, тобто чітко простежити періодизацію української культури через призму її національної об'єктивності.

Вихідним моментом наукової періодизації розвитку української культури є чітке визначення її субстрату (носія) — українського народу та української нації, передусім історичних умов їх формування. У зв'язку з вищесказаним першим етапом мав би стати період розвитку культури східнослов'янських племен дохристиянської доби. Але необхідно відмітити етап передісторії української культури, першовитоки якої губляться у сивій давнині. Культура на теренах України виникла на ранніх стадіях розвитку суспільства. Стоянки первісної людини тут з'явилися декілька сотень тисяч років тому в епоху палеоліту. В наступні епохи (мезоліту і, особливо, неоліту) людина наполегливо розширювала сферу своєї діяльності. Глибокий слід у історії української культури залишили племена трипільської культури (IV–III тис. до н. е.). Епоха бронзи та раннього заліза — своєрідний калейдоскоп археологічних культур.

У II тис. до н. е. починається етногенез слов'ян, а з ним і другий етап розвитку культури на теренах України. Суттєво впливали на матеріальну та духовну культуру дохристиянської доби на території сучасної України скіфи і культура античних Греції та Риму. Розгром Боспорського царства та Малої Скіфії створили сприятливі умови для широкого розселення слов'янських племен, у тому числі й на землі сучасної України (зарубинецька та черняхівська культури).

Третій період розвитку української культури припадає на час існування Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Запровадження християнства мало важливе політичне, духовне та соціально-економічне значення, долучило українців до культурно-етичних цінностей, які й понині становлять основу сучасної західної цивілізації. Відзначаючи прогресивний поступ культури України-Русі княжої доби, необхідно зазначити, що він супроводжувався то колосальними успіхами в державному житті, то драматичними колізіями.

Четвертий період розвитку української культури припадає на литовсько-польську добу в історії України. Після втрати власної державності умови для розвитку української культури були неоднаковими в різних регіонах України. Починаючи буквально від кінця монголо-татарської навали й аж до 1569 р. (Люблінська унія), українські землі поступово переходили під владу інших країн. Однією з характерних рис української культури початку XVI ст. стає Відродження. Ознаками його були: яскраво виражений антропоцентризм ренесансного мислення;

поширення ідей гуманізму; розвиток мережі освітніх закладів, друкарської справи, усної народної творчості, мистецтва. На середину XVI ст. намітилося піднесення української культури, яке набрало розмаху приблизно з третьої чверті цього ж століття. Розвиток української культури в литовсько-польську добу позначений тісною взаємозалежністю та взаємопереплетінням національно-визвольної боротьби і руху за відродження української культури.

П'ятий період розвитку української культури припадає на козацько-гетьманську добу, яка характеризується новим історичним контекстом, зумовленим закінченням Визвольної війни в середині XVII ст., з одного боку, і поступовим обмеженням, а згодом і втратою автономії Україною наприкінці XVIII ст. — з другого. Визначальним тут виступає фактор національної державності, яка, проіснувавши понад 130 років, все ж таки змогла істотно сформувати спрямованість, характер та інтенсивність культурних процесів в Україні. Серед характерних рис української культури другої половини XVII–XVIII ст. — формування національної самосвідомості українського народу; розвиток стилів бароко та класицизму в архітектурі. Цей період разом з тим виявився не менш складним і драматичним. Після приєднання України до Росії царизм став на шлях ліквідації традиційних державно-політичних інститутів. Вкрай негативно на розвиток культури впливала політична розчленованість українських земель: у складі іноземних держав перебували Галичина (Польща), Північна Буковина (Молдавське князівство), Закарпаття (Угорщина), Слобожанщина та Південь України (Росія). Це нівелювало етнічні особливості культури, перешкоджало оформленню її елементів, характерних для всього українського етносу. Домінантою розвитку української культури цього періоду є вплив козацтва, крім того, поступ феодалізму та зростання капіталістичного укладу, розвиток ремесла, промислів, поява мануфактур, освоєння нових земель, формування ринкових відносин загальноукраїнського значення. Поступово ламалися економічні та політичні перегородки, замкнутість та ізолюваність, властиві добі середньовіччя.

Шостий період розвитку української культури — національно-культурне відродження, яке виразилося у становленні та розвитку громадсько-політичного і культурного життя України кінця XVIII–початку XX ст. Кінцевою метою національного відродження є створення самостійної держави. Його доціль-

но поділити умовно на три підперіоди: перший — кінець XVIII–кінець 50-х років XIX ст., що є часом її становлення як новітньої культури з народним демократизмом і народною мовою; другий — 60–90-ті роки XIX ст. — час її входження в загальнослов'янський і світовий культурний процес; третій — початок XX ст. — час утвердження її як великої національної культури світового значення та резонансу. Домінуюча, формотворча роль у цьому процесі належала літературі. Цей період ще називають періодом запеклої боротьби української культури з асиміляторськими заходами російського царизму, польської шляхти, румунських бояр, угорських феодалів і всевладного австрійського цісарства. Перейнята гуманістичними ідеями, українська культура XIX–початку XX ст. вивела українську націю на широкий шлях світового історичного поступу, поставила з невідомості й забуття в один ряд із найрозвинутішими націями світу.

Сьомий період розвитку української культури є часом нового міжвоєнного та повоєнного поневолення України її східними та західними сусідами й охоплює часовий проміжок від початку XX ст. до кінця 80-х років XX ст. Високий ступінь розвитку та історичної зрілості української культури, з яким вона вступила у XX ст., зумовили її активну та плідну участь у загальноєвропейському культурному процесі. Розвиток української культури в цей період пройшов такі етапи: національне відродження (1917–1920-ті роки); панування соцреалізму, тоталітаризму, стихійного піднесення національного опору (30-ті–початок 50-х років); духовне напруження грізних років Великої Вітчизняної війни та післявоєнний період, що зумовили піднесення української культури; доба «відлиги» з рухом «шістдесятників»; так званий розвинутий соціалізм з гаслами «нової історичної спільноти» й «єдиної загальнонародної інтернаціональної культури» та посиленням процесів денаціоналізації неросійських народів; національно-духовного оновлення часів «перебудови».

Восьмий період розвитку української культури тільки-но розпочався і триває в нових історичних умовах. Це — сучасний період, що охоплює час від початку 90-х років XX ст. і донині, — відродження та вільний розвиток української національної культури. Особливістю сучасного стану української культури є формування, поряд із традиційною, образу нової культури. Перший образ створювався насамперед завдяки ідеям істо-

ричної й органічної цілісності і спадковості традицій. Новий образ усе більше асоціюється з глобальними ідеями, з єдністю людства та його долі.

За сучасних умов з'явилися нові риси, нові характеристики, які дозволяють з оптимізмом говорити про майбутнє нашої культури: неабияке розширення меж творчої свободи митця, наявність багатющого творчого досвіду та творчих сил, тенденція до консолідації національних мистецьких шкіл, широкі й багатоманітні зв'язки з мистецтвом інших народів тощо. Разом з тим, у нову добу посилюються усталені форми зв'язку культури з народом, дедалі чіткіше окреслюється в процесах розвитку української культури широкий спектр шукань більшої естетичної дієвості культури — змістовної, гуманної, емоційної.

Історія походження слів «Русь» та «Україна»

Сучасники — арабські і візантійські автори — першу велику східнослов'янську державу називали Руссю, «Руською землею», а її народ — русами. Історики за назвою столиці цієї держави називали її Київською Руссю. Нестача і суперечливість історичних джерел не дають можливості напевне й однозначно з'ясувати походження етноніма «Русь». Щодо цього істориками висловлювалися різні думки. Одні дотримувалися північної, варязької теорії, вважаючи, що «Руссю» фінни називали одне з племен норманів — шведів, а потім Швецію в цілому. Але більшість російських і українських істориків — М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаків, В. В. Мавродін, М. С. Грушевський, Д. І. Дорошенко та ін. — на основі всебічного вивчення різноманітних джерел дійшли обґрунтованого висновку про місцеве, південне походження терміну «Русь». Давньоруські літописці, особливо в XII–XIII ст., у термін «Русь», «Руська земля» вкладали в різних випадках неоднакові поняття. У вузькому розумінні в їхніх творах термін «Русь» означає Середнє Подніпров'я — приблизно території Київщини, Чернігівщини та Переяславщини — землі полян, сіверян і деревлян, тобто племен, які започаткували ранньодержавне утворення «Русь». Саме на Подніпров'ї залишилося найбільше гідронімів і топонімів від назви «Русь» — річки Рось, Росава, Роставиця, Роска та ін. У широкому розумінні терміни «Русь», «Руська земля» літописці відносили до всієї території Київської Русі, до всіх східних слов'ян.

У XII–XIII ст., у час роздроблення Русі на окремі самостійні князівства, продовжувався процес формування української народності. Територією її формування були Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь, Поділля, Східна Галичина, Закарпаття і Північна Буковина. Провідну роль у об'єднанні української народності, як і в усьому її житті, відіграла Середня Наддніпрянщина (Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина), головним центром якої залишався Київ. Територія, на якій формувалася українська народність, продовжувала називатися Руссю. Народ називав себе руссю, людьми руськими, русинами, а свою мову — руською. Разом із тим, у XII ст. з'явився термін «Україна».

Назва «Україна» з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше в Іпатському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідав про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 р., сказано: «За ним же Україна багато потужила». Через два роки, у 1189 р., було відзначено, що князь Ростислав приїхав «до України Галицької».

Походження назви «Україна» здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення й досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами край (найвіддаленіша від центру частина території, околиця), у (= біля) краю, тобто «погранична територія», інші — з іменниками край, країна у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». І, нарешті, ще один погляд, за яким назва «Україна» нібито походить від дієслова украяти (відрізати), тобто первісне значення цієї назви — «шматок землі, украяний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

Уже наприкінці XII–на початку XIII ст. Україною літописці називали різні території Південно-Західної Русі. З часом назва «Україна» поширилась на всі етнічні українські землі.

Одночасно з утворенням трьох народностей території кожної з них і самі народності поряд з давнім спільним іменем Русь дістали окремі самостійні назви: Велика Русь, Україна (Мала Русь), Біла Русь. З часом, із подальшим формуванням і розвитком української народності, ім'я «Україна» спочатку закріпилося за Середнім Подніпров'ям, а потім стало етнічним, національним іменем. Уже в XVI–XVII ст. назва «Україна» фігурує в багатьох офіційних документах, у мемуарах, художніх творах і народних думах і піснях.

З XIV ст. з'являється й третє ім'я — Мала Русь. Вперше з ним стикаємося в грамотах останнього галицько-волинського князя Юрія Болеслава (1325–1340), що титулував себе “*rex totius Russiae Minoris*” — «король усієї Малої Русі». Пізніше назва «Мала Русь» здебільшого вживалася в офіційних документах. Народні маси називали свої землі українськими, свою країну — Україною, а себе — українцями.

Спочатку суто географічна назва «Україна» поступово перетворилася в національну ідею, що об'єднала в одне ціле такі історичні та географічно не схожі між собою регіони, як Полісся, Сіверщина, Слобожанщина, Донбас, Наддніпрянщина, Причорномор'я і Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття та Закарпаття.

Культурно-історична своєрідність регіонів України

Традиції та побут українського народу, які мають багато загальнонаціональних рис, і сьогодні зберігають деякі територіальні особливості. Вони зумовлені характером історичного розвитку окремих регіонів України; природно-географічними умовами; взаємозв'язками з іншими народами.

З історико-етнографічної точки зору на території України можна виділити такі культурно-історичні зони: 1) Середнє Придніпров'я (Наддніпрянщина); 2) Поділля; 3) Слобожанщина і Полтавщина; 4) Полісся; 5) Прикарпаття (Галичина); 6) Волинь; 7) Закарпаття; 8) Буковина; 9) Південь. Остання зона заселена кількома міграційними хвилями, і остаточно її населення сформувалося у XVIII–XIX ст. Це наймолодший з точки зору етнографії район України. Південь можна, у свою чергу, розділити на такі регіони: Причорномор'я, Таврію, Донщину (Подоння, Донеччину). Потрібно зазначити, що наведений розподіл багато в чому умовний. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних явищ. Крім того, ці райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

В Україні до сьогодні зберігаються етнографічні групи, які мають свої особливості в культурі та мові. Найзначніші з них — це українські горці (гуцули, лемки, бойки) в Прикарпатті і поліщуки, пінчуки, литвини в Поліссі. Раніше серед українців було більше таких груп. Але з розвитком капіталізму, а потім

і в радянський час поступово пішло у минуле багато архаїчних, консервативних звичаїв і обрядів, набули розвитку нові елементи в побуті та духовному житті селянства, яке становило більшість українців. Значного поширення набули елементи міського одягу, нові типи житла, знаряддя праці, тобто соціально-економічні умови стали вирішальними чинниками, які визначили формування сучасного обличчя української нації, вплинули на чисельність і географічне розміщення інших етнічних груп, на характер етнічних процесів в Україні загалом.

Мова як одна з головних складових ознак етносу: проблеми походження та розвитку української мови

Долі етносів, націй та їхньої мови нерозривно взаємопов'язані. Слід пам'ятати, що національна мова формується з двох самостійних гілок: спільної для всієї нації літературної мови та мови народної, яка значно відрізняється в різних діалектних ареалах.

Щодо походження української літературної мови в сучасному мовознавстві особливих проблем немає: загальновідомо, що її започаткував І. Котляревський творами «Енеїда», «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», а її нормалізація пов'язана з творчістю Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки та ін. Вони почали писати свої твори народною мовою на основі українських середньонаддніпрянських і слобожанських говірок.

На думку вчених, у III–II тис. до н. е. тривав розпад індоєвропейської прамови, протягом двох наступних тисячоліть формувалася слов'янська прामова. Одним із ареалів цього процесу стала лісостепова зона України з центром у Середньому Подніпров'ї. До VI ст. слов'янська прामова розпалася на численні місцеві діалекти, у VI–X ст. на цій основі відбувалося творення окремих слов'янських мов, які сьогодні за територіальним принципом поділяються на три групи: східнослов'янську (українська, білоруська, російська), західнослов'янську (польська, чеська, словацька та ін.), південнослов'янську (болгарська, сербсько-хорватська, словенська, македонська).

Одним із центральних аспектів проблеми українського *глоттогенезу* (походження та розвиток мови) є з'ясування мовних процесів у Київській Русі. Так, одна група вчених доводить іс-

нування на всій її території єдиної давньоруської мови, а, згідно з радянською концепцією, російська й українська мови почали формуватися у кінці XII ст. Друга група дослідників, заперечуючи існування давньоруської народності, стоїть на позиції, яку свого часу визначив І. Огієнко: «Три східнослов'янські мови: українська, білоруська й російська — зростали незалежно одна від одної як мови самостійні, і так званої праруської спільної мови ніколи не було». Сучасні етнолінгвістичні дослідження виявили такі самобутні мовні риси, які дозволяють стверджувати факт їхнього існування вже у протоукраїнських діалектах. Отже, в україномовному ареалі ще до XI ст. існували такі специфічні компоненти, що згодом стали визначати «окремленість» і самобутність української мови.

У розвитку усно-діалектної та писемно-літературної форм української мови виокремлюються три періоди: давньоукраїнський (X—середина XIII ст.), староукраїнський (середина XIII—XVIII ст.), новоукраїнський (кінець XVIII—XIX ст.).

Дослідник Г. Півторак виявив, що в X—XI ст. вже існувало багато українських діалектних особливостей, але вони ще не утворювали сучасної української мовної системи. Часом завершення формування української мови умовно можна вважати рубіж XI—XII ст., коли з'явилися її нові визначальні фонетичні особливості. Поряд із усним діалектним мовленням у Київській Русі паралельно існували дві писемно-літературні мови. Перша — церковнослов'янська (інші назви — старослов'янська, староболгарська) потрапила сюди після прийняття християнства разом зі священними книгами, ставши мовою церкви, освіти, культури. Друга — давньоруська (давньокиївська) мова сформувалася за моделлю та зразками старослов'янської на основі місцевих мовних традицій фольклору та суспільної практики. Збагатившись лексичними та стилістичними особливостями народного мовлення, давньокиївська мова незабаром стала основою формування писемно-літературних мов українців, білорусів і частково росіян. Посилення протягом XIII—XIX ст. функціонального навантаження її локальних інноваційних елементів стимулювало подальше увиразнення самобутності української мови з-поміж інших слов'янських мов.

Мова — це складне, багатоієрархічне, живе явище, яке не розвивається ізольовано. Свій помітний внесок зробили багато іноетнічних спільнот, які в різний час перебували на території України: греки, германці, іранські народи тощо. Серед мовних зв'язків за своєю масштабністю особливе місце відводиться

українсько-тюркським контактам. Чергову зміну вектора мовних контактів зумовило входження більшості української території до складу Речі Посполитої. З другої половини XVII ст. пріоритетного значення для розвитку української мови набуває вплив російськомовних контактів. Учені стверджують, що в сучасній українській мові є понад 10 % чужомовних за походженням слів і їхня кількість продовжує зростати.

Література

1. *Баран В. Д.* Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. М. Козак, Р. В. Терпиловський. – К. : Наук. думка, 1991. – 144 с.
2. *Етнічний довідник: поняття та терміни* : у 3-х частинах / Л. Аза, Е. Афонін, Л. Васильєва [та ін.] ; за ред. В. Б. Євтуха. – К. : Центр етнологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України, 1997. – 140 с.
3. *Культурологія: українська та зарубіжна культура* : навч. посібник / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко [та ін.] ; за ред. М. М. Заковича. – К. : Знання, 2007. – 567 с.
4. *Залізник Л. Л.* Походження українського народу / Л. Л. Залізник. – К. : Бібл. українця, 1996. – 80 с.
5. *Півторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної коліски» / Г. П. Півторак. – К. : Арістей, 2004. – 180 с.
6. *Рибалка І. К.* Історія України : підр. [для іст. фак. вищих навч. закладів] / І. К. Рибалка. – Х. : Основа, 1994. – Ч. 1 : Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. – 448 с.
7. *Савчук Б.* Українська етнологія / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 560 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Яке визначення можна дати поняттям «етнос», «народ», «нація»? У чому характерна різниця між ними?
2. Охарактеризуйте концепції походження слов'ян.
3. У чому вбачається наукова проблема етногенезу українців?
4. Назвіть основні етапи культурного розвитку України та розвитку української мови.
5. На які культурно-історичні регіони традиційно ділиться Україна? У чому полягає їхня специфіка?

КУЛЬТУРА ДОБИ ПЕРВІСНОГО ЛАДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Культуро- й етногенез стародавнього населення України відзначалися багатоманітністю. Східний слов'янин, наш предок українець — не є одвічна біологічна даність, а спадкоємець усіх попередніх народів, котрі спільними зусиллями витворили підвалини його специфічного національного способу життя та світогляду.

*П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижацький.
Давня історія України*

Первісна епоха та її місце в історії людства • Синкретизм і міфологізм свідомості первісних людей • Система релігійних вірувань • Культурогенез на теренах України в кам'яну добу • Енеоліт на території України • Трипільська культура • Культура населення України у бронзовому віці (друга половина III—початок I тис. до н. е.) • Залізний вік (початок I тис. до н. е.—IV ст. н. е.) • Культурні досягнення кіммерійців, скіфів, сарматів

Первісна епоха та її місце в історії людства

Людство існує на землі близько 2,5 млн років. І тільки 4–5 тисячоріч тому в деяких місцях земної кулі окремі людські суспільства стали вступати у так звану епоху цивілізації. Увесь попередній час, усі тисячоріччя, пройдені людством до виникнення писемності, класів і держави, становить період, іменований *первісним*. Джерела та корені нашої культури знаходяться в первісності.

Історико-культурне значення первісності коротко можна охарактеризувати в такий спосіб:

- 1) первісна культура є початковим і найтривалішим етапом історії світової культури;
- 2) вона носила загальний характер, оскільки через первісну епоху пройшло все людство;
- 3) у первісному суспільстві був створений фундамент сучасної цивілізації (запас знань, практичного досвіду, інтелекту і психофізичних якостей людини);
- 4) первісна культура зіграла в історії світової культури ключову роль: на багато століть і навіть тисячоріч уперед вона ви-

значила не тільки темпи, але і зміст, тематику і різноманіття регіональних особливостей культурно-історичного процесу;

5) значна кількість досягнень первісного людства зберігає своє значення й у інвентарі сучасної культури.

За матеріалами, з яких люди виготовляли знаряддя, археологи поділяють історію первісного світу на кам'яний, мідний, бронзовий і залізний віки. Кам'яний вік поділяється на давній (палеоліт), середній (мезоліт) і новий (неоліт). Приблизні хронологічні межі кам'яного віку — понад II млн–VI тис. років тому. Палеоліт (грец. «палеос» — давній і «літос» — камінь), у свою чергу, підрозділяється на три періоди: ранній, середній і пізній. Кам'яний вік змінився мідним (енеоліт), що тривав VI–сер. III тис. до н. е. Потім настав бронзовий вік (друга половина III–початок I тис. до н. е.), на початку I тис. до н. е. його змінив ранньозалізний вік.

Синкретизм і міфологізм свідомості первісних людей

Головною рисою первісної культури є її *синкретизм* (грец. *syncretis* — з'єднання), тобто нерозчленована злитість людини і природи. Корені синкретизму знаходилися у виробничій діяльності первісних людей, у якій злитість різних аспектів діяльності була реалізована практично. Таким чином, в одне ціле були з'єднані: полювання та збирання — успадковані людиною від тварини способи споживання природи; виготовлення знарядь праці — феномен творчої діяльності людини, відсутній у природі. Синкретизм припускає, що світ у свідомості первісної людини сприймався як продовження самої людини, її особливостей, її способу життя. Істотним проявом синкретизму первісної культури стала і нерозчленованість зачатків релігійної, політичної та художньої діяльності. Прикладом перших двох можуть служити споконвічно єдині функції вождів і жерців; останньої — перетворення підготовки до полювання в художнє дійство, що включало ритуальні танці, пісні, пантоміму.

Міфологія (грец. *mythos* — сказання, переказ; *logos* — слово, навчання) — це особлива форма суспільної свідомості, специфічний засіб відображення світу у свідомості людини, що характеризується чуттєво-образними уявленнями про небувалі істоти, явища, процеси. У первісному суспільстві міф був основним засобом розуміння світу. Міф виражає світовідчуван-

ня та світорозуміння епохи його створення. Людині у ранні часи доводилося усвідомлювати навколишній світ. Міфотворчість і виступає як найбільш рання, відповідна первісному суспільству форма світосприймання, розуміння світу і самого себе первісною людиною, як первісна форма духовної культури людства. Міф став і найранішою формою донаукового знання.

Система релігійних вірувань

Багато сучасних дослідників датують зародження релігії найбільш пізнім періодом раннього палеоліту.

Магія — найбільш рання форма релігії — сукупність обрядів, пов'язаних з вірою у здатність людини надприродним шляхом впливати на світ (природу, тварин, людей, духів). Перед початком полювання люди влаштовували свого роду вистави, малювали на землі, на стіні чи стелі печери звіра та виконували довкола нього ритуальний танець, імітуючи різні мисливські прийоми, а під кінець простромлювали малюнок спидами. Вважалося, що в такий спосіб можна залучити, заманити звіра в зручне для полювання місце, забезпечити удачу й убезпечити себе в майбутньому поході.

Іншою ранньою формою релігійних вірувань є *тотемізм*. Мовою північноамериканських індіанців слово «ототем» буквально означає «його рід». Тотемізм — це віра в надприродний кровноспоріднений зв'язок між людьми даного роду і тотемом (якою-небудь твариною, рослиною, рідше — неживим предметом або явищем природи).

У більш пізні часи виник *анімізм* (лат. *anima* — душа) — віра у душу та духів, уявлення про роздільність душі і тіла й можливості самостійного існування душі. Спочатку душа мислиться фізично, вказується її місцезнаходження в тілі (кров, подих, тінь). Пізніше розвивається ідея «загробного життя», відповідно до якої люди не вмирають, а лише переміщуються в інший світ і відтіля спостерігають за діями живих, а іноді переселяються в тотем.

Прагнучи наблизити духів до себе, людина шукала їхнє матеріальне вмістище. Так виникли фетиші (амулет, талісмани) — неживі предмети, що нібито наділені надприродною магічною силою та є об'єктами релігійного поклоніння. *Фетишизм* — це поклоніння неживим предметам, вшанування їх як вмістища духів — покровителів людини.

Культурогенез на теренах України в кам'яну добу

На сучасній території України стародавні люди з'явилися близько 1 млн років тому в епоху *раннього палеоліту*. Шляхи пралюдей, які прийшли на територію сучасної України, пролягали з Передньої Азії через Балкани та Центральну Європу. Тип людей цього періоду — *архантропи* (прадавні люди). Вони вели рухливе життя мисливців і збирачів, проживали первісним стадом, використовували примітивні знаряддя праці з каменю (ручне рубило), з кісток, рогів і дерева, користувалися вогнем. Найдавнішою *стоякою* (тимчасове поселення) первісних людей на території України є поселення на березі ріки Тиси поблизу с. Королеве на Закарпатті. Залишки стоянок знайдені археологами в різних місцевостях України, наприклад, на Дністрі поблизу с. Лука-Врублевецька (Хмельницька обл.) та на Донбасі поблизу с. Амвросіївка.

Наступний період — *середній палеоліт* (150–35 тис. років тому) — час існування *палеоантропів* (давніх людей), або *неандертальців*, які жили у довготривалих таборах на берегах рік, будували перші житла і користувалися вогнем. У середньому палеоліті зароджується мова, виникає родовий лад, одяг із шкір, перші спроби образотворчої діяльності та мистецтва, вдосконалюється виробництво крем'яних і кам'яних знарядь, мисливської зброї, з'являються крем'яні вістря та списи, ножі, шкребла. У Криму в гроті Кіік-Коба знайдені найдавніші в Україні поховання людей, що свідчить про зародження релігійних уявлень і вірувань. Поблизу с. Молодово на Дністрі (Чернівецька обл.) знайдено перші в Європі тривалі наземні житла (44 тис. років). Знайдені на деяких стоянках кістки, різьблені геометричним орнаментом, з гравійованими на них контурами тварин і людей, рештками намальованих чорною фарбою ліній, свідчать про перші кроки образотворчого мистецтва.

У ході *пізнього палеоліту* (35–11 тис. років тому) з'являється людина сучасного фізичного типу — *Ното сарієнс* (людина розумна), або *неоантроп*, або *кроманьйонець* (за назвою гроту Кро-Маньйон у Франції, де були вперше знайдені рештки людини цього типу). У пізньому палеоліті почали виготовляти кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики тощо. Людина оволоділа технікою обробки кісток і рогів, з яких виготовляла собі гарпуни, шила, голки та ін. Підвищення

продуктивності мисливства дало змогу кроманьйонцям вести більш осілий спосіб життя. Вони будували свої житла — землянки та напівземлянки. На території України знайдено майже 800 пізньопалеолітичних стоянок (Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Межиріцька на Канівщині та ін.).

Пізній палеоліт — це час, коли на зміну первісному стаду прийшла родова община. Стрижнем родової організації суспільства був рід — об'єднання кровних родичів (за материнською лінією). Розвитку набуло духовне життя людини, про що свідчать знайдені фрагменти зразків прикладного й образотворчого мистецтва. Особливо часто при розкопках пізньопалеолітичних поселень трапляються фігурки птахів і стилізовані жіночі статуетки — «палеолітичні Венери». Малюнки тварин, зроблені кроманьйонцями на кістках або ж на стінах печер (Кирилівська стоянка), на думку фахівців, є елементами мисливського ритуалу, що імітував процес полювання на здобич. На стоянці Молодово було знайдено флейту з кістки оленя, у Мізині — ансамбль ударних інструментів з кісток мамонта, пофарбованих червоною фарбою, у Гагаріно — стилізовані статуетки жіночих фігурок у позі танцю. Первісна людина в добу пізнього палеоліту активно формує першооснови власної релігійної свідомості.

В епоху *мезоліту* (грец. «мезос» — середній і «літос» — камінь, IX–IV тис. до н. е.) були винайдені лук і стріли. Природні умови змінювалися й поступово стали подібними до сучасних. Крім полювання, люди займалися рибальством і збиранням рослинної їжі. Зменшення кількості тварин спонукає до їхнього приручення. Собака та свиня стають домашніми тваринами. У межах України виділяють три ареали розселення мезолітичних племен:

- 1) північний «поліський»;
- 2) прикарпатсько-дністрянський;
- 3) південний «степовий».

Стоянки мезолітичної епохи в Україні — це Журавська стоянка на Чернігівщині, Мирне на Одещині, Фатьма-Коба та Мурзак-Коба у Криму.

Період від VI до IV тис. до н. е. виділяють в окрему епоху — *неоліт*, тобто новий кам'яний вік. Ще за часів мезоліту почалися грандіозні зміни в економіці, які в науковій літературі прийнято називати *неолітичною революцією* (термін уведено

англійським археологом Г. Чайлдом), — перехід людства від привласнюючого господарства (збиральництво, полювання) до відтворюючого (скотарство і землеробство). У даних умовах поступово збільшується забезпеченість життєвими ресурсами і пов'язана з нею осілість. Приріст населення збільшується не менше ніж у 100 разів. Такий величезний стрибок учені називають першою *демографічною революцією*. У соціальному аспекті пануючим був родовий лад, хоча вже намічався перехід від пізньородової до *сусідської общини*. На території України вперше виділилися культурно-господарські зони — південно-західна (землеробсько-скотарська) та північно-східна (мисливсько-риболовецька).

У добу неоліту способами обробки каменю стають шліфування, пиляння, свердління. Саме в цьому періоді виникає виробництво керамічного посуду, прядіння, а згодом і ткацтво. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, який створила людина. Прядіння зумовило винайдення прясла — першого маленького колеса. Крім того, на основі прядіння виникло ткацтво, яке дало ще один штучний продукт — тканину. З появою харчових запасів життя людини стало стабільнішим, міграцію замінила осілість. Було одомашнено бика, козу, вівцю. Лише коня одомашнили вже в мідному віці.

Серед пам'яток неолітичної культури найвідомішими є Кам'яна Могила поблизу Мелітополя (пагорб у степу з кам'яних брил з понад тисячею зображень тварин і людей). До кінця 90-х років археологами виявлено майже 500 осередків життя доби неоліту.

Енеоліт на території України. Трипільська культура

Мідний, або мідно-кам'яний вік (*енеоліт* від лат. «енеус» — мідний і грец. «літос» — камінь), IV–III тис. до н. е., був перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металу. На Балканах, Подунав'ї, Закавказзі люди розпочали обробку міді, звідти мідна руда та вироби потрапили на територію України. Згодом з'явилися копальні мідної руди на Донбасі. Поступове витіснення кам'яних знарядь праці мідними, перехід від мотичного землеробства до ранніх форм орного з використанням тягової сили бика сприяли зростанню продуктивності праці, пошуків примітивних обміну та торгівлі, розвитку майно-

вої диференціації. Ці процеси створювали передумови для розкладу первіснообщинного ладу. Землероби винайшли рало, змайстрували стіл, склали піч, побудували великі укріплені поселення, а скотарі приручили коня, активно експлуатували колісний транспорт, удосконалювали зброю.

Трипільська культура була однією з найдавніших і найяскравіших землеробських культур енеоліту (свою назву отримала від с. Трипілья на Київщині, де вперше були відкриті та досліджені її пам'ятки В. Хвойкою наприкінці XIX ст.). Вона була складовою частиною великої трипільсько-кукутенської спільноти, що займала території лісостепової смуги Правобережної України, Молдови та Румунії. Трипільська культура характеризувалася швидким поширенням у Європі та довготривалістю існування без значних змін своїх основних рис (протягом 1500–2000 років).

Населення трипільської культури було достатньо розвинене і перебувало в стадії «передміської» цивілізації. Поселення трипільців у середньому мали більш ніж по 2000 будівель, які розташовувалися декількома концентричними колами. Чисельність населення такого «міста» коливалася від 15 до 20 тис. жителів. Надзвичайною рисою трипільської культури був переважно мирний, невійськовий її характер.

До деякої міри Трипілья можна назвати «культурою кочуючих хліборобів». Землеробство у трипільців було екстенсивним. На соціальне розшарування серед трипільців указують знахідки скарбів і могильників. Аналіз поховального інвентарю дозволяє виокремити три соціальні групи населення: племінну верхівку, племінну аристократію та рядових членів громад.

Щедру інформацію про культуру та духовний світ трипільців передає їхня кераміка, зокрема оздоблювальний орнамент глиняних виробів, а також антропоморфна та зооморфна пластика. Антропоморфні глиняні вироби здебільшого передають образ жінки, хоча трапляються й чоловічі зображення. Зооморфні статуетки найчастіше зображують бика. Тричленну побудову орнаментальних композицій на стінках горщиків учені трактують як відображення триярусної картини світу трипільців. У верхній частині горизонтальною хвилястою лінією зображують воду, посередині — сонце, місяць, краплини дощу, а в нижній — дерева, тварин і людей.

Культові церемонії та ритуали здійснювались як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах (поселення Саба-

тинівка в басейні Південного Бугу). Подібно до багатьох народів, які вірили в духів предків, трипільці робили поховання померлих родичів під підлогою власних будинків.

Близько 2000 р. до н. е. трипільська культура почала занепадати, її носії частково залишають ці землі, відступаючи під тиском культур зі сходу. На думку вчених, це нове населення вперше приручило коня для верхової їзди.

Культура населення України у бронзовому віці (II–початок I тис. до н. е.)

Бронзовий вік, найвиразнішою прикметою якого стало поширення виробів із бронзи — першого штучного сплаву (мідь з оловом), винайденого людиною, інколи називають добою «першого Великого переселення народів», оскільки саме тоді почала складатися етнічна карта Європи з характерними для неї мовними колективами та протоетнічними спільнотами. Зокрема, на зламі III–II тис. до н. е. на місці трипільських поселень лісостепової частини вперше фіксуються пам'ятки так званої *культури шнурової кераміки*, інакше — *бойових сокир* (назва походить від характерного орнаменту на посуді, що робився перевитим шнуром, або від клиноподібних сокирок із просвердленим отвором). Крім України, пам'ятки племен шнурової кераміки синхронно фіксуються і в деяких інших європейських країнах. Згідно з думкою археологів і лінгвістів, географічний обшир їх розселення в загальних рисах збігався з ареалом побутування так званих північноіндоєвропейських діалектів, які вважаються попередниками германських, балтійських і слов'янських мов, а їх носії належали до однієї з груп індоєвропейців — предків слов'ян, балтів і германців.

Культура шнурової кераміки в XV–XI ст. до н. е. продовжила себе у новій культурній спільноті — *тишинецько-комарівській* (від м. Тишинець у Польщі та с. Комарова на Львівщині), що була поширена в українському та білоруському Поліссі, Східній Польщі, Прикарпатті, Придністров'ї, Придесенні та Верхньому Подніпров'ї; її носіїв вважають прямими попередниками майбутніх слов'ян і балтів. Ще пізніше, в XI–IX ст. до н. е., у лісостеповій зоні Правобережної України жили племена так званої *білогрудівської культури* (від Білогрудівського лісу на Поділлі), спорідненої з комарівською, яку частина дослідників вважає протоосною східнослов'янської.

На зламі III–II тис. до н. е. міняється і картина заселеності причорноморських степових просторів. Поволі просуваючись через Дніпро зі сходу, тут утверджуються скотарські племена *ямної культури* (назва походить від типу поховань — у ямах під курганними насипами). На їхній осілий спосіб життя вказує високий рівень будівництва оборонних споруд (як, наприклад, укріплене поселення поблизу с. Михайлівка на Херсонщині, розташоване на площі близько 1,5 га й оточене потрійною стіною мурів, викладених із великих вапнякових брил; висота їх решток перевищує 2 м). Однією з найхарактерніших рис ямної культури був розвинутий культ предків, що виявлялося у типі поховань під насипними високими курганами.

На початку II тис. до н. е. місце ямної заступила *катакомбна культурно-історична спільність* (назву отримала від специфічної поховальної конструкції — катакомби, тобто ями з підбоям). Дослідникам відомі лише тимчасові стійбища пастухів. Це засвідчує кочовий характер скотарства, яке становило основу господарства цієї спільності.

У другій половині II–на початку I тис. до н. е. степову територію Лівобережної України заселили племена *зрубної культури* (назва походить від звичаю ховати померлих у дерев'яних зрубках під курганами), які прийшли сюди з Середнього Поволжя. Усі риси їхньої матеріальної культури свідчать про осілий спосіб життя. Поселення (деякі площею до 3–4 га) розташовувалися на надзаплавних терасах понад річками. Основні господарські заняття зрубників — скотарство і землеробство, а також металообробка.

Щодо економічного розвитку, то за доби бронзи головним знаряддям з обробки землі залишається мотика, але в той самий час застосовуються й дерев'яні плуги. Майже одночасно з появою возів з'являються упряжні тварини (велика рогата худоба). Новий імпульс для розвитку отримує скотарство, але занепадають ремесла, примітивізується побут і загалом спрощується палітра трудової діяльності людського колективу. Лише на кінець доби бронзи значення землеробства знову зростає.

Першочергове значення у степовій череді відіграла велика рогата худоба, слідом йшли кінь, свиня. У західних районах степу племена займаються розведенням коней. І саме продукти тваринного походження в цей час у більшості районів України забезпечували основу харчового раціону.

Ймовірно, що саме в добу бронзи з'являється мала сім'я (чоловік, дружина, діти). Розпад великих сімей пояснюється способом ведення господарства та зникненням потреби у постійній спільній виробничій діяльності. Зростання ролі воєн обумовило тенденцію до утворення надплеменних структур — союзів племен. Помітно зростала роль чоловіка у всіх сферах суспільного життя, що зумовило еволюційну заміну матріархату патріархатом.

Щодо мистецької практики, то вона представлена монументальними, малими пластичними формами і декоративними виробами. Особливий різновид монументального мистецтва становлять курганні споруди. Зразками декоративного мистецтва є різноманітні прикраси з бронзи, каменю, кістки, мушлі, золота та срібла. Багатим джерелом для вивчення декоративного мистецтва доби бронзи є орнаментика. Розвиток скотарства, землеробства та металообробки позначився на особливому поклонінні сонцю. Коло, хрест, свастика та їхні комбінації (солярна символіка) прикрашають наскальні малюнки, посуд ритуального призначення, амулети, зброю, атрибути влади тощо.

Таким чином, у бронзовому віці зародилися і визріли всі передумови для виникнення станово-класових відносин. Заключна стадія бронзового віку південних районів України загалом позначена завершенням переходу до кочових форм скотарства. Подальшого розвитку набула соціальна структура, яка характеризувалася військово-політичною організацією суспільства, зародженням станово-класових відносин.

Залізний вік (початок I тис. до н. е.–IV ст. н. е.).

Культурні досягнення кіммерійців, скіфів, сарматів

Початок I тис. до н. е. знаменується поступовим розповсюдженням і утвердженням заліза у виробничій діяльності людських спільнот, які населяли терени сучасної України. На території України перші знахідки залізних виробів датуються XI–IX ст. до н. е. Поширення нового металу сприяє подальшому прогресу тогочасних суспільств, підвищенню продуктивності праці, розвитку майнової та соціальної нерівності. На цей час припадають перші письмові згадки про народи, що населяли терени сучасної України, збереглася до наших днів і перша історична назва народу українського степу. Цим народом були *кім-*

мерійці, які панували в степах від Дону до Дністра у IX–VII ст. до н. е. Першу згадку про них залишив для нащадків видатний античний поет Гомер, який у всесвітньо знаній «Одіссеї» розмістив їхні землі поблизу входу до потойбічного світу — царства Аїда. Є згадки про загадковий для греків народ і в працях патріарха історичної науки Геродота й основоположника географії Страбона. Аналіз археологічних досліджень доводить генетичний зв'язок кіммерійців з племенами зрубної культури. Однак у процесі формування кіммерійського етносу брали участь й інші спільноти.

Кіммерійці були першими на території України, хто перейшов від осілого до кочового скотарства, а також першими, хто почав на цих землях виплавляти з болотяної руди залізо. У кіммерійському середовищі спостерігався перехід від військової демократії до станово-класового суспільства на базі рабовласницького способу виробництва. Але хоча кіммерійці і мали своїх царів, утворити повноцінну державу їм так і не вдалося.

Кіммерійські пам'ятки представлено лише похованнями, зазвичай курганными, відомі й безкурганні поховання. Виділено два ступені культури: чорногорівський і новочеркаський. На першому ступені ховали в простих прямокутних та овальних ямах, іноді з дерев'яним перекриттям (іноді — з підбоями) у скорченому на боці положенні. Чоловіків супроводжували зброя (стріли з бронзовими та кістяними наконечниками, кинджал з бронзовим руків'ям і залізним лезом), збруя (часто стременоподібні вудила), а жінок — золоті та бронзові пронизки, намистини, глиняний посуд.

На новочеркаському ступені істотно змінився поховальний обряд: з'явилися глибокі ями, відомі прямокутні ями з дерев'яним дахом, поставленим на дерев'яні стовпи. Поширилася цільнозалізна зброя, в тому числі й залізні наконечники стріл, двокільчасті вудила. Основним озброєнням кіммерійців був далекобійний лук із стрілами. Як зброєю ближнього бою використовували залізні мечі, інколи із бронзовими руків'ями, списи та кинджали. У посуді стали переважати кубки, прикрашені геометричним орнаментом. Мистецтво мало прикладний характер — орнаменти (спіралі, ромби, квадрати) на кинджалах, посуді. Збереглися нечисленні кам'яні статуї.

У VII ст. до н. е. кіммерійців із Причорномор'я витіснила могутня хвиля численних, згуртованих і активних скіфських племен, внаслідок чого Кіммерія розпалася. Частина кіммерійців

або поселилася у Південному Причорномор'ї, або мігрувала на Близький Схід, або ж була асимільована скіфами.

У VII–III ст. до н. е. у степових районах Північного Причорномор'я, на території сучасної Південної та Південно-Східної України, а також частково у Криму панували *скіфські племена*, що прийшли зі Сходу. Ім'я скіфів стало збірною назвою для різних іраномовних племен, а всю територію півдня між Доном і Дунаєм стали називати Скіфією.

Розкопки скіфських поселень і поховань у курганах та описи старогрецьких і римських учених і письменників (Геродот, Гіппократ, Страбон та ін.) дають змогу відтворити характер занять і життя скіфів і їх сусідніх племен. Геродот перелічує деякі племена, які можна поділити на групи: скіфи (скіфи-кочовики) і царські скіфи, які мешкали у Причорноморських степах, скіфи-орачі, які займали лісостепову зону Правобережної України, і скіфи-землероби — на Лівобережжі.

Геродот твердить, що скіфи-землероби сіяли хліб не тільки для власних потреб, а й на продаж. Займалися також скотарством. Жили у великих поселеннях — городищах, оточених валами та ровами. Серед цих лісостепових городищ найбільшими є Немирівське на Вінниччині, Трахтемирівське на Київщині та Більське на Полтавщині. Скіфи-скотарі були кочівниками. Основне їх заняття — випасання худоби, особливо коней.

Скіфи жили спочатку патріархально-родовим ладом, який розкладався. Поступово відбувалося майнове розшарування, збагачення родоплемінної знаті, вождів, влада яких перетворювалася на спадкову, існувало рабство, зароджувалися класи. Проте, зокрема, свідчать археологічні знахідки предметів розкоші, золотих речей — браслетів, чаш, ваз, золотих блях тощо у так званих царських курганах. Серед них найцікавіші кургани Чортомлицький і Солоха (IV ст. до н. е.), розкопані поблизу Нікополя в Дніпропетровській області, Куль-Оба неподалік від Керчі в Криму, а також Гайманова могила у Запорізькій області й Товста могила на Дніпропетровщині, в якій було знайдено відому золоту пектораль (IV ст. до н. е.). Із зародженням класів у скіфських племен з'являються елементи державності.

Скіфському мистецтву була притаманна добре розвинута зовнішня символіка. Характерною її рисою стали зооморфні сюжети. На їх основі в VII–VI ст. до н. е. формувався самобутній так званий *звіриний стиль*. Типовими персонажами цього мистецького стилю були олень, грифо-баран. Самобутньою га-

лузю ранньоскіфського мистецтва були кам'яні статуї воїнів. Сучасні дослідники вважають, що вони уособлювали собою героїзованих пращурів.

Наприкінці V ст., а особливо в IV ст. до н. е. спостерігається розквіт елліно-скіфського мистецтва. У ньому грецька форма, принесена греками-колоністами, які імігрували на терени Північного Причорномор'я, органічно поєдналася з варварським змістом. Найбільш поширеним прикладом такого симбіозу стали вироби торевтики та дрібної бронзової пластики. Наприкінці IV ст. до н. е. з елліно-скіфського мистецтва майже повністю зникають сюжетні композиції, рідкісними стають й образи звіриного стилю, а домінують зображення поодиноких божеств, геометричних і рослинних символів.

Релігія скіфів була політеїстичною за своїм змістом. Згідно зі свідченнями Геродота, головною богинею у скіфській міфології була Табіті — богиня домашнього вогнища. До божественного пантеону входили також володар неба Папай (аналог грецького Зевса), богиня землі Апі (Гера), бог сонця Гойтосір (Аполлон), богиня родючості Аргімаса (Афродіта), а також Геракл і Арей. Царські скіфи шанували також Тагімасада — свого небесного заступника та втілення військової сутності. Скіфська міфологія, за однією з версій, виводила появу свого народу від праматері Апі (дослівно — Річки), дочки Борисфена (Дніпра) та верховного бога Папая, в яких і народилася перша людина — Таргітай.

В обрядовості скіфів переважав шаманізм. Практикувалося жертвоприношення полоненими та худобою. Для скіфського світогляду було характерне уявлення про божественне походження царської влади.

У III ст. до н. е. скіфів у Причорноморських степах заступили *сармати*. Ці споріднені зі скіфами іраномовні кочовики походили з Приуральсько-Поволзьких степів. Назва «сармати», або «савромати», введена античними авторами, походить, імовірно, від іранського слова «саоромант» і означає «підперезаний мечем». Одне з найперших достовірних свідчень про сарматів знаходимо в «Історії» Полібія (205–123 рр. до н. е.). Пліній повідомляє, що вони «складали одне плем'я, але поділене на декілька народів з різними назвами».

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдало-

ся. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матриархату. Жінки цього народу відрізнялися воєвничим характером і своєю поведінкою нагадували міфічних амазонок. За легендою, переказаною Геродотом, сармати походять саме від амазонок і скіфів.

Основою економіки сарматських племен, які мешкали на території України, було екстенсивне кочове скотарство. Основою ж стада, як і у степових скіфів, були коні та вівці. Майже єдиним видом сарматських пам'яток в Україні є кургани, розсіяні практично по всій території України. Сарматська поховальна споруда мала вигляд вузької прямокутної або овальної в плані ями, перекритої деревом, іноді — кам'яним закладом. Ховали людину головою на південь або північ. Чоловіків супроводжували на той світ ножі, мечі, іноді посуд, шматки м'яса; жінок — найчастіше прикраси, прясла. Унікальним є поховання сарматської жриці I ст. н. е. у Соколовій Могилі на Південному Бузі. Ще одним із найбагатших сарматських поховань є могила «цариці» в кургані Хохлач на Подонні. Вона відома як «Новочеркаський скарб», бо в ній було знайдено 700 золотих бляшок.

Сарматська культура генетично була близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень. Водночас у військовій справі сармати суттєво випередили не тільки скіфів, а й інші народи. Удару сарматської кінноти, вдягнутої у залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, що атакувала ворога зімкнутим клином, за свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо.

З III–IV ст. н. е. більшість сарматських військово-політичних (племінних) союзів занепали під ударами готів і гунів, а їхнє населення, втягнене до того ж у Велике переселення народів, поступово асимілювалося з навколишніми народами, зокрема слов'янами.

Первісна культура на теренах України як невід'ємна частина первісної загальносвітової культури є першим і найтривалішим етапом загального, специфічного й особливого культурного становлення української спільноти. Протягом первісної епохи, у тому числі й в Україні, відбувалися такі процеси: антропогенез — біологічна еволюція людини; соціогенез — формування суспільних форм життя у вигляді родовой, а потім родоплемінної організації; формування мислення (або інтелекту) людини, її мови; перехід людей від привласнюючого господарювання (мисливство, збиральництво) до відтворюючого (землеробство і скотарство); поява перших світоглядних, релігійних уявлень, міфологічних систем.

Серед цих найважливіших процесів, які заклали фундамент історії людства, своє місце займає формування культури як особливої сфери людського суспільства. Причому для ранніх етапів історії різних народів характерна єдність закономірностей, спільність проявів становлення культури. Саме внаслідок такого синкретизму характеристика первісної культури передбачає цілісний розгляд матеріальної та духовної культури, чітке усвідомлення умовності такого розподілу.

Література

1. *Археология Украинской ССР.* – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1985. – 568 с.
2. *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 656 с.
3. *Быстрова А. Н.* Мир культуры (Основы культурологии) : учеб. пособие / А. Н. Быстрова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательство Федора Конюхова ; Новосибирск : ООО «Издательство ЮКЭА», 2002. – 712 с.
4. *Культурология.* История мировой культуры : учеб. для вузов / под ред. проф. А. Н. Марковой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ, 2000. – 600 с.
5. *Культурология :* учеб. пособие / под ред. Н. Н. Фоминой, З. О. Джаляшвили, Н. О. Свечниковой. – СПб. : СПбГУ ИТМО, 2008. – 483 с.
6. *Лекції з історії світової та вітчизняної культури :* навч. посібник / за ред. А. Яртия та В. Мельника. – Львів : Світ, 2005. – 568 с.
7. *Литвин В. М.* Історія України / В. М. Литвин ; перед. сл. В. А. Смолія ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – Т. 1 : 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. – 2003. – 863 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Яке значення мала первісна культура для розвитку культури людства і культури України? Що таке первісний синкретичний комплекс?
2. Охарактеризуйте систему релігійних вірувань первісної людини.
3. Наведіть періодизацію первісної доби. Які племена мешкали на території України в ці періоди?
4. Які форми економіки характерні для палеоліту, мезоліту, неоліту, бронзового та залізного віку?
5. Назвіть основні досягнення трипільської культури. Що дає підстави вважати цю спільність «протоцивілізацією»?
6. Охарактеризуйте скіфську культуру. Яким стилем називають їхнє мистецтво дослідники?

Глава 4

АНТИЧНА КУЛЬТУРА НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Наша бо земля протягом довгих століть належала до антично-грецького кола, до кола античної культури Еллади... Про це варто замислюватися частіше й глибше. Наша земля, отже, знаходиться в колі великої, в своїм універсалізмі неперевершеної, властиво, єдиної культури, до якої належав старовинний світ...

Євген Маланюк

Феномен і загальна характеристика античної культури • Грецька колонізація Північного Причорномор'я • Суспільно-політичний устрій грецьких колоній • Економічний розвиток грецьких колоній • Основні тенденції розвитку духовної культури греків регіону • Містобудування та планування грецьких полісів • Архітектура, образотворче мистецтво та скульптура • Релігійне життя • Культурні впливи античних держав Північного Причорномор'я в регіоні

Феномен і загальна характеристика античної культури

Античним світом традиційно називають цивілізації Стародавньої Греції (з III тис. до н. е. до I ст. до н. е.) і Стародавнього Риму (з VIII ст. до н. е. до V ст. н. е.). Таким чином, епоха античності охоплює період з III тис. до н. е. до середини V ст. н. е., тобто від початку формування давньогрецької цивілізації до кінця існування Західної Римської імперії. Поняття «античність» з'явилося в епоху Відродження, коли італійські гуманісти ввели термін «античний» (від лат. *antiquus* — древній) для визначення греко-римської культури, найдавнішої з відомих у той час. Неповторна антична культура стала основою європейської культури.

Уся антична культура будувалася навколо основної суспільної форми античного світу — *поліса* (місто-держава) — самостійна політична, економічна, торгово-реміснична, виробничо-культурна одиниця.

Під античним типом культури розуміють:

1. Поняття високої громадянської норми, з погляду якої оцінюється всяка людська діяльність.

2. Поняття класики, тобто динамічної живої рівноваги, розмірності інтересів поліса й окремого громадянина, ідеалу та життя.

3. Поняття естетичної форми, в яку повинен був утілитися будь-який життєвий і творчий зміст, тому що тільки ясна, досконала форма робить зміст загальнозначущим, а отже, і справді реальним.

4. Визначення моральної цінності людини чи її вчинку з погляду схвалення поліса, суспільства. Внутрішні, ліричні форми самовираження мали в очах римлянина, і особливо грека, меншу цінність. Мораль і моральність зводилися до ораторських закликів, риторики. Індивідуальна мораль, совість у сучасному розумінні взагалі були відсутні.

5. Культ людини-творця, людини-мислителя, людини-борця, тобто діяльне, творче ставлення до світу.

Культура Греції виникла на перетині історичних шляхів Середземномор'я. У початковий період свого розвитку вона запозичила чимало ідей від розвинутих у той час культур Стародавнього Сходу. Водночас вона стала глибоко оригінальним явищем, культурою гуманістичною за своїм змістом, інтерактивною, раціоналістичною й антропоцентричною, позбавленою східної традиційності та теоцентризму.

Греки думали, що в культурі, як і в самому житті, повинні поєднуватися два початки — гармонія краси і спокою (аполлонічне) та розкнутості, волі, природної стихії (діонісійське). Виховання в розумінні греків — нерозривна єдність «гімнастичного» та «мусічного», тобто фізичного і морального розвитку. *Агоністика* (змагальність) — провідний принцип грецької культури. Поєднання розмаїтості й взаємної лояльності породило змагання окремих особистостей, груп і полісів у цілому за досягнення чудових результатів у всіх сферах життя, але особливо — у спортивних іграх.

Домінанта свідомості грека, громадянина поліса, — відчуття волі. Людина живе і діє в єдності з природою, світовим цілим. Цей образ античної світобудови містив у собі гармонію, що протистоїть хаосу. Не випадково для грецької культури характерний принцип *калокагатії*, що поєднує добро, фізичні та моральні достоїнства. Ідеал грецького поліса — це краса бездоганного тіла і внутрішня моральна досконалість.

Однак в епоху еллінізму, з ослабленням полісного життя, домінантою свідомості греків стало почуття непевності. У філософії запанувала етична проблематика, пошук основ стійкості (кініки, епікуреїзм, стоїцизм). Логіка історичного розвитку призвела Грецію до втрати волі. Але парадоксальним чином, завдяки втраті волі зовнішньої, вона зробила прорив до нових вимірів волі внутрішньої. Стоїцизм став національною філософією Риму, проклав європейській цивілізації шлях до християнства.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я

VIII ст.–кінець VI ст. до н. е. — це період Великої грецької колонізації, одним із напрямків якої було освоєння Північного Причорномор'я. Майже тисячолітню історію осередків античної цивілізації в Північному Причорномор'ї поділяють на два періоди:

I. Грецький період (друга половина VII ст.–середина I ст. до н. е.): виникнення та становлення міст-держав і Боспорського царства; тісні зв'язки з материковою Грецією; елліністичні традиції; стабільність; активна урбанізація; започаткування карбування монет; перетворення колоній у центри посередницької торгівлі, що пов'язували Елладу з варварським світом; відносно мирне співіснування з населенням приморської зони.

II. Римський період (середина I ст. до н. е.–IV ст. н. е.): війни понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89–63 рр. до н. е.); прогресуюча втрата полісами політичної незалежності; нестабільність воєнно-політичної ситуації; поступова переорієнтація держав Північного Причорномор'я на Римську імперію, входження Тіри, Ольвії та Херсонесу до складу римської провінції Нижньої Мезії; варваризація населення полісів; натуралізація господарства; безперервні агресивні вторгнення кочових племен; занепад міст-держав.

Варварська експансія, що двома хвилями пройшлася чорноморським узбережжям (готів у III ст. і гунів у IV ст.), завдала смертельного удару грецьким полісам. Більшість міст-держав зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

Родоначальниками грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї були насамперед вихідці з Мілета та Гераклі Понтійської, хоча певну роль відіграли й переселенці з Ефеса, Ко-

лофона, Теоса та інших міст. У другій половині VII ст. до н. е. на острові Березань греки заснували місто Борисфеніду — перше еллінське поселення в цьому регіоні. Платон, сучасник «Великої грецької колонізації», стверджував, що греки обсіли Чорне море, «неначе жаби ставок».

У процесі колонізації в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї виникло чотири основних центри:

— район Дністровського лиману (VI ст. до н. е.): Ніконій (поблизу сучасного села Роксолани) та Тіра (від грецької назви Дністра — Тірас);

— район Дніпро-Бузького лиману (межа VII–VI ст. до н. е.): Борисфен, Ольвія (у перекладі «щаслива»);

— район Західного Криму (VI–V ст. до н. е.): Херсонес Таврійський (у перекладі «Півострів Таврів», поруч із сучасним Севастополем), Керкінітида (сучасна Євпаторія), Калос-Лімен (у перекладі «Прекрасна Гавань», сучасне Чорноморське);

— Східний Крим, території по обох берегах Керченської протоки, Таманський півострів (VI ст. до н. е.): Феодосія, Пантікапей (сучасна Керч), Фанагорія, Кіммерік, Горгіпія (спочатку — Синдська Гавань, нині — Анапа), Гермонасса (станція Таманська Краснодарського краю РФ), Німфей.

Суспільно-політичний устрій грецьких колоній

Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну полісну модель суспільного устрою, яка органічно поєднувала місто (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу). Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес. Проте колонізаційна хвиля принесла в Північне Причорномор'я не тільки республіканську форму правління. У 480 р. до н. е. на Керченському та Таманському півостровах виникає Боспорське царство. Правляча династія об'єднала в одну велику античну рабовласницьку державу міста Пантікапей, Фанагорію, Гермонассу та ін.

Суспільний устрій колоній характеризується вираженням соціально-класовим розшаруванням. Панівний клас — судновласники, купці, землевласники, господарі виробництв і майстерень. Серед населення переважали вільні землероби, ремісники, вільні торговці. Але вільними, повноправними громадянами були тільки чоловіки. Жінки вважалися вільними, але не мали політичних прав. Соціальні відносини між громадянами будувалися на принципі рівноправності. Значною соціальною групою були також осілі чужоземці, вихідці з «варварського світу», які проживали у містах. Вони не мали громадянських прав, не брали участі в політичному житті міст, а набути громадянство могли лише за великі заслуги перед полісом. На найнижчих щаблях соціальної ієрархії перебували безправні раби. Невільницька праця широко використовувалась у домашньому та сільському господарстві, у ремісництві, соледобуванні тощо.

Державний лад міст будувався на тих же засадах рабовласницької формації, що й устрій античних полісів Греції. Вищий законодавчий орган державної влади — народні збори, які, наприклад в Ольвії, скорочено називалися «Народ». Практично це були збори міської общини з участю лише повноправних громадян міста — греків-чоловіків віком від 25 років. Решта населення (раби, чужоземці, жінки) не мали права брати участь у владних органах. Збори вирішували питання внутрішньої та зовнішньої політики, обирали посадових осіб і контролювали їх діяльність, надавали громадянство, торгові привілеї іноземцям. Народними зборами щороку обирався постійно діючий виконавчий орган — Рада міста, яку очолював голова. Рада організовувала підготовку та попередній розгляд рішень, декретів і постанов народних зборів.

Окремою ланкою міського управління були виборні колегії — магістратури або посадові особи — магістрати, які обиралися серед повноправних громадян міста. Вони управляли фінансами, судовими установами, військовими справами й іншими галузями життєдіяльності міста. Серед міських магістратур неабияке значення мала колегія архонтів. Вона керувала іншими колегіями та за необхідності скликала народні збори. Її очолював перший архонт, якому також належало право командувати військами міста. Вирішенням юридичних питань займалася колегія продіків.

У містах-державах Північного Причорномор'я функціонували суди. Право будувалося на системі Афіньської полісної де-

мократії, а його основними джерелами вважалися звичай і закон, які нерідко ототожнювалися. Закони народних зборів, декрети рад міст, постанови колегій посадових осіб приймалися з урахуванням звичаїв і традицій. Право захищало приватну власність. Земля та раби могли бути як у приватній, так і державній власності. У кримінальному праві найтяжчими вважалися злочини проти держави (змова, спроби повалення демократичного ладу, державна зрада, розголошення державної таємниці). Щодо цих злочинів застосовувалися смертна кара, штрафи, конфіскація майна.

Економічний розвиток грецьких колоній

Грецькі міста мали розвинену економіку, ремісниче виробництво, землеробство, рибальство. Важливе місце в економічному житті Ольвії, Херсонесу й інших міст займали землеробство та скотарство. Наприклад, Ольвія мала свою сільськогосподарську територію — хору, на якій її мешканці вирощували хліб і городину, пасли худобу. Хліборобством і скотарством займалися також мешканці поселень, що оточували Ольвію. У прибережних районах було дуже розвинуте рибальство. Херсонес з самого початку розвивався як центр сільськогосподарського виробництва. Західне узбережжя Криму було житницею Херсонесу.

Значну роль відігравало ремісниче виробництво. Так, значних успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні виробів з бронзи, міді; славилися їх керамічне, ювелірне, деревообробне, ткацьке виробництва. Металургійні, ювелірні, текстильні підприємства працювали у Херсонесі. Вироблялася різноманітна кераміка. Херсонеські ремісничі вироби збувалися не тільки у самому місті, але й за його межами — у скіфських поселеннях Криму.

Причорноморські міські центри вели інтенсивну заморську торгівлю. Експортувалися хліб, худоба, шкіра, сіль, риба. Торгували й рабами. Предметом імпорту були тканини, металеві, мармурові вироби, зброя, вино й оливкова олія.

У III ст. н. е. міста-колонії на території Північного Причорномор'я вступають у період загального економічного та соціально-політичного розладу, що призвів через сто з гаком років до їх остаточної загибелі. Найбільшого удару міста зазна-

ли від готських і гунських племен. У IV ст. припиняє своє існування як місто-держава Ольвія. Херсонес хоч і вцілів, але потрапив під владу Візантійської імперії. Він відомий як місто Корсунь, був знищений золотоординськими завойовниками в середині XV ст.

Основні тенденції розвитку духовної культури греків регіону

Доба найвищого економічного розквіту грецьких колоній, що, головним чином, припала на IV–III ст. до н. е., була відмічена їхнім культурним розквітом.

Особливості політичного розвитку різних частин еллінського світу на теренах Північного Причорномор'я породили певні відмінності в характері їхнього культурного поступу. Так, в Ольвії, Херсонесі, Тірі й інших демократичних полісах найголовніші досягнення культурного життя були пов'язані з вираженням патріотичних прагнень. Натомість, культурний розвиток у Боспорському царстві, головним чином, знаходив своє відображення в проявах придворної культури й у тісних контактах із представниками елітарної верстви варварського світу, на що вказує надмірний розвиток художнього золотарства.

Загальний середній культурний рівень населення північно-причорноморських міст майже не поступався рівню греків Середземномор'я. Вільне населення мало таку ж освіту, як і мешканці материкової Греції чи її малоазійських колоній. Відомо, що в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Горгіпії, Танаїсі існували гімназії, де молодь займалася не лише фізичним вихованням, а й освітою. Свідченнями значного поширення письменності в регіоні служать численні графіті на посуді (різноманітні присвяти, віршування тощо), а також масові знахідки приладдя для письма.

Жителі понтійських полісів знали лічбу. У Північному Причорномор'ї користувалися поширеними в Греції мірами ваги, довжини, площі, об'єму тощо, грецьким календарем, в якому було 12 місяців по 30 і 29 днів (тому існувала потреба додавання в окремі роки певних нових місяців). Хоча назви місяців у різних полісах, імовірно, відрізнялися, початок нового року понтійські елліни відзначали приблизно в середині липня.

На землях Північного Причорномор'я розвивалися наукові знання, насамперед філософія та історія. Чимало вчених із пон-

тійських полісів отримали визнання не лише на новій батьківщині, а й на «старій», в материковій Греції. Так, у всьому еллінському світі були відомі імена філософів Біона Борисфеніда, Сфера Боспорського, Діфіла Боспорського, Смікра, софіста й історика Посидонія Ольвіополіта, поета Діонісія Ольвійського. Були поети, граматисти, музиканти, архітектори, скульптори.

Розвивалося також традиційне античне театральне мистецтво. Театри було збудовано в Херсонесі, Ольвії, Пантікапеї. Значною популярністю користувалися заняття музикою. У пошані було ораторське мистецтво, особливо в демократичних грецьких полісах.

В археологів є достатньо підстав для того, щоб твердити про високий рівень розвитку медичних знань серед понтійських еллінів, адже знайдено чимало бронзових і кістяних медичних інструментів і пристроїв. Виявлено також факт існування в Ольвії аптеки. На Боспорі відкриті святилища божествам, зведені у місцях знаходження лікувальних грязей.

Значно вплинула на розвиток культури та соціального ладу Скіфії грецька колонізація. Деякі скіфи їздили вчитися до Греції, і хоча греки вважали скіфів темними варварами, вже в III ст. до н. е. античний світ знав двох славних скіфів. Відомим лікарем і мудрецем був Токсаріс, який жив в Афінах. Одним із семи найзнаменитіших мудреців давнини був Анахаріс — товариш афінського філософа і реформатора Солона.

Містобудування та планування грецьких полісів

У характері та розташуванні міст у Північному Причорномор'ї простежувалося чимало спільного з містобудівними традиціями античного світу. Проте в ландшафтному розташуванні повторень не спостерігалося. Тут проявилось властиве грекам почуття гармонії та краси, яке вони втілили в архітектурних спорудах, узгоджуючи їх із навколишнім краєвидом. Кожне з міст мало неповторний вигляд і захоплювало притаманною лише йому красою. В архітектуру міцно ввійшла *ордерна система*. Однак вихідці з Мілету віддавали перевагу *іонічному архітектурному ордеру над доричним і корінфським*.

У містах впроваджувалося прямолінійне планування. Впорядковувалися бруковані вулиці та площі, водопровідні канали, канали для дощових вод. У I ст. до н. е.—III ст. н. е. в

архітектурі та декоративному оснащенні переважав місцевий стиль, сформований у тісній взаємодії античних і скіфо-сарматських елементів.

Містам надавали характерних ознак грецьких митрополій, тобто функціонували: *акрополь*, де зосереджувалася політична влада; *агора*, де здійснювалося політичне керівництво та відбувалися економічно-ділові трансакції; *темменоси*, де зосереджувалися сакральні споруди; *хора*, де концентрувалося функціонування приміських і господарських або постачальних частин міста, тощо. Будівельним матеріалом був місцевий камінь вапняк.

У побудованому наприкінці VII–початку VI ст. до н. е. поселенні Борисфен на тодішньому півострові Березань простежуються напівземляні та наземні споруди з сирцю та каменю. Збереглися врізані у материк сходи у вигляді двох або трьох сходинок, залишки конструкцій для вогнищ, домашні вівтарика, різні заглиблення у ґрунті, що слугували опорами для дерев'яних конструкцій або амфор. Регулярне планування вулиць, спорудження будинків громадського призначення та храмів засвідчують, що у VI ст. до н. е. Борисфен набув вигляду античного міста. Місто існувало до III ст. н. е.

Наприкінці VI ст. до н. е. остаточно сформувалося місто Ольвія. Воно стало центром громадсько-політичного, економічного та культурного життя, тут існували темменос і агора — основні компоненти античного поліса. З V ст. до н. е. різко зростає кількість населення і посилюється щільність міської забудови. Навколо міста споруджуються оборонні мури з баштами. Водночас зміцнюється та розвивається нижнє місто, де працюють театр і рибний ринок, *еклестерій* — будинок зібрань народних зборів. Уздовж основної вулиці, що простягалася через місто, розташовувалися землянки як основний вид житлових споруд із короткими інтервалами одна від одної. Найбагатші міщани мешкали в центрі Ольвії, де виявлено будівлі, андрони (підлога парадних приміщень) яких мали мозаїчні виступки.

Від початку заснування регулярно прямокутне планування мав Херсонес. На схід від геометричного центра міста була побудована агора. Головна поздовжня вулиця східної частини міста виходила ще на одну площу, яку займав храм, решта території була розбита на прямокутні квартали. Площа міста у V ст. н. е. сягала 35 га. Існування Херсонеса в середовищі ворожих племен привело до побудови могутніх захисних укріплень.

Особливо важливим у архітектурному відношенні об'єктом був театр, який виник на межі III–II ст. до н. е. Театр неодноразово перебудовувався, у II ст. н. е. вміщував від 3 до 5 тис. глядачів.

Заснований у 1-й половині VI ст. до н. е. Пантікапей мав вільне планування, що склалося стихійно на пагорбі, де він розташовувався. Вершину пагорба завершувала фортеця акрополь, а на його схилах розташовувалася вільна забудова із житлових і адміністративних споруд. До цього комплексу прилягала територія нижнього міста з агорою та портом. У місті існували ордерні культові споруди, величні оборонні мури, брами іноді прикрашувалися бронзовими кінними статуями, що надавали архітектурі величного вигляду. Площі з багатими житловими та громадськими забудовами прикрашали високохудожні пам'ятки мистецтва, зокрема в період римського панування.

Архітектура, образотворче мистецтво та скульптура

Зважаючи на специфіку пам'яток культури, найбільш повно можна охарактеризувати розвиток тогочасної архітектури. Серед монументальних споруд у Північному Причорномор'ї виділялися храми, від частини яких окремі елементи збереглися й до наших днів — шестиколонні храми (периптери) Аполлона у Пантікапеї першої половини V ст. до н. е. і Аполлона Дельфінія в Ольвії III ст. до н. е. та ін. Поряд із храмами виявлені різні за формою та декором (круглі, прямокутні, ступінчасті тощо) вівтарі, найоригінальнішими з яких фахівці вважають вівтарі в Ольвії та Херсонесі.

Житлова забудова міст складалася з тісно сполучених один з одним будинків, що глухими, як правило, одноманітними фасадами виходили в бік вузьких вуличок. Набагато оригінальнішими та пишніше оздобленими були внутрішні фасади будинків, що виходили на внутрішнє подвір'я. Часто будинки мали житлові підвали, іноді — другий поверх. Зазвичай будинки поділялися на чоловічу та жіночу половини. Для опалення використовували відкриті вогнища та печі, для освітлення — глиняні та бронзові світильники, в яких спалювали рослинні та тваринні масла.

Виявлені під час археологічних розкопок зразки образотворчого мистецтва засвідчують тісні мистецькі контакти з мате-

риковою Грецією та існування практики доставки звідти високохудожніх творів визнаних майстрів. Зокрема, в Ольвії виявлено статую Зевса та величні надгробні стели з рельєфами, які фахівці класифікують як твори, що були виконані митцями школи відомих Фідія і Скопаса. У Пантікапеї та Ольвії знайдено мармурові статуї Діоніса, Афродіти, Асклепія і Гігієї, які за своїми стилістичними ознаками є близькими до творінь школи Праксителя.

З часом виникають місцеві школи скульпторів, художників, вазописців та інших майстрів. Особливо продуктивні мистецькі школи існували при дворі боспорських царів. У Пантікапеї існувало виробництво мистецьких творів для своєї (боспорської) знаті й для вождів степових сусідів. Саме тут створювалися і шедеври так званого елліно-скіфського мистецтва, блискучі зразки якого неодноразово знаходили у степових курганах скіфської знаті.

Скульптуру античних причорноморських міст можна поділити на два види: твори високопрофесійної пластики, авторами якої були або приїжджі майстри, або їхні талановиті учні, вихідці з місцевих прошарків населення; твори самодіяльних скульпторів або ремісників, яким властиві особливі прикмети стилю, оригінальні ідейно-сюжетні вирішення пластичних образів. Окрему, мабуть, нечисленну групу становитимуть привізні скульптури. Найбагатші на твори пластики — Ольвія, Пантікапей, Херсонес. Крім того, чимало пам'яток скульптури знайдено під час розкопок у містах Мірмекій, Тіра, Ніконій, Керкінітіда. Поступове становлення місцевих естетичних чинників у скульптурі зумовлене активними контактами причорноморських полісів із степовими кочовими й осілими етносами, самотутня творчість яких часто вражала внутрішньою різністю та гостротою.

Численні твори збереглися із класичного періоду мистецтва Греції, тобто із V ст. Цікава двофігурна стела з м. Ольвії, виявлена 1895 р. (висота — 0,65 м, товщина блока — 0,12 м). Стела є надгробним пам'ятником, де зберігся напис із посвятою богині, яка «дає здобич», мабуть, Афіні. З відомих творів цього періоду збереглася виконана в дусі афінської школи Праксителя мармурова статуя юного Діоніса з Пантікапею. Високомистецька статуя молодого бога, прекрасно збалансована, витримана в класичних пропорціях. Статуетка Афіни з Ольвії III ст. до н. е. є явною ремінісценцією всесвітньо відомого твору

Фідія. Захоплює пластикою голова Геракла з Пантікапею, IV ст. до н. е. (школи Скопаса), сповнена внутрішнього емоційного напруження та динаміки. До цієї ж школи Скопаса зраховують і голову бородатого Бога з Ольвії (IV ст. до н. е.), і голову юнака з Херсонеса (IV ст. до н. е.).

У причорноморських містах численні пам'ятки елліністичної скульптури розташовувалися на вулицях, в інтер'єрах храмів і громадських споруд. До них варто зрахувати мармуровий торс Діоніса з Пантікапею (III ст. до н. е.), мармурову статую Афродіти з Пантікапею. Про поширення в Ольвії скульптурних творів найвищого рівня свідчать дві голови невеликих за розміром мармурових статуй Асклепія і Гігії (III ст. н. е.). У полісах поширився у пластиці жанр скульптурного портрета, зокрема в містах Боспорського царства, оскільки в Ольвії та Херсонесі скульптурні портрети трапляються рідше.

Збереглося багато пам'яток надгробкової, меморіальної скульптури — статуї, бюсти, плити з емблематикою та рельєфи. Численні надгробні стели виявлено у Херсонесі. Тут вони переважно високі, увінчані фронтонами, прикрашені рослинним орнаментом, написами, карнизами. Виявлено розписні антропоморфні надгробки, зокрема в районі цитаделі Херсонеса, — надгробок Філократа, сина Фарнакіона.

Як свідчать описи Геродота, великого поширення в Північному Причорномор'ї, загалом на теренах сучасної України набула дерев'яна різьба, особливо з огляду на те, що привізний мрамур був надто дорогий. Саме тому почала розвиватися виконувана у дереві архітектурно-оздоблювальна різьба і статуарна скульптура. Тут утворилися самостійні скульптурні школи зі специфічними ознаками, тематичною своєрідністю, технічним виконанням. Різьба по дереву та кості водночас із іншими видами мистецтва мала велике економічне значення, посідаючи перше місце після сільського господарства. Об'єктами цього виду мистецтва були меблі, саркофаги, декоративні скриньки, шкатулки, знаряддя праці, дерев'яний посуд. Найвищого рівня дерев'яна різьба досягала в містах Боспору (V–II ст. до н. е.).

Паралельно розвивалася мініатюрна різьба по кості. В Ольвії, крім кістяних прикрас до парадних меблів, відомі виконані з кості фігурки Кори-Персефони, Афродіти й інших божеств. На терені Боспорського царства різьба по кості набула особливої популярності та мистецького рівня. Серед населення ко-

ристувалися попитом невеликі кістяні пластинки з зображеннями міфологічних мотивів на різні сюжети.

Під впливом монументальної скульптури перебувала антична коропластика, тобто виробництво теракотових статуєток. Невеличкі за розміром зображення найпопулярніших у Греції божеств (Деметра, Кора, Кібела, Артеміда, Афродіта, Діоніс, Геракл) були переважно своєрідними домашніми, сімейними, родовими чи індивідуальними оберегами, які привозили греки у північні причорноморські поселення. Траплялися серед цих виробів побутові речі, дитячі забавки тощо.

У VI–V ст. до н. е. значного розвитку в Північному Причорномор'ї досягло виробництво предметів із бронзи, срібла, золота. Виробництво почалося з ювелірних прикрас, де згодом застосовуються мініатюрні зображення. Іноді зображення тварин вирішувалося у скіфському звіриному стилі, що свідчить про греко-скіфські взаємовпливи. В Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї карбуються власні монети, що як художні твори часто досягають високого рівня.

Визначне місце в архітектурі курганних поховальних споруд займали унікальні у мистецькому відношенні внутрішньокурганні поховальні споруди. На терені Таврійського півострова збереглися видатні пам'ятки античного живопису, який належить до найатракційніших феноменів античного мистецтва. Такі зразки практично відсутні навіть у материковій Греції. Пам'ятки стінного малярства виникли на теренах України, що становить їх особливу цінність і засвідчує утворення тут своєрідної місцевої школи античного малярства. Хронологічно ці пам'ятки створено у другій половині IV ст. до н. е.–III ст. н. е. Найбільша кількість розписів збереглася у межах Боспорського Царства, зокрема розпис внутрішніх могильних поховальних камер. Загалом живопис розвивався у прикрасах інтер'єрних житлових, громадських та інших споруд, тобто стінний і станковий.

Релігійне життя

У релігійному житті набуває поширення активне включення в традиційний грецький пантеон божеств місцевих культів. Переселенці не протиставляли себе співвітчизникам, але й не повністю їх наслідували. А тому навіть традиційні культу, наприклад Аполлона, Афродіти чи Артеміди, збагачувалися місцевим колоритом і набували якісно нового звучання. В Ольвії

вшановували як верховне божество спочатку Аполлона Спасителя (лікаря), згодом — Аполлона Дельфінія; у Херсонесі — сестру Аполлона Артеміду Партенос. Однак, крім верховних покровителів, у кожному місті шанували безліч інших божеств. У Північному Причорномор'ї особливо виділялися олімпійські боги та малоазійська мати богів (Кібела). Особливістю специфіки пантеону Ольвійського поліса було вшанування Зевса, Афіни, Афродіти, Деметри і Діоніса. У Херсонесі Таврійському особливо вшановували Херсонаса, який був уособленням громадянської общини.

Своєрідною особливістю релігійних уявлень мешканців понтійських міст стало запровадження локальних культів. Так, в Ольвії поклонялися річковим божествам Борисфену і Гіпанісу, в Тірі — річковому богу Тірасу тощо, які сприймалися покровителями рибалок і купців та виступали в образах сакральних захисників полісних багатств.

Важливою особливістю розвитку культової сфери на землях Північного Причорномор'я стало облаштування центральних, фактично міжполісних святилищ. Зокрема, поблизу Фанагорії було засновано святилище Афродіти Апатури, на мисі Партеній — святилище зі статусом Партенос, у Німфеї — Деметри, на Кінбурнському півострові — Гекати та ін. Панеллінський характер мало створене святилище обожнюваного героя Троянської війни Ахілла на острові Левці, протектором якого тривалий час була Ольвія.

Дослідники звертають увагу на той факт, що святилище на Левці було, по суті, єдиним панеллінським сакральним місцем, пов'язаним не з божеством, а з літературно-епічним героєм, якого фантазія колоністів поступово перетворила на всемогутнього бога.

Культурні впливи античних держав Північного Причорномор'я в регіоні

Античні держави Північного Причорномор'я були органічною складовою античного світу. Водночас їх цивілізація справила значний вплив на життя сусідніх народів, які населяли на той час південь сучасної України, — скіфів, лісостепових племен, сарматів, носіїв черняхівської культури тощо.

Племена, що впродовж століть були сусідами понтійських еллінів, запозичили в них певні прийоми будівництва й архітектури, ремесел, окремі елементи духовної культури. Грецькі амфори, столовий і парадний посуд, прикраси увійшли в повсяк-

денний побут навколишніх племен. А щодо середньовічних міст Криму, то їх справедливо вважають прямими спадкоємцями надбань античної культури.

Але насамперед прогресивна роль античних міст-держав проявилася у прискоренні соціально-економічного та політичного розвитку регіону. Власне, вони започатковували напрями цивілізаційних орієнтацій, які через певний час утвердяться на українських землях доби Київської Русі, але прийшовши цього разу вже з Візантії.

Неоціненною є також їх роль у процесі пізнішої християнізації Русі. Уже 325 р. боспорський єпископ Кадрм поставив свій підпис під документами I Вселенського собору в Нікеї, що засвідчує існування в той час на Боспорі єпархії. А вже в V–VI ст. н. е. християнство стає тут панівною релігією, яку сповідують різні соціальні групи населення. Ще в I–II ст. н. е. християнське віровчення починає проникати до Херсонесу. Очевидно, у другій чверті IV ст. н. е. християни вже існували легально й утворили власну єпархію. На рубежі V–VI ст. н. е. в місті діяв християнський некрополь. А після включення понтійських полісів до складу Візантії, де християнство було державною релігією, воно остаточно й повсюдно утверджується на півострові, щоб звідти через кілька століть прийти на Русь.

Тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, у ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. По-друге, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємці грецької культури, колишньої еллінської колонії — Візантії.

Література

1. *Античность* как тип культуры / А. Ф. Лосев, Н. А. Чистякова, Т. Ю. Бородай [и др.]. – М. : Наука, 1988. – 336 с.
2. *Археология СССР*. Античные государства Северного Причерноморья. – М. : Наука, 1984. – 392 с.
3. *Кривавич Д. П.* Українське мистецтво : навч. посібник / Д. П. Кривавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів : Світ, 2003. – Ч. I. – 256 с.
4. *Іванов В. М.* Історія держави і права України : навч. посібник. Ч. I / В. М. Іванов. – К. : МАУП, 2002. – 264 с.
5. *Історія України з давнини до початку ХХІ ст.* : навч. посібник / В. Т. Британ, О. Ю. Висоцький, О. В. Михайлюк [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2007. – 170 с.
6. *Литвин В. М.* Історія України / В. М. Литвин ; перед. сл. В. А. Смолія ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – Т. I : З найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. – 2003. – 863 с.
7. *Царенко О. М.* Економічна історія України і світу : навч. посібник / О. М. Царенко, А. С. Захарчук. – Суми : Університетська книга, 2000. – 310 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику античної культури.
2. Назвіть найвідоміші грецькі колонії Північного Причорномор'я та сучасні місця їхнього розташування.
3. Які спільні риси простежуються у суспільно-політичному устрої метрополій і полісів Північного Причорномор'я?
4. У яких основних напрямках розвивалася духовна культура колоній?
5. За якими принципами проходило будівництво полісів?
6. Назвіть найвідоміші досягнення мешканців грецьких колоній у галузі мистецтв.
7. Наведіть приклади культурних взаємовпливів античних полісів і місцевого населення.

У лівого їх (гір) схилу, що спускається до півночі, починаючи від місця народження ріки Вістули, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їх найменування міняються тепер відповідно до різних родів і місцевостей, переважно вони називаються склавенами й антами...

Йордан. Гетика

Праслов'янські археологічні культури бронзової доби на теренах України • Праслов'яни передскіфського часу • Культура праслов'ян у скіфський період • Перші письмові повідомлення про слов'ян • Культура ранніх слов'ян першої половини I тис. н. е. • Слов'янські культури V–VII ст. • Культура східнослов'янських племен VII–IX ст.

Праслов'янські археологічні культури бронзової доби на теренах України

У добу бронзи відбуваються значні суспільно-політичні зміни: великі племена розпадалися, менші об'єднувалися, заселяли нові землі, завойовуючи або мирно співіснуючи з давнішими поселенцями. На той час в Україні на Правобережжі Дніпра, у Наддністрянщині, на Волині та Поділлі мешкали індоєвропейські племена з давніми традиціями землеробської культури, серед яких були предки праслов'ян.

Лінгвістичні й археологічні дослідження доводять, що землі між Сяном на заході та Дніпром на сході, Прип'яттю на півночі та Карпатами на півдні були прабатьківщиною слов'ян. Тут уже в середині II тис. до н. е., як вважають учені, починається формування праслов'янських племен, походження яких пов'язується з консолідацією частини племен, які ще на початку II тис. до н. е. відділилися від індоєвропейського масиву, їхня мова, матеріальна культура та вірування мали багато спільних рис. Їм належить *тишинецько-комарівська культура XV–XI ст. до н. е.*

(назва від с. Тшинця на Люблінщині, що у Польщі, та с. Комарове на Івано-Франківщині), яка увібрала в себе елементи інших культур (сусідніх праугро-фінів і прибалтів на півночі, прафракійців, індоіранців — на півдні). Але у більшості археологів слов'янське коріння у тшинецько-комарівській культурі викликає сумнів.

Племена тшинецької та комарівської культур жили в неукріплених селищах, розташованих на високих берегах рік і озер. Для будівництва наземних і напівземлянкових жител широко використовували дерево. Усе поселення складалося приблизно з 35 житлових, господарських і культових будівель. Займалися орним землеробством і скотарством. Є знахідки решток крем'яних і бронзових серпів, кам'яних і кістяних мотик, зернотерок, посуду для зберігання зерна. Скотарство було приселищним, вирощували велику рогату худобу, коней, свиней, кіз. Існувало общинне ремесло. Значне місце посідало гончарство. Гончарі виготовляли різного розміру тюльпаноподібні горщики, миски, дворучні вази. Поховальні обряди тшинецько-комарівських племен були різноманітними: над померлими насипали кургани або ж ховали їх у ґрунтових могильниках. У могили клали зброю та знаряддя праці, прикраси та посуд. Практикувалися кремація й обряд ритуального вбивства жінок на могилі чоловіка. Поховальні пам'ятки свідчать про існування одного з найдавніших культів — культу померлих, культу предків.

Наприкінці II тис. до н. е. за доби пізньої бронзи праслов'яни вже повністю розділилися на дві частини: західну — предків західних слов'ян, східну — предків східних слов'ян. Велика тшинецько-комарівська культура в Україні у XIII–XII ст. до н. е. перероджується в кілька окремих нових культур. Однією з них була праслов'янська *білогрудівська культура* (назва походить від Білогрудівського лісу поблизу м. Умань). Носії цієї культури у XI–IX ст. до н. е. займали лісостепову смугу Правобережної України від Збруча до Дніпра. Білогрудівці були землеробами і скотарями, стали більше використовувати бронзові знаряддя. Історично важливе значення мають виявлені у білогрудівських селищах сліди залізобного виробництва. У племен білогрудівської культури існували виразні культу сонця та вогню, з чим пов'язані особливі культові споруди — попища — великі, штучно насипані пагорби з попелу як наслідок величезних ритуальних вогнищ.

Праслов'яни передскіфського часу

Письмові джерела й археологічні дослідження вказують на існування на теренах України залізної доби племен і народів із різноманітною культурою. До праслов'янського кола можна зарахувати, ймовірно, лужицьку культуру, а повною мірою — висоцьку та чорноліську.

Наприкінці доби бронзи, приблизно з XII–XI ст. до н. е., на західних землях України жили племена *лужицької культури* XIV–IV ст. до н. е. (назва походить від Лужиці — слов'янського краю у східній Німеччині), яка була великим поліетнічним утворенням. Спільною рисою, що об'єднувала всі ці племена, був однаковий поховальний обряд — кремація. Основою господарства було орне землеробство, скотарство, полювання. Досягло розвитку бронзоліварне виробництво.

Носії *висоцької культури* заселяли у X–VII ст. до н. е. невеликий простір вододілу між Західним Бугом, Дністром і Стиром (Львівська і захід Тернопільської областей). Це було невелике, стійке протягом 400 років об'єднання мирних племен, які досягли стадії патріархальної родової общини. Основним їхнім заняттям було землеробство та скотарство. Жили в селищах по берегах рік і озер, споруджували на півземлянкові та наземні каркасні житла з кам'яними печами. Поряд знаходилися господарські споруди. Для виготовлення знарядь (сокир, молотків, серпів, зернотерок, стріл) широко використовували камінь, кремій і кістку. Бронзові та залізні вироби (ножі, серпи, вістря наконечників списів і стріл, бритви, прикраси) більшою мірою були привізні. Висоцькі гончарі продукували багато різноманітного посуду. Привертає увагу кераміка ритуального призначення, орнаментована символічними зображеннями, пов'язаними, очевидно, з культом родючості. Відомі великі могильники висоцької культури, де налічувалось інколи до 1000 поховань (Висоцький могильник — назва походить, як і назва культури, від с. Висоцьке Львівської області).

На початку ранньозалізної доби, у X–VII ст. до н. е., лісостепова частина Правобережної України між Дніпром і Дністром була заселена осілими племенами *чорноліської культури*. Чорнолісці жили родами у відкритих селищах, де будували дерев'яні наземні житла та напівземлянки. Основою господарства були орне землеробство та скотарство. Добре розвинутими були всі галузі домашнього господарства та ремесла: прядіння, ткац-

тво, чинбарство, обробка кістки та дерева. Чорноліські гончарі виготовляли різноманітний високоякісний і вишукано оздоблений посуд. Високого рівня досягла власна металургія бронзи та заліза, один із найбільших виробничих центрів знаходився в басейні річки Тясмин на Черкащині.

На кордоні з кіммерійським степом чорноліські збудували систему фортець-городищ, де ховалися під час ворожих нападів. Городища споруджувалися на високих неприступних пагорбах, були оточені земляними валами з дерев'яними стінами зверху. Основними городищами були найпівденніше Чорноліське на Кіровоградщині, довжина валів якого досягала 6 км, і Суботівське поблизу Чигирини. Будівництво таких великих укріплень, можливо, перших у праслов'янській історії фортець, вимагало зусиль великої кількості людей одночасно. Це сприяло об'єднанню племен, городища ставали племінними центрами. Існує думка, що племена чорноліської культури були предками тих землеробських племен скіфського часу на території України, котрих Геродот називав скіфами-орачами.

Культура праслов'ян у скіфський період

Як вважають учені, у самій Скіфії праслов'янськими були терени Дніпровського лісостепового Правобережжя, частково Лівобережжя (береги Ворскли) та північна половина Надбужжя. Північніше і західніше жили інші праслов'янські племена, від скіфів незалежні, в культурі яких скіфські впливи відчувуються значно менше. Залежність праслов'ян від скіфів не була рабською. Існували прикордонні фортеці, споруджувалися нові величезні городища, а сама оборонна лінія, що захищала землеробський світ від кочівників, простяглася далеко на захід.

На дніпровському Лівобережжі, обжитому праслов'янами і прабалтами, з'явилися гелони — плем'я, близьке скіфам, але їм не тотожне. Очевидно, тут утворився своєрідний симбіоз праслов'ян, прабалтів і гелонів, першість у якому належала останнім. Основним заняттям праслов'ян, як і раніше, було землеробство, передусім хліборобство, яке настільки розвинулося, що хліб «скіфів-орачів» вивозився на продаж до грецьких торгових факторій і надчорноморських міст.

Під тиском скіфів, починаючи з VII ст. до н. е., праслов'янські лісостепові племена кількома хвилями просуваються все західніше — на Поділля, Наддністрянщину, Буковину, Галичину,

Волинь, заходячи аж на Закарпаття. Переселенці зі сходу принесли з собою багато елементів культури скіфського типу, що знайшло відображення в озброєнні, прикрасах, поховальному обряді. На Західному Поділлі нова праслов'янська культура мала фракійські та скіфські риси, її виразною ознакою був особливий поховальний обряд — захоронення померлих під курганами з масивними конструкціями з кам'яних брил усередині. Сотні таких курганів, що датуються VI–IV ст. до н. е., є на Хмельниччині, Тернопільщині, Буковині.

Племена, що входили до праслов'янського світу, жили також на Волині. Ці краї були спокійнішими, вони знаходилися обіч великого шляху з Азії в Європу, тут рідше змінювалося населення. На заході Волині, особливо в Надбужжі, помітнішим був вплив лужицької культури із заходу. Тут значно менше практикується інгумаційний (тілопокладення) поховальний обряд, а більше поширена кремація (тілоспалення) та захоронення спалених решток в урнах. У матеріальній культурі продовжуються давні місцеві традиції.

Інші землеробські праслов'янські племена заселяли в VI–V ст. до н. е. також верхів'я Дністра та Західного Бугу. Поблизу сіл Черепин і Лагодів на Львівщині досліджено велике поселення та кремаційний могильник, які належали цим племенам.

Усі праслов'янські поселення цього часу влаштовувалися на підвищеннях поблизу води. Найпоширенішими типами жител були напівземлянки та наземні каркасні житла. На поселеннях виявлено багато сільськогосподарського реманенту: крем'яні, бронзові та залізні серпи, кам'яні зернотерки, спеціальні ями — зерносховища. Знайдено багато зерен і насіння. Вирощувалися пшениця, просо, ячмінь, жито. Розводилася худоба: корови, кози, вівці, коні, свині. Важливою галуззю господарства було гончарство. Особливо вишуканим був посуд племен, які жили в Наддніпрянщині та на Поділлі. Він прикрашався геометричним різьбленим орнаментом із втертою білою фарбою, рельєфними виступами. Важливо, що в комплексах матеріалів праслов'янських культур України є мало знахідок зброї, але що далі на схід і ближче до скіфів, то її більше, аж до поховань воїнів у бойовому обладунку скіфського типу в Наддніпрянщині.

Часом розквіту праслов'янського патріархального язичництва було I тисячоліття до н. е. Соціальний розвиток, посилення влади вождів, поява елементів державності — все це породжувало нові релігійні уявлення. Створювався «слов'янський

Олімп» із чоловічими божествами на чолі. У цей час з'являється культ Дажбога — бога сонця, сина бога неба Сварога. Під час археологічних досліджень на околицях праслов'янських поселень знаходять рештки великих ритуальних вогнищ зі слідами жертвоприношень. На багатьох праслов'янських поселеннях і городищах знайдено спеціальні жертovníки у вигляді глиняних кругів — стовпців діаметром до 1,5 м, а поряд з ними кістки тварин, зерна, ритуальний посуд, культові фігурки.

Цікавими є магичні знаки, зображені на праслов'янському посуді, особливо на куклях, які служили традиційним ритуальним посудом. Такі знаки у вигляді своєрідного «мальтійського» хреста із розширеними раменами вважаються символами плідності домашніх тварин і зустрічаються ще тепер у тих регіонах, де поряд із землеробством важливу роль відіграє скотарство, наприклад у Карпатах на гуцульських різьблених скринях і писанках.

Перші письмові повідомлення про слов'ян

Уперше слов'янські племена привернули увагу античних авторів під іменем *венедів* або *венетів*. Найбільш рання згадка цього етноніма знаходиться у листах римського історика Помпонія Мели і датується I ст. н. е. Більш розгорнуті характеристики давнього народу виявлено в повідомленнях римського географа і природознавця Плінія Старшого, а також римського історика другої половини I ст. н. е. Корнелія Тацита. За інформацією останнього, венеди, на відміну від сарматів, були осілим землеробським народом, добре обізнаним з воєнним мистецтвом — застосовують продуману тактику бою та використовують щити.

На розселення венедів, принаймні їх частини, у басейні Вісли вказує географ першої половини II ст. н. е. Клавдій Птолемей, щоправда, в його праці механічно поєднані відомості з різних епох. На карті римських доріг — так званих Певтінгерових таблицях, виготовлених, імовірно, у другій половині III ст. н. е., — венеди локалізовані на землях, що простяглися на північ від Карпат, у Верхньому Подністрів'ї та західніше від нього, а також між Дунаєм і Дністром.

Набагато більше інформації про давніх слов'ян знаходимо в працях візантійських авторів середини–другої половини I тис. н. е. Саме тоді слов'янські племена виступають як доволі чис-

ленна та потужна сила, що непокоїла могутню Візантійську імперію. Візантійські автори Йордан, Прокопій Кесарійський, Меандр Протектор, Феофілакт Симокатта у своїх працях відводять чимало місця давнім слов'янам, яких вони називають чи то *антами*, чи то *склавинами*.

Таким чином, саме в середині I тис. н. е. в писемних джерелах уперше зустрічається згадка про слов'ян під їх самоназвою. Учені припускають, що на різних етапах ця самоназва зазнавала часткових змін фонетичного вигляду слова. І саме у розглядуваний час вона фіксується у формі склавинів. Ця самоназва слов'ян могла бути пов'язана з давнім індоєвропейським коренем, який означував людину, що належить до свого народу. Інші свої давні назви — венети/венеди й анти — слов'яни отримали відповідно від германців і іраномовних кочовиків Південного Сходу.

Культура ранніх слов'ян першої половини I тис. н. е.

На рубежі ер у головному ареалі етнічного формування слов'ян, який охоплює дніпро-віслянське межиріччя, вирізняються три основні масиви археологічних культур — зарубинецька, пшеворська та зубрицька, які сформувалися на основі змішування прийшлого і місцевого населення.

Зарубинецька культура свою назву дістала від с. Зарубинців (тепер Черкаська область), де В. Хвойка у 1899 р. вперше дослідив могильник. Пам'ятки зарубинецької культури виявлено в понад 100 поселеннях по середньому і верхньому Дніпру та верхній Десні. Відносяться вони до часів з середини III ст. до н. е. до I–II ст. н. е. На думку дослідника Г. П. Півторака, зарубинецька культура формувалася в основному завдяки слов'янам, а центр її знаходився на Середній Наддніпрянщині — території майбутніх полян. Зарубинецькі слов'яни були осілими хліборобами; вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Вони досконало володіли багатьма ремеслами, що давало їм можливість виготовляти численні знаряддя праці та побутові речі (сокири, ножі, серпи, коси, долота, рибальські гачки, голки, цвяхи, скоби), різноманітні прикраси та зброю, обробляти залізо та кольорові метали. Як стверджує російський археолог П. Третьяков, деякі локальні етнографічні риси зарубинецької культури дійшли й до нашого часу і стали самобутніми етнокультурни-

ми ознаками української нації. Наприклад, звичай білити крейдою внутрішні та зовнішні стіни житла, будівництво каркасних хат-мазанок. У II ст. н. е. зарубинецька культура зникла через навалу германських племен готів. Проте деякі племена залишилися на своїх місцях і замість зарубинецької настала епоха черняхівської та пізньозарубинецької культур.

Пшеворська культура (назва від м. Пшеворськ, Польща) тривала приблизно з II ст. до н. е. до IV ст. н. е. в ареалі центральної та південної Польщі, Східної Словаччини, українського Закарпаття, Галичини. Поселення формувалися навколо річок. Житла були прямокутної форми наземні та напівземлянкові, площею 14–20 кв. м. Обігрівалися мешканці відкритим вогнищем або глинобитною піччю, яка знаходилась у кутку житла. Поховання у своїй більшості являли ґрунтове тілоспалення в урнах або ямах. Поховання супроводжувалися великою кількістю всіляких речей: фібулами, пряжками, підвісками, намистом. У разі захоронення воїнів їх супровідним інвентарем була зброя — ритуально зігнуті мечі, списи, шпори. Характерний чорнолощений ліпний посуд: миски, глеки, вази.

Зубрицька культура (назва від с. Зубра Львівської області) була поширена на території Волині та Верхньої Наддністрянщини. Сформувалася у середині I ст. н. е. на основі інтеграційних процесів між місцевими носіями пшеворської культури та прийшлими з Прип'ятського Полісся групами носіїв зарубинецької культури. Пам'ятки цієї культури існували до III ст. і трансформувалися у локальну групу, близьку до черняхівської культури, яка поступово переросла у пам'ятки корчакського типу раннього середньовіччя. Племена зубрицької культури утворювали невеликі поселення з 4–6 жител, в яких мешкали 20–35 осіб. Це були напівземлянки або наземні споруди. Усередині житла була лежанка, на земляній підлозі розпалювали вогнище. Біля кожного житла розташовувалося 5–10 ям-погребів. Предметами побуту були кераміка ручного виготовлення, ремісничі вироби (прясла, ножі, проколки, шила, голки), прикраси (фібули, намисто), предмети особистого вжитку (гребені), мисливства (наконечники стріл, списів, шпори).

У другій чверті I тис. н. е. свій внесок у розвиток культури слов'ян зробили дві сусідні культури — київська та черняхівська.

Артефакти *київської культури* датуються рубежем II–III–першої половини V ст. і знайдені на території північно-східної

України та сусідніх областей Росії та Білорусі. Виникла на основі пізньозарубинецьких пам'яток I–II ст. і стала, у свою чергу, основою формування ранньосередньовічних слов'янських культур: колочинської та пеньківської. Мала тісні зв'язки з черняхівською культурою. У літературі побутує думка, що носії київської культури були безпосередніми предками ранньоісторичних слов'ян (зокрема венедев). Поселення київської культури розташовувалися переважно на невисоких терасах. Головним типом жител є напівземлянка з вогнищем. Трапляються також наземні будівлі, господарські споруди та виносні вогнища. Характерними є численні ями-льохи. Поховальний обряд — ямні трупоспалення з бідним інвентарем на ґрунтових могильниках. Кераміка — ліпні горщики та корчаги, глиняні диски-сковорідки. Інколи трапляються лощені ребристі миски, пряслиця, знаряддя праці (залізні ножі, шила, кам'яні жорна). Специфічними для цієї культури є речі з розряду виїмчастих емалей (трикутні фібули та ін.).

Черняхівська культура (назва походить від с. Черняхів (тепер Київської області), поблизу якого В. Хвойка у 1900 р. розкопав могильник), була поширена на великій території Придніпров'я, Верхнього Побужжя та Придністров'я. Пам'ятки черняхівської культури досліджені більше ніж у 2 тис. поселень. Відносяться вони до II–V ст. н. е. Черняхівська культура, найвірогідніше, була поліетнічною культурою (нащадки скіфів, сарматів, дако-фракійців), позначена провінційно римськими впливами, але провідна роль у ній, без сумніву, належала східним слов'янам.

Слов'яни-черняхівці були досить численними та густо заселяли сучасний український лісостеп. Їхні селища добре сплановані, житла утворювали вулицю або кілька вулиць. Кожен двір складався, як правило, з кількакімнатного житла з піччю та господарських будівель. Житлові приміщення були наземними або напівземлянками та землянками, вкритими соломомою чи очеретом, зовні стіни обмазували глиною. Основним заняттям у лісостепових зонах було орне хліборобство. Землю обробляли плугами. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо та гречку. З'явилися навіть перші млини. Особливо інтенсивно торгували черняхівці з греками Північного Причорномор'я.

Черняхівці створили свій оригінальний хліборобський календар, розшифрований Б. Рибаким. Зображення такого календаря на ритуальному глиняному посуді знайдено на південній

Волині та на Київщині. Він становив своєрідну орнаментальну стрічку на вінчику глиняної чаші. Розвиток внутрішніх економічних і соціальних відносин, контакти з передовими середземноморськими державами сприяли появі в черняхівських племен зачатків наукових знань у галузі природничих і технічних наук. Зокрема, деякі металеві знаряддя черняхівської епохи дослідники вважають хірургічними інструментами.

Деякі історики пов'язують носіїв черняхівської культури з антами, що започаткували на території України перше державне утворення. На думку М. Грушевського, яку підтримують і сучасні провідні спеціалісти, наприклад Л. Залізник, з IV ст. н. е. вже можна говорити про українців. З тією різницею, що, на думку першого, прашурами українців були анти, а другого — склавини.

Слов'янські культури V–VII ст.

На початку раннього середньовіччя за археологічними джерелами виділяються три великі слов'янські культури — празько-корчацька, пеньківська і колочинська. Зіставивши повідомлення історика Йордана, візантійських джерел і дані археології, учені роблять висновок, що венеди (праслов'яни) поділилися на західних (склавинів) і східних (антів) слов'ян, з якими пов'язують празько-корчацьку і пеньківську культури відповідно.

Празько-корчацька культура (назва від досліджених пам'яток у Празі та біля с. Корчак на Житомирщині) на теренах України займала територію від Західного Бугу до Дніпра. Характерними для цієї культури були невеликі, неукріплені селища на річках розміром 0,5–1 га, що склалися з 20–30 будівель — квадратних напівземлянок. Крім жител, було виявлено чимало характерних господарських будівель. Основу господарства становило орне землеробство. Уже були відомі добування й обробка заліза, виготовлення ювелірних виробів. Поховання були ґрунтові, часом траплялися і підкурганні, використовували кремацію, прах вміщували в урни або ямки.

Пеньківська культура (назва походить від с. Пеньківка поблизу гирла р. Тясмин) охоплювала Середнє Подніпров'я, Лівобережжя, Південне Побужжя, відома за межами України. Крім поселень і могильників, археологи відкрили єдиний серед пеньківських старожитностей залізодобувний центр біля с. Гайворона у Південному Побужжі. Селища пеньківців становили сукупність безсистемно побудованих жител з підсобними будівлями

та господарськими ямами. Пеньківці віддавали перевагу орному хліборобству, займалися скотарством, полюванням, прядінням, ткацтвом, обробкою каменю, кості, дерева тощо. Серед ремесел високого рівня досягли металургійне (особливо залізодобувне) виробництво та ковальська справа. Існували бронзоливарні та ювелірні майстерні. Завдяки ливарній техніці з'явилася можливість виготовляти скроневі кільця, антропоморфні зображення та знамениті пальчасті фібули, центри виробництва яких знаходилися на Середній Наддніпрянщині.

На північному сході України відомі пам'ятки *колочинської культури* (назва походить від дослідженого археологами городища Колочин у районі Гомеля), яка вважається спадкоємицею київської культури.

Культура східнослов'янських племен VII–IX ст.

На основі празько-корчацької культури між Дніпром, Дністром і Західним Бугом формується культура *Луки-Райковецької*. У Дніпровському Лівобережжі населення пеньківської та колочинської культур бере участь у формуванні *волинцівських* і *роменсько-борщівських* старожитностей. У літературі широко дискутується проблема ідентифікації цих трьох культур із відповідними літописними союзами племен, які згадуються у «Повісті минулих літ». Прийнятною є позиція, згідно з якою деревляни, дуліби (бужани, волиняни), хорвати, тиверці й улчі проживали в межах луки-райковецької та частково волинцівсько-роменської культур, а в ареалі останньої також мешкали сіверяни та більшість полян.

У другій половині I тис. н. е. економіка східних слов'ян досягла значного розвитку. Основними галузями господарства були землеробство та скотарство. Поряд із цим певну роль відігравали мисливство, рибальство, бортництво. Зростає технічний рівень знарядь праці. Уже в першій половині I тис. н. е. східні слов'яни користуються залізними наральниками, а в другій — все ширше розповсюджують залізні плуги й інші сільськогосподарські знаряддя, що значно підвищувало продуктивність праці. Урожай збирали серпами, косами, зерно мололи на жорнах. Вирощували пшеницю, жито, просо й інші зернові. Розвивалися різні види ремесел: ливарне, залізообробне, гончарне. Удосконалювалися житла, поселення, які мали укріплення-городища

(гради) з високими земляними валами та глибокими ровами. Серед значної кількості городищ виділялися великі, що відігравали роль політичних, торгово-економічних, духовних центрів: Київ, Вишгород у полян, Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч у сіверян та ін. Енергійно розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля. У VII–VIII ст. з Волзького торгового шляху «з варяг у араби» по притоках Дніпра та Дону до східних слов'ян приїздили арабські купці. У IX ст. основним стає дніпровський шлях — «з варяг у греки», по якому йшла жвава торгівля з Візантією.

Розвиток продуктивних сил спричинив зміну і в суспільному ладі східних слов'ян. Звужується сфера спільної власності на землю. Орна земля значною мірою переходить у приватну власність окремих сімей. Первісна община перетворювалася в сусідську. Посилюється майнове розшарування, значно збагачується та зміцнюється родоплемінна знать. У VIII–IX ст. переважно на основі племінних союзів поступово формуються нові територіальні об'єднання — князівства, центрами яких були міста Київ, Чернігів та ін.

Релігія у слов'ян у дохристиянські часи мала у своїй основі культ природи. Головні боги виступали образами самої природи: Сварог — бог Сонця, Стрибог — дощу, Перун — грому. Крім цих головних богів, на різних етапах розвитку язичництва існувала множина інших богів. Особливо тісно були пов'язані слов'янські вірування з землею. Опікунами роду були Роди. Природа не протиставлялася божеству і не протистояла йому. Сили природи, природні стихії для носіїв міфологічної свідомості, розчинені в народній релігії, поставали як божественні, що в своїй сакралізації природи й у філософському контексті приводило до наївного пантеїстичного світорозуміння в його натуралістичних позиціях.

На тих або інших етапах історичного розвитку міфологічні уявлення про світ поповнювалися різними богами, які уособлювали різні важливі сили природи. Своєрідну періодизацію слов'янських язичницьких культів дав невідомий руський автор XII ст. у своєму «Слові про ідолів», в основу якого покладено повчання Григорія Богослова, спрямоване проти античного язичництва. Він виділив три основних етапи формування вірувань східних слов'ян: поклоніння упирам і берегиням, тобто своєрідний тип дуалістичного анімізму, пов'язаного з задоволенням упирів і вдячністю берегиням, які захищають людину; поклоніння Роду і Роженицям, які, будучи божествами роду, по-

ступово трансформувалися в божество плодovitості і родючості, де саме з Роженицею формувалося у раннях землеробів уявлення про жіноче божество народжуючої землі, що вилилося на руському ґрунті в образі Макоші (Мокоші); вірування, пов'язані з Перуном, — дружинно-князівським богом війни та зброї, що, власне, було справою більш пізньої історії, який хронологічно відповідав народженню східнослов'янської державності, і, мабуть, не випадково, що перші свідчення про визнання ідеї верховенства єдиного головного бога відносяться до VI ст. у працях грецького історика Прокопія.

Для відправлення своїх обрядів слов'яни-язичники будували культові споруди, найбільшими серед яких були святилища. Прикладом може бути святилище VIII–IX ст. на Старокиївській горі у Києві, розкопане у 1908 р. Площадки святилищ оточувалися валом і ровом, у яких горіли ритуальні вогні, а в центрі святилища стояв ідол. Найчастіше ідола вирізали з дерева, але збереглися тільки виконані з каменю. Найвідомішого збручанського ідола знайдено 1848 р. у р. Збруч біля с. Городниця Тернопільської області. Це чотиригранний стовп заввишки 2,7 м із серією зображень, розміщених у трьох ярусах на кожній грані. На горі (світ богів) на кожному боці зображені фігури чотирьох божеств під однією спільною шапкою, що символізує небо. У середньому ярусі розміщені фігури чоловіків і жінок, які нібито взяли за руки. Це земля, обжита людьми. На нижньому ярусі — таємничі підземні боги, які тримають на собі землю.

Становлення праслов'янської культури відзначилося складними, далеко ще не повністю відомими нам подіями. Праслов'яни, як і багато інших європейських і деяких азійських народів, вийшли з лона енеолітичної індоєвропейської працивілізації. Праслов'янська спільність між Дніпром і Сяном наприкінці доби бронзи ще не була сформована ані етнічно, ані лінгвістично, але вона виросла на потужній основі — трипільській культурі. У добу заліза Україна стала центром зони культурних контактів, помітну роль серед яких відіграли праслов'янські культури. Ймовірно, частину з них уже можна вважати праукраїнськими. Найважливішою подією першої половини I тис. н. е. була поява на культурній арені слов'ян, які в складних умовах контактної зони зуміли з окремих слов'янських племен і культур консолидуватися у монолітні племінні спілки — передвісники державності.

Література

1. *Археология Украинской ССР.* – Т. III. – К. : Наук. думка, 1986. – 575 с.
2. *Баран В. Д.* Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. М. Козак, Р. В. Терпиловський. – К. : Наук. думка, 1991. – 144 с.
3. *Білоцерківський В. Я.* Історія України : навч. посібник / В. Я. Білоцерківський. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 536 с.
4. *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації / Л. Залізняк. – К. : Бібліотека українця, 1997. – 256 с.
5. *Історія України / керівник авт кол. Ю. Зайцев.* – Львів : Світ, 1996. – 488 с.
6. *Корінний М. М.* Короткий енциклопедичний словник з культури / М. М. Корінний, В. Ф. Шевченко. – К. : Україна, 2003. – 384 с.
7. *Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посібник ; за ред. А. Яртися та В. Мельника.* – Львів : Світ, 2005. – 568 с.
8. *Литвин В. М.* Історія України / В. М. Литвин ; перед. сл. В. А. Смоля ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – Т. 1 : З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – 2003. – 863 с.
9. *Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода [та ін.].* – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
10. *Огородник І. В.* Історія філософської думки в Україні : курс лекцій : навч. посібник / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища школа ; Т-во «Знання» ; КОО, 1999. – 543 с.
11. *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
12. *Рибалка І. К.* Історія України : підр. для іст. факультетів вищих навч. закладів / І. К. Рибалка. – Х. : Основа, 1994. – Ч. 1 : Від найдавніших часів до кінця XVIII ст. – 448 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Назвіть праслов'янські археологічні культури на теренах України бронзової доби.
2. Охарактеризуйте життя праслов'ян перед- і скіфських часів.
3. Які автори подають перші письмові відомості про слов'ян?
4. Простежте зміну археологічних культур слов'ян у I тис. н. е.

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Въ лѣто 6545. Заложы Ярославъ городъ великый Кыевъ, у него же града врата суть златая, заложы же и церковь святыя Софья, премудрость Божию, митрополью, и посемь церковь на Златыхъ вратѣхъ камену святыя Богородица Благовѣщение... И при семь нача вѣра крестыанская плодитися в Руси и раширятися...

Повість минулих літ

Релігія: язичницькі вірування, особливості прийняття християнства та його вплив на розвиток культури • Мова і писемність • Найдавніші пам'ятки писемності • Літературна традиція • Зародження і розвиток шкільної освіти • Наукові знання • Філософська та юридична думка часів Київської Русі • Розвиток архітектури й основні пам'ятки монументального будівництва • Образотворче мистецтво • Музична творчість • Ремесло та промисли • Культура Галицько-Волинського князівства

Релігія: язичницькі вірування, особливості прийняття християнства та його вплив на розвиток культури

Достеменно встановлено, що дохристиянські вірування не були сталими, а на різних історичних етапах слов'яни поклонялися різним богам. Останні, як правило, уособлювали найважливіші сили природи. Певні відомості знаходимо в джерелах при описі першого (язичницького) етапу релігійної реформи Володимира. Ставлячи за мету укріплення держави, перетворення Києва на релігійний центр усіх східнослов'янських племен, він спробував приєднати східнослов'янських язичницьких богів до одного пантеону. В центрі дитинця він звелів збудувати дерев'яну статую бога-громовержця Перуна, а також Хорса і Даждьбога, які уособлювали сонце, однак мали різне походження (Даждьбог — слов'янське, Хорс — іранське), Стрибога — бога вітрів, Симаргла — бога землі, підземного царства, Макоші — богині родючості. Крім названих вище, у деяких дослідженнях трапляються згадки про інших богів: Ярила, Купала, Морена, Ладо, Леля, Полеля, Дідо, Трона, Рода. Проте з встанов-

ленням язичницького пантеону Київ не перетворився на єдиний релігійний центр усієї Русі. Язичництву була чужа ідея централізації країни. В умовах зародження феодального способу виробництва воно мусило поступитися християнству.

Взагалі процес утвердження християнської віри можна виокремити у трьох основних етапах:

- 1) Аскольдове хрещення 60-х років IX ст.;
- 2) хрещення Ольги, що стало своєрідною кульмінацією у боротьбі християнства проти поганства протягом 882–988 рр.;
- 3) хрещення Володимира 988–989 рр., яке знаменувало остаточну перемогу нової віри.

Існували дві версії хрещення, проведеного Володимиром. Одна з них, про яку читаємо в літописах, полягала в тому, що руський князь хрестився в результаті «вибору вір», після того як до Києва послідовно приходили місіонери (мусульмани, іудеї, «німці»), наverting Володимира до своєї віри, але тільки грецький «філософ», який прийшов останнім, справді вразив уяву князя. Ця оповідь указувала, що місцем хрещення Володимира був Київ.

За другою версією, також відображеною в літописі, таким місцем був Корсунь — візантійське місто у Криму. Згідно з нею, Володимир узяв Корсунь і після низки подій охрестився там, а потім і одружився з сестрою візантійських імператорів Анною. Після хрещення та шлюбу з Анною Володимир спорудив у Корсуні церкву на честь свого хрещення, взяв на Русь священників і мощі святих, а завойоване місто повернув.

Якщо легенда про «вибір вір» може вважатися чимось на зразок «мандрівного сюжету» (її елементи відомі в інших традиціях), «Корсунська легенда», попри всю її літературність, а також сюжетну подібність до решти переказів про Володимира, на думку вчених, може відбивати, хай і в легендарному вигляді, реальні події.

Просування християнства киеворуськими теренами позитивно вплинуло на розвиток освіти, мистецтва, літератури, науки. Змінився світогляд руського народу. Храми, монастирі стали осередками освіти, науки, мистецтва. Одним із таких осередків стала Києво-Печерська лавра, заснована в 1051 р. ченцями Антонієм і Феодосієм. У зв'язку з тим, що Україна-Русь прийняла християнство із Візантії, до Києва приїхало багато грецьких священників, письменних людей, які сприяли поширенню грамотності та знань про весь світ, про минулі цивілізації.

Мова і писемність

Літературні й археологічні джерела засвідчують існування у східних слов'ян писемності ще до прийняття християнства. Болгарський письменник початку X ст. Храбр у праці «О письменах» говорить про два види письма — примітивні піктографічні знаки (риски і зарубки) та грецьке й латинське письмо, що не передавало багатьох слов'янських звуків. Арабський письменник Ібн-Фадлан записав у подорожніх нотатках (початок X ст.), що бачив написи по-руськи на окремих уламках дерева. Араб Ібн-ан-Надіма згадує: «Руси десь у IX ст. мали письмена, які вирізували на дереві».

У «Паннонському житті» Костянтина Філософа (Кирила) (827–869) повідомляється, що під час поїздки в Хазарію він бачив «Євангеліє» та «Псалтир», написані руськими письменами. Деякі вчені допускають, що це була глаголиця — стародавній слов'янський алфавіт, що змінив «рези» і «черти». Найважливішим джерелом писемності язичницьких часів є договори Русі з Візантією 911, 944, 970 рр., зміст текстів яких зберігся у «Повісті минулих літ»; скоріше за все вони були укладені двома мовами — грецькою та руською.

Загальне поширення писемності у Київській Русі засвідчують знахідки берестяних грамот, зокрема у Звенигороді (Львівська область), Новгороді. Тексти на берестяних грамотах видавлювали за допомогою спеціального інструмента — стилоса (по-давньоруськи — писало).

Доказом існування власної оригінальної абетки в давніх українців є знахідка напису на стінах Софійського собору. Ретельно виписані на стінах букви датуються XI ст. і відрізняються від поширеної в ті часи кирилиці кількістю і написанням деяких букв.

З християнством на Русь прийшла старослов'янська писемність із Болгарського царства у формі, створеній Кирилом (*глаголиця*) та видозміненої, наближеної до грецької графіки ним же або учнями Кирила і Мефодія (*кирилиця*). Найдавнішими збереженими давньоруськими текстами, які датуються з великою достовірністю, є написи на монетах князя Володимира, карбованих у 988–1015 рр. Поширювалася церковнослов'янська (староболгарська) мова — мова православної церкви. Вчені кажуть про існування в Київській Русі двох варіантів писемної літературної мови: *церковнослов'янської*, якою писалися богослужбові

книжки, та церковнослов'янської зі значними вкрапленнями живої мови (дещо пізніше її називають книжною староукраїнською), якою писали різні документи та твори світського спрямування. Обидві мови істотно відрізнялися від живої тогочасної мови.

Найдавніші пам'ятки писемності

Оригінальними пам'ятками давньоруського письма є графіті XI–XIV ст., що містяться на стінах Софійського собору, Кирилівської церкви, Видубицького монастиря, Успенського собору Печерського монастиря, церкви Спаса на Берестові та Золотих воріт. До нашого часу від доби, що розглядається, збереглося небагато книг. Найдавнішими є:

— *Реймське Євангеліє*, яке датоване 40-ми роками XI ст. і зберігається в бібліотеці у Реймсі (Франція). Колись книга належала дочці Ярослава Мудрого — Анні Ярославні, яка привезла її до Франції, коли взяла шлюб із королем Генріхом I Капетінгом;

— *Остромирове Євангеліє* 1056–1057 рр., переписане на замовлення новгородського посадника Остромира — Йосипа за князювання у Києві Ізяслава Ярославича. Книга призначалася для Софійського собору в Новгороді;

— *Ізборник 1073 р.* — збірник статей різних авторів, які повинні були відповісти читачам на різні питання з історії, філософії, поетики, догматики та деяких природних явищ Середньовіччя. Книга великого формату, написана на пергаменті гарним письмом, текст прикрашено кольоровими заставками;

— *Ізборник 1076 р.* — невеликого формату, включає уривки з творів різних грецьких авторів. Частину творів, що увійшли до Ізборника, перекладено безпосередньо з грецької мови, але деякі уривки були взяті з більш ранніх київських перекладів, зокрема з Ізборника 1073 р.;

— *Мстиславове Євангеліє* (рубіж XI–XII ст.) — велика художньо оздоблена книга, призначена для читання в церкві у святкові дні. Прикрашена кольоровими заставками, мініатюрами євангелістів, великими ініціалами. Книгу виготовлено на замовлення князя Мстислава — сина Володимира Мономаха — в той час, коли він був новгородським князем.

Літературна традиція

Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існувала багата усна народна творчість: обрядові пісні, перекази, замовляння, заклинання, епічні та ліричні пісні. Язичницька релігія стала підґрунтям для створення поетичних форм обрядового фольклору, одним із найстаріших видів якого є *міфи*, в яких знаходимо уявлення про слов'янських богів. Як словесне оформлення традиційних обрядів побутувала звичаєво-обрядова поезія, наприклад календарні пісні. До прозових фольклорних жанрів Київської Русі належать казки, перекази, легенди, приказки, прислів'я та загадки.

Зі зростанням Київської Русі у народі збільшувався й інтерес до минулого. У формі *билин* — епічних пісень — передавались усно та поширювались історичні перекази. Зародилися биліни наприкінці першого тисячоліття в Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді та в інших містах і землях Русі. Вважається, що до найраніших належить білина про Святогора. Улюбленими героями були воїни-богатири: Ілля Муромець, Добрина Нікітич, Альоша Попович, Ставр Годінович, Вольга.

З утвердженням християнства велику роль починає відігравати *перекладна література*. З Константинополя до Києва стали надходити церковні та світські твори грецькою й іншими мовами. Також поширювались *апокрифічні твори* — твори релігійного змісту, не канонізовані церквою. Давньоруські книжники церковну літературу відтворювали з усією точністю, а світські твори часто творчо переробляли. Так були оброблені «Історія Іудейської війни» Іосифа Флавія, «Хроніка» Іоанна Малали тощо.

Згодом на Русі з'явилися оригінальні твори. Мабуть, першим самостійним жанром давньоруської літератури стало *літописання*. Вважається, що ще у IX ст. за князя Аскольда в Києві велися літописні записи (так званій «Літопис Осколда»). На основі заміток про діяння Володимира Святославича і його попередників, хрещення та побудову церкви Св. Богородиці складено перший літописний звід (996–997). При Софійському соборі у Києві написано звід (1037–1039), який закінчувався похвалою Ярославу Мудрому за його діяльність. З 60-х років XI ст. літописання продовжувалося в Києво-Печерському монастирі, де ігуменом Никоном складено звід, в якому розповідається про хрещення Володимира в Корсуні (Херсонесі), про походи руських князів на греків, новгородський переказ про при-

кликання варягів. Цей звід пізніше використав укладач так званого Початкового літопису (1093–1095), написання якого пов'язують з іменем ігумена Печерського монастиря Іоанна.

Такий довгий і складний шлях пройшло літописання Київської Русі, поки на початку XII ст. не було складено «*Повісті минулих літ*» — найвидатнішого історико-художнього епічного твору середньовіччя. Автором-упорядником «Повісті минулих літ» був Нестор, чернець Києво-Печерського монастиря, який довів оповідання до 1110 р. Відомі три редакції «Повісті минулих літ»: перша до нас не дійшла, друга читається у складі Лаврентіївського літопису, а третя — у складі Іпатіївського літопису. Над Несторовим зводом у 1116 р. працював ігумен Видубицького монастиря Сильвестр.

Першим зразком оригінальної *філософсько-богословської публіцистики* Київської Русі стало «Слово про закон і благодать» ченця Іларіона, який у 1051 р. став митрополитом. У ньому в художній формі втілено патріотичну ідею незалежності Русі в усіх сферах суспільного життя, прославляються її видатні та культурні діячі. Блискучою пам'яткою давньоруської публіцистики є «Благання» Данила Заточника. Заточений ворогами у в'язницю (звідси і його прізвисько Заточник), він благає князя заступитися за нього і взяти до себе на службу. Блискуче освічений, Данило викривав шкідливе для Русі свавілля світської та церковної знаті.

В особливий жанр оригінальної літератури Київської Русі виділилися *повчання*. Князь Святослав Ярославич створив знаменитий «Ізборник», присвячений проблемі «яко подобає людині бути». Перу князя Володимира Мономаха належить «Повчання», адресоване дітям. Головна його ідея — турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності.

Популярним жанром була *житійна (агіографічна)* література. Важливе місце належало житіям святих — біографіям духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Першими були прославлені в «Житії Бориса і Гліба» убиті в 1015 р. за наказом їх брата Святополка Окаянного сина Володимира Святославича. Були також складені «Житія» княгині Ольги, Володимира. Пізніше стали складатися і житія ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем «Житіє Феодосія Печерського». Особливої популярності набули *патерики* — збірники житій, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом («Києво-Печерський патерик» — збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври).

Значний інтерес в історії давньоруської літератури становить *ораторсько-учительна проза*, видатними представниками якої у XI–XII ст. були Феодосій Печерський, Лука Жидята, Климент Смолятич, Кирило Туровський та інші проповідники й оратори того часу.

Для давньоруської літератури є характерним і такий жанр, як *паломництво*, тобто опис подорожей до різних релігійних центрів. За переказом, до Афона подорожував Антоній — майбутній засновник Печерського монастиря. Ідеєю глибокого патріотизму перейнятий твір «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена», автором якого є ігумен Данило, який залишив ґрунтовний опис середньовічної Палестини.

Шедевром давньоруської художньої літератури XII ст. є «Слово о полку Ігоревім». Оригінал пам'ятки до нашого часу не зберігся, а єдиний її список XVI ст. згорів під час пожежі в Москві 1812 р. «Слово о полку Ігоревім» написано на півдні Русі. Хто був автором і де саме воно створювалося — невідомо. У ньому в художній формі розповідається про невдалий похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 р. З народною творчістю «Слово о полку Ігоревім» споріднене усім своїм поетичним стилем. Тонким ліризмом овіяний образ Ярославни — дружини князя на ім'я Єфросинія.

Зародження і розвиток шкільної освіти

Виникнення та поширення писемності сприяли швидкому розвитку освіти, науки і взагалі культури на Русі. Особливо позитивно цей вплив позначився на процесах розвитку шкільної справи. Обставини того часу та потреби життя вимагали освічених людей для церкви та для держави. Є відомості, що Володимир після хрещення Русі створив у Києві при Десятинній церкві першу школу для дітей місцевої аристократії. З літопису відомо, що син Володимира Ярослав Мудрий у Новгороді 1054 р. створив школу для 300 дітей старост і духовних осіб. Навчання велося рідною мовою, а навчали у цій школі читанню, письму, основам християнського віровчення та лічбі.

Вивчення грецької та латинської мови було необхідним для практичної діяльності тогочасного дипломатичного корпусу і різних торговельних, культурних та інших зв'язків Русі з закордоном. З цією метою у новозбудованій Софії Київській Ярослав

у 1037 р. створює школу, яка була по суті вже школою нового типу. Рівень знань, що давала ця школа, був не нижчим за рівень візантійської вищої школи. Вчилися в ній діти знатних людей Русі та вивчали, згідно з літописом, богослов'я, філософію, риторіку, граматику, історію, грецьку мову, висловлювання античних авторів, географію та природничі науки.

Школи створювали при єпископських осередках для підготовки духівництва. Багато корисного у справу розвитку освіти вніс Києво-Печерський монастир. Уже в XI ст. тут виникає центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфів, перекладачів. По парафіях, при церквах, існували школи початкової освіти для дітей простих людей. Окрім загальноосвітніх шкіл на Русі почали створювати школи співу, малярства, різьбярства, гутництва, художнього ковальства тощо.

Шкільна освіта поширювалася, хоч і не в таких масштабах, серед дівчат. Є цікаве свідчення відомого історика XVIII ст. В. Татищева про те, що, згідно з літописом, у 1085 р. онука Ярослава Мудрого Янка (Ганна) Всеволодівна відкрила в Києві спеціальну школу для 300 дівчат, у якій, окрім грамоти, навчали ще й різному рукоділлю.

Наукові знання

Осердям тогочасної науки була, звичайно, теологія, часто забарвлена філософським змістом. Київська Русь засвоїла знання, поширені у Візантії, що являли собою спадщину античної натурфілософії. У Русі активно поширювалися натурфілософські твори і християнських авторів (Іоанна Дамаскіна, Георгія Писиди, Козьми Індикоплова та ін.).

Математика в Київській Русі (як і в інших середньовічних країнах) мала переважно прикладний, ужитковий характер. Тут добре знали арифметику, дробі. Є відомості про обрахунки приплоду худоби на сотні тисяч. Реальні знання в галузі хімії черпалися з виробничої практики, пов'язаної з розвитком металургії, склоробної промисловості, військової діяльності (використання грецького вогню). Важливе місце у системі наукових знань належало астрономії. Літописи засвідчують, що у Київській Русі спостерігали за такими небесними явищами, як сонячні та місячні затемнення, комети, північне сяйво, й атмосферними явищами. Їх трактували як божественні знамення, але опис явищ був реалістичним.

Щодо географії, то вченим Київської Русі були відомі, але частково, три частини світу: Європа, Азія й Африка. Зовсім невідомою була Австралія. У «Повісті минулих літ», крім географічних відомостей, наведені ще й етнографічні, де описується побут різних етнічних груп, у тому числі й племен, просторово віддалених від Русі. Особливу увагу давньоруських натурфілософів, звичайно, привертала наука про живе, питання про виникнення життя. Весь світ, у тому числі й жива природа, на їхню думку, був створений Богом. Заняття сільським господарством було своєрідною академією. Давньоруські хлібороби та скотарі досконально знали свій виробничий цикл, продиктований змінами пір року.

Важливий розділ біологічних знань становила медицина. Ця галузь у Київській Русі була добре розвинена. «Льчці» (від «лікувати»), тобто лікарі, існували в усіх більш-менш значних містах і мали тут фахову практику. Власних медиків, напевно, мали і представники суспільної верхівки міського населення. Однак переважна більшість «льчців» обслуговували широкий людський загал. Монастирі також мали ченців-медиків. Серед них — ченці Печерського монастиря Даміан і найвидатніший медик домонгольської Русі Агапіт, що жив наприкінці XI–в першій половині XII ст. Студійський статут, запроваджений у Київській Русі Феодосієм Печерським, зобов'язував чернечі осередки засновувати лікувальні заклади, богодільні й інші добродійні установи.

Найдавнішими розділами медицини були акушерство та хірургія. Процвітала й аптечна справа. Давньоруська медицина базувалася переважно на, так би мовити, трьох китах: психотерапії (молитва), фітотерапії (лікування «зелієм»), фізіотерапії (процедури).

Філософська та юридична думка часів Київської Русі

Філософська думка Київської Русі є складним синкретичним духовним явищем. Філософські роздуми базувалися на перекладній літературі й оригінальних працях. Новий рівень тогочасної філософської думки засвідчують збережені писемні пам'ятки культури Київської Русі «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, «Повість минулих літ» тощо. Тогочасна філософія мала не духовно-теоретичний, а духовно-практичний вимір, діяльнісну сутність.

Основні онтологічні проблеми розв'язувались у контексті тогочасних поглядів на світ, зокрема його поділу на земний (недосконалий, другорядний) і потойбічний, небесний. Тлумачення Всесвіту як відвічної боротьби Бога і Диявола, Добра і Зла відповідало основам християнського світорозуміння, але надмірна натуралізація цієї боротьби надавала їй міфологічного забарвлення, язичницького відтінку.

Філософській думці Київської Русі був властивий і дуалізм сприйняття й тлумачення часу. З одного боку, домінував так званий лінійний час — від «створення світу» до «кінця світу», що замінив міфологічну ідею вічного кругообігу, поділивши час на частини — до Христа й після нього (минуле, сучасне і майбутнє). А з другого — існувало й циклічне сприйняття часу, оскільки дні тижня, християнські свята, закономірно повторюються, перебували у кругообігу.

Своєрідно розв'язувалася гносеологічна проблематика. Оскільки світ і все суще в ньому вважали результатом творчості Бога, то й пізнання зводили до розкриття у ньому божественного сенсу, тобто осягнення абсолютної істини — Бога. Людину розуміли як багатомірну цілісність, яка поєднує тіло, душу та дух, роль яких різна. Активно популяризувалася християнська ідея милосердя, заохочувались як загальновідомі християнські чесноти, так і загальнолюдські норми спілкування.

Налагодження внутрішнього життя під час державотворчих процесів було неможливим без упорядкування законів. Реформаційний доробок князя Володимира — це запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земленим». Та слава справжнього реформатора належить Ярославу Мудрому, адже він був першим правителем, при якому уклали писаний збірник руських законів, що називається «Правдою Ярослава», або «Найдавнішою правдою». Він складався з 18 статей, які започаткували славнозвісний збірник законів — «Руську правду».

Розвиток архітектури й основні пам'ятки монументального будівництва

Головними осередками розвитку архітектури за часів Київської Русі були міста. Сформувався тип давньоруського міста, складовими частинами якого були: «дитинець», де знаходилися князівські та боярські двори, «окольний град», у якому про-

живало міське населення, та «посади», заселені ремісничим і торговим людом. Правила забудови міст були викладені у так званій «Кормчій книзі» — збірнику законів, який включав як давньоруські, так і візантійські законоположення про містобудування.

За призначенням архітектура поділялася на житлову, культову й оборонну. Житлом заможних верств населення в основному були двокамерні дерев'яні будинки з житловими приміщеннями, що опалювалися глинобитними пічками, та з холодними сінями — перед входом. Більшість таких будинків мали нижній господарський поверх — підкліть, що трохи заглиблювався у землю. Князівські та боярські хорони мали два та більше поверхів. Це були ансамблі споруд із золотoverхими теремами та сінями на другому поверсі. На князівських дворах будували гридниці — великі зали для прийомів, а також поруби (в'язниці для непокірних). Житло бідних людей було однокамерним, мало каркасно-стовпову конструкцію, обмазувалося глиною та білилося. Уся житлова архітектура була дерев'яною.

З поширенням християнства у міській забудові переважає будівництво храмів, які стали символом утвердження та торжества нової релігії. Перші давньоруські храми були дерев'яними, і тому жодної пам'ятки не збереглося. На зміну дерев'яному будівництву у кінці X ст. прийшло кам'яне монументальне зодчество. У давньоруському храмовому будівництві панувала так звана хрестово-купольна конструкція. Кам'яні собори в Київській Русі були великою рідкістю і будувалися строго за візантійськими зразками. Візантійські майстри приїздили у Київську Русь і здійснювали тут будівництво.

«Повість минулих літ» дає відомості про те, що вже в середині X ст. у Києві на Подолі стояла церква св. Іллі. Перша мурована церква Богородиці (Десятинна) була зведена візантійськими майстрами на замовлення Володимира Великого у 989–996 рр. У 1240 р. Десятинна церква була зруйнована ордами Батия; зберігся лише її фундамент.

До початкового періоду давньоруської архітектури можна зарахувати такі архітектурні споруди, як церкву Богородиці у Тмутаракані (1021), яка не збереглася, та Спаський собор у Чернігові (1036), що зберігся до наших днів, збудовані князем Мстиславом Володимировичем.

Унікальним явищем у тогочасній світовій архітектурі став собор св. Софії у Києві, збудований у часи Ярослава Мудро-

го (1037). Сучасні дослідження графіті на стінах собору наводять дослідників на думку, що Софія Київська була збудована ще за князя Володимира. Грецькими майстрами була творчо перероблена візантійська традиція, збагачена елементами місцевої стильової неповторності. При соборі було засновано бібліотеку та скрипторій (майстерню з перекладу та переписування книг). Це єдиний собор періоду Київської Русі, який зберіг давню архітектуру та найповніший у світі комплекс мозаїк і фресок XI ст.

У XI ст. культове будівництво поширюється у багатьох давньоруських центрах. Заснуються монастирі, в яких будуються нові кам'яні храми. Це Успенський храм Печерського монастиря (1078), Михайлівський Золотоверхий храм (1108), Михайлівський собор Видубицького монастиря та ін.

У XII ст. значного розвитку набули київська, чернігівська, переяславська та новгородська архітектурні школи. Архітектура стає більш подібною до романської. З інтер'єру будівель зникає мозаїка, поступаючись місцем фресковим розписам. До пам'яток цього періоду належать: храм Федорівського монастиря (1131), церква Богородиці Пирогощі на Подолі (1132), Юріївська церква (1144) у Каневі, Борисоглібський (1128) і Успенський (I половина XII ст.) собори та П'ятницька церква (початок XIII ст.) у Чернігові.

На початку XIII ст. внаслідок князівських міжусобиць та нападів половців і татар Київ втрачає значення центру держави. Монументальне культове будівництво переміщується на західноруські землі.

Поряд із культовою важливе місце посідала оборонна архітектура. У період, коли виникала потреба захисту від чужоземної навали, будувалися високі, міцні оборонні споруди з товстими кріпосними стінами. Так, Київ був оточений валами та дерев'яними стінами загальною висотою до 16 метрів. Вхід до міста був можливий тільки через кам'яні ворота — Львівські, Лядські та парадні Золоті. Золоті ворота відбудовані і сьогодні є пам'яткою давньоруської оборонної архітектури.

Образотворче мистецтво

З культовою архітектурою був тісно пов'язаний монументально-декоративний живопис, характерний для візантійських художніх шкіл. У Київській Русі візантійський живопис поширився у формі монументальних настінних розписів — *мозаїк* і

фресок. Настінні мозаїки використовувалися у спорудах Русі з кінця X до початку XII ст. У Києві мозаїками були оздоблені інтер'єри князівських палаців і культові споруди часів Володи-мира Великого і Ярослава Мудрого.

Техніка фрески була запозичена у візантійських майстрів. Новим у мистецькій діяльності давньоруських майстрів стало поєднання мозаїчних і фрескових зображень, чого не практикували у Візантії. У XII ст. мистецтво мозаїки поступається мистецтву фрески. Перші мозаїчні зображення та настінні фрескові розписи були виконані у Десятинній церкві міста Києва, але вони не збереглися.

До найвизначніших пам'яток українського та світового монументально-декоративного мистецтва належать мозаїки і фрески Софійського собору у Києві. Серед відомих мозаїчних зображень — поясне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя) з піднятою десницею та велична постать Богоматері-заступниці Марії-Оранти.

Разом із будівництвом храмів розвивався і такий вид мистецтва, як *іконопис* — вид культового станкового живопису. Ікона як художній елемент посідала головне місце в інтер'єрі культової споруди. Перші ікони були привезені на Русь із Візантії та Болгарії. Становлення давньоруського іконопису припадає на другу половину XI–початок XII ст. У «Києво-Печерському патерику» розповідається про перших руських іконописців — Григорія і Аліпія. Творів давньоруського іконопису збереглося дуже мало.

Деякі дослідники пов'язують із київською художньою школою такі ікони, як «Ярославська Оранта» (XII ст.), «Устюзьке Благовіщення» (XII ст.), «Дмитрій Солунський» (XII ст.), композицію «Свенської (або Печерської) Богоматері» (XIII ст.). Серед ікон, що дійшли до наших часів, найшанованішою була ікона «Богородиці – Елеуса», привезеної в кінці XI–початку XII ст. з Візантії до Вишгорода, що поблизу Києва, її назвали «Володимирська Богоматір» (Третьяковська галерея, Москва). Образи, втілені в іконах, вважалися взірцем моральної чистоти й одухотвореності.

В оздобленні давньоруських храмів значну роль відіграло *пластичне мистецтво* та *різьбярство*. Східнохристиянська церква, переслідуючи язичницькі вірування, заборонила об'ємну скульптуру, тому пластичне мистецтво розвивалося у вигляді рельєфів. Для різьбленого оздоблення монументальних споруд

використовували мармур і рожевий шифер. Значна кількість рельєфних орнаментальних прикрас збереглася у храмах Києва. Цікавою пам'яткою давньоруської пластики є барельєф, знайдений у руїнах Десятинної церкви, на ньому зображена Богоматір-Одигітрія з дитям. Шиферні різьблені плити збереглися і в Спаському соборі Чернігова.

Історичну та культурну цінність становить саркофаг Ярослава Мудрого (X–XI ст.), що зберігається у київському Софійському соборі. Він виготовлений з білого мармуру, вкритий рослинним орнаментом із християнською символікою.

Оригінальним видом мистецтва у княжу добу було *мистецтво книжкової мініатюри*. Рукописна книга була особливо цінною, писалася дуже довго на дорогому пергаменті, художньо оздоблювалася. Книги переплітали у міцні оправы з металевими замками, текст прикрашали ініціалами, заставками та мініатюрами. Пам'ятками давньоруських рукописів є «Остромирове Євангеліє» (1056–1057), «Ізборник Святослава» (1073), «Бучацьке Євангеліє», «Юрієве Євангеліє», «Добрилове Євангеліє» (XII ст.), «Мстиславове Євангеліє» (XII ст.) та ін. Видатним явищем у давньоруському мистецтві, цінним джерелом історії Київської Русі є мініатюри Радзивилівського літопису (XV ст.). Книга містить 618 кольорових графічних мініатюр, що ілюструють життя княжої доби.

Музична творчість

Складовою частиною духовної культури Київської Русі була музика, що супроводжувала людину від народження до смерті. Характерною особливістю давньоруського музичного мистецтва є ідейно-художня цілісність музики та пісні. На території Русі поширеними були обрядові танці, пісні, скоморошні ігри, гусярські билинні розспіви, а також ратна музика, що супроводжувала військові походи. У «Слові о полку Ігоревім» згадується Боян — давньоруський співець, який оспівував подвиги руських воїнів і походи князів. При княжих дворах існував цілий штат музикантів-умільців — як руських, так і іноземних. Сюжети з музичного життя Русі відтворені на фресках київського собору Святої Софії, де шість музикантів грають на флейті, два — на духових інструментах і трапецієподібній арфі. Поширеними інструментами в княжу добу були бубон, гуслі, лютні, гудок, смик, духові роги, труби, сурми, сопілки, флей-

ти та різноманітні дзвіночки, і брязкальця. Після запровадження християнства зароджується церковна музика — дзвонарство й одно- та багатоголосий церковний спів. Нотної грамоти в Київській Русі ще не знали, але відомою була крюкова (знаменна) та кондокарна нотації, що засвідчує високий рівень розвитку давньоруської музичної культури.

Ремесло та промисли

Важливе місце у господарському житті Київської Русі посідали ремесла. Провідною їх галуззю була чорна металургія. Давніми центрами залізоробного ремесла були м. Городськ на Тетереві (Житомирська область) і м. Вишгород (Київська область). Центрами обробки чорного металу були міста Київ, Новгород, Смоленськ, Чернігів, Галич, Вишгород. Розвивалося також гончарство, що процвітало у таких містах, як Білгород і Вишгород. Високого рівня досягла обробка дерева, каменю, виготовлення цегли та вапна. Кам'яне будівництво сприяло появі цегельників, каменярів, вапнярів. Існували і такі ремесла, як кравецьке, обробка шкіри, виготовлення взуття, прядіння, ткацтво та ін.

Розвиток ремісничого виробництва стимулював розквіт *декоративно-ужиткового мистецтва*, про яке свідчать ювелірні вироби та зброя. Високого рівня досягли давньоруські майстри у техніці емалі. Художньо оздоблювалися предмети побуту, прикраси, зброя, металевий і керамічний посуд, вироби з кістки. Поширеними мотивами були: коло — символ сонця; хвилясті лінії, що символізували воду; фантастичні звірі та птахи, «дерево життя»; рослинний орнамент. Найвідомішими шедеврами ювелірного давньоруського мистецтва є дві діадеми з князівського парадного вбрання, що датуються XII і XIII ст.

На території Русі був дуже розвинений ткацький промисел, передусім — виробництво з льону та конопель. Було багато й привізної матерії, головним чином із Візантії. Матерії старокняжої доби мали, крім дрібних рослинних і геометричних орнаментів, переважно великі кола, в яких зображувалися різні знаки та тваринні мотиви. Місцеве ткацьке виробництво тут було відоме ще з домонгольських часів. Були створені ткацькі верстати та цехи, які вже знали спеціалізацію, тобто ткали килими, сукна, рушники тощо.

Окрема галузь виробництва тканин, дуже поширена на Русі, — вибійки — відтискування на білому полотні орнаменту за

допомогою дерев'яних кліше плоскої, або вальцьової, форми. У народному побуті вибійки уживалися переважно для декорування хати.

Відомі на території Русі з давніх-давен і вишивки. На фресках Софії Київської бачимо постаті чоловіків і жінок в одязі з вишивками по краях рукавів і на наплічниках. Вишивалося й різноманітне церковне начиння. Осередками церковного вишивкарства були монастирі Києва, Чернігова, Львова й інших міст.

Культура Галицько-Волинського князівства

Закономірною політичною та культурною спадкоємицею Київської держави, послабленої і спустошеної внаслідок золотоординської навали, стала Галицько-Волинська держава, що утворилася в результаті об'єднання Галичини та Волині у 1199 р. князем Романом. Найбільшої могутності вона досягла у 30–60-ті роки XIII ст. за часів правління князя Данила Галицького (1201–1264), який у 1254 р. дістав від римського папи титул короля.

На західних землях існувало кілька видатних культурних центрів. Найперше місце посідав Володимир. Культурне життя зосереджувалося тут насамперед на княжому дворі. Князі сприяли розвитку архітектури міста: Мстислав Ізяславич поставив великий собор, у часи Данила розбудовано укріплення міста, розвитку культури приділяв особливу увагу Володимир Василькович, одночасно будівничий і любитель письменства. На княжому дворі писався володимирський «літописець» — частина Галицько-Волинського літопису. Володимир був одним із центрів рицарської поезії.

Другим видатним культурним центром був Галич. На початку XIII ст. тут жив «премудрий книжник» Тимофій, походженням із Києва, непримиренний ворог угорських загарбників. Всебічного розвитку в Галичі набула архітектура. Найбільшим храмом Галича був Успенський собор, збудований князем Ярославом Осмомислом у 1157 р. Неподалік від собору розташовувався двоповерховий князівський палац, з'єднаний переходом з палацовою Спаською церквою. Єдиною спорудою стародавнього Галича, що збереглася до наших днів, є церква св. Пантелеймона в с. Шевченкове під Галичем, де розташовувався позаміський монастир. Побудову церкви відносять до 1200 р. на підставі графіті того часу на стіні. Проте немає сумніву, що її збудовано раніше, можливо, за часів Ярослава Осмомисла.

Знайдені у Галичі рельєфні плитки, датовані XII–XIII ст., становлять унікальне, локальне, характерне тільки для цього регіону явище, вони знайшли практичне застосування у декількох столичних будівлях і як рідкісні винятки проникали в інші міста Галицько-Волинського князівства. Споруди галицької архітектурної школи (середина XII ст.) оздоблено різьбою з білого каменю, керамічними рельєфними плитками з зображенням грифонів, орлів, воїнів, композиціями рослинного та геометричного орнаментів. У прийомах різьби і будівельної техніки простежуються риси романського мистецтва Угорщини, Польщі, Моравії.

Побудований князем Данилом Холм (сучасна Польща) з самого початку був великим центром архітектури й образотворчого мистецтва. Літопис згадує холмського скульптора-різьбяра XIII ст. Авдія (Овдія). Він прикрасив фасади храму Іоанна Златоуста чотиририликими капітелями, виконав рельєфні зображення Спаса й Іоанна Златоуста над порталами (1259).

Церква св. Миколи — найдавніша пам'ятка архітектури Львова. Вперше згадується 1292 р. як двірська князя церква засновників міста.

Видатними пам'ятками образотворчого мистецтва XIV ст. є ікони «Юрій Змієборець» із с. Станілі поблизу Дрогобича й «Архангел Михаїл у діяннях», створена у с. Сторонна. Для них характерними є пластичність форм, відчуття простору, нахил до асиметричної побудови композиції, багата кольорова гама.

Тогочасний літературний розвиток тісно пов'язаний із народною творчістю. Літописи згадують різні народні твори, як-от: переказ про початок Галича і Галичину могилу, поетичне оповідання про хана Отрока та зілля «євшан», пісні про Романа, пісню, складену в пам'ять перемоги Данила і Василька, різні приказки та приповідки. Головною пам'яткою літератури західних земель того часу є Галицько-Волинський літопис (кінець XIII ст.), що розповідає про події 1201–1291 рр. У Перемишлі в XII ст. також існував місцевий літопис, який використав у своїй хроніці польський історик Длугош. Тут відомий був «словутний співець» Митуса, мабуть, співець-дружинник.

До пам'яток писемності Галицько-Волинської Русі XII–XIV ст. належать Христинопільський апостол, Бучацьке, Галицьке, Холмське Євангелія, переписані ченцем Васильком при дворі Лева Даниловича. Типом культурного діяча того часу був князь Володимир Василькович — «книжник великий і філософ». Во-

лодимир розбудував місто Берестя, звів нові укріплення в Кам'янці, церкви та монастирі. Всі значніші церкви на Волині прикрасив іконами, дорогоцінним посудом. Сам переписував книги, мав велику бібліотеку.

У Володимирі-Волинському була укладена нова редакція Кормчої книги — збірки церковних і світських правових норм, які поширювалися в Україні та Білорусії. Центрами переписування книг були Онуфріївський і Святоюрський монастирі у Львові. Зростанню ролі церкви у поширенні освіти сприяло утворення в 1303 р. Галицької митрополії, яка, незважаючи на її одноразові скасування та відновлення, існувала у XIV ст.

Основною рисою розвитку культури Галицько-Волинської держави були її тісні зв'язки з іншими землями Русі. Приєднання Волині та Прикарпаття до Києва в період Володимира і Ярослава стало основою для тривалих культурних і політичних зв'язків. Західні землі були зв'язані з Києвом економічними взаємовідносинами, єдністю матеріальної та духовної культури, політичними інтересами княжих династій. З Києва і Київщини на Волинь і в Галичину надходили ремісничі та художні вироби, привізні товари зі Сходу. Через Волинь і Галичину проходили торгові шляхи з Києва до Польщі, Угорщини та в Центральну Європу. Київська митрополія була центром церковного життя всієї Русі, і у тісних зв'язках із Києвом перебували також єпископи володимирський, холмський, перемишльський і галицький. Деякі київські митрополити походили з західних земель. Галицько-Волинські землі були найдальшим на заході форпостом східнослов'янської культури. Різні галузі культури — освіта, письменство, мистецтво — розвивалися у тісних зв'язках з усією Руссю. Через Волинь і Галичину культурні впливи Русі поширювалися на західних слов'ян, Угорщину та на країни Центральної Європи. І навпаки, Галичина і Волинь використовували культурні надбання своїх західних сусідів і передавали їх іншим частинам Русі.

Населення Київської Русі створило високу матеріальну та духовну культуру, яка посіла помітне місце у європейській культурі доби Середньовіччя. Мистецтво Русі досягло значних художніх вершин. Значно вплинули на нього культури інших народів, особливо Візантії. Разом з тим, у скарбницю світової культури багато нового та цінного внесли давньоруські митці. Загалом культурний розвиток Київської Русі IX–XIII ст. зна-

ходився на високому європейському рівні. Культура давньоруської держави в усіх своїх формах і жанрах показала яскраву самобутність і заклала підвалини для подальшого розвитку культури України пізнього Середньовіччя.

Розвиток культури в Галицько-Волинському князівстві сприяв закріпленню історичних традицій Київської Русі. Протягом багатьох сторіч ці традиції зберігалися в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі, у літописах та історичних творах. Спадщина Київської Русі була одним з істотних чинників єднання культур східноєвропейських народів.

Література

1. *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1988. – 262 с.
2. *Гриценко Т. Б.* Культурологія : навч. посібник / Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, А. Ю. Кондратюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 392 с.
3. *Історія української культури: Побут. Письменство. Мистецтво. Театр. Музика / за заг. ред. І. Крип'якевича.* – 4-е вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
4. *Історія української культури : в 5 т. – Т. 1.* – К. : Наук. думка, 2001. – 1135 с.
5. *Кривавич Д. П.* Українське мистецтво : навч. посібник : у 3 ч. / Д. П. Кривавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова ; передм. проф. В. Скотного. – Львів : Світ, 2003. – Ч. I. – 256 с.
6. *Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посібник / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко [та ін.] ; за ред. М. М. Заковича.* – К. : Знання, 2007. – 567 с.
7. *Лановик М. Б.* Українська усна народна творчість : навч. посібник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2006. – 591 с.
8. *Моця О.* Київська Русь: від язичництва до християнства : навч. посібник / О. Моця, В. Ричка. – К. : Глобус, 1996. – 224 с.
9. *Огієнко І.* Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
10. *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.* – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с.
11. *Українська мова. Енциклопедія.* – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
12. *Філософія : посібник для студентів вищих навчальних закладів / Є. М. Причепій, А. М. Черній, В. Д. Гвоздецький, Л. А. Чекаль.* – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 576 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Яке соціокультурне значення мало хрещення Київської Русі?
2. Назвіть основні пам'ятки писемності та літератури Київської Русі.
3. Якою була матеріальна культура Київської Русі? Назвіть основні її здобутки у галузі мистецтв.
4. Які пам'ятки архітектури збереглися в Україні від часів Київської Русі?
5. Які є відомості про розвиток освіти і науки в Київській Русі?
6. У чому полягає значення культури Галицько-Волинського князівства для подальшого розвитку української культури?

Глава 7

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV–ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. КОЗАЧЧИНА ЯК КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Послухай мене, сину, і не нехтуй словами моїми, добрий дарунок дарую тобі я, не погорджуй ти ним. Візьмися за науку охочіш, аніж за срібло. Шануй мудрість, а не злото: знання волі Божої відшукуй, а не перли й каміння дорогоцінне, бо всі ті речі мудрість переважить, і немає на світі нічого, що б з нею зрівнялось.

Мелетій Смотрицький. Тренос

Умови та загальна характеристика розвитку культури України. Братства • Вплив Реформації та Контрреформації на суспільне життя в Україні • Розвиток української мови. Книгодрукування • Освіта • Гуманізм у літературі. Полемічні твори • Театральне та музичне мистецтво • Архітектура й образотворче мистецтво • Козацтво як чинник пробудження національної самосвідомості. Політична культура козацтва • Обряди та звичаї запорізьких козаків • Філософія козацького життя. «Козацька» етнічна самосвідомість • Козацькі культури та цінності

Умови та загальна характеристика розвитку культури України. Братства

У XIV–першій половині XVII ст. культура України розвивалася в складних умовах. Роз'єднаність українських земель, відсутність єдиного політичного центру, спустошливе турецько-татарське іго, нестерпне пригноблення польськими, литовськими, угорськими, молдовськими, турецькими й українськими феодалами, що його зазнавали народні маси, — все це гальмувало розвиток продуктивних сил, формування української народності й становлення української національної культури.

Та й за цих несприятливих умов культурний поступ в Україні не припинявся. Українська культура розвивалася на основі вітчизняних традицій попередніх віків, також реагуючи на нові соціально-економічні та політичні процеси, що їх пережи-

вало українське суспільство. Одночасно з цим в Україні ширилися ідеї європейського Відродження — Ренесансу (від франц. *Renaissance* — Відродження) XIV–XVI ст. Це, передусім, були ідеї гуманізму (від лат. *humanus* — людський, людяний) і Реформації. Гуманісти виступали проти феодально-релігійної ідеології, церковних догм, проти підпорядкування життя людини церковним канонам, проти проповіді аскетизму, за право людини на вільний розвиток і земне щастя. Вихідці з України нерідко навчалися в європейських університетах, окремі західноєвропейські гуманісти відвідували Україну. Друга половина XVI ст. — це час поширення в Україні реформатських рухів — як тих, що проникали із Заходу, так і тих, які виникли на українському ґрунті. Час поширення в Україні Реформації був і часом найбільшого сприйняття ренесансних впливів, які модернізували світогляд реформаторів.

У 1596 р. внаслідок Берестейської унії було створено греко-католицьку (уніатську) церкву, підпорядковану папі римському. Внаслідок цього погіршилося становище православної церкви та розгорнулася боротьба за відновлення утискуваної церкви.

Важливою рисою формування й становлення української культури, особливо з другої половини XVI і в першій половині XVII ст., стає підпорядкованість її розвитку й інтересам визвольної боротьби українського народу проти пригноблення шляхетською Польщею, проти наступу католицизму й унії. У центрі ідеологічної боротьби стояли створені міщанами церковні братства.

Братства — релігійно-національні організації українських (та білоруських) православних міщан. Така організація створювалася навколо парафіяльної церкви, зібрані внески йшли на її матеріальну підтримку, на благодійність, розвиток освіти. Раніше за все братства виникли у Львові, інших містах Галичини, а згодом і по всій Україні. Одне з найвідоміших і найдавніших з них — Львівське братство — було засноване при храмі Успіння Богородиці приблизно у 1453 р. У 40-х роках XVI ст. у Львові виникло ще два братства, що були підпорядковані старшому, Успенському. У 1586 р. константинопольський патріарх Йоахім надав останньому право патріаршої ставропігії, тобто невіддільності місцевій церковній владі.

Велику роль у національно-культурному житті України відіграло Київське братство, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі. Воно одразу стало головним консолідуючим центром для всієї України. До Київського братства, крім київських міщан і української шляхти, вступило також і Запорізьке Військо на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним.

Вплив Реформації та Контрреформації на суспільне життя в Україні

З другої чверті XVI ст. деякі країни Європи стали ареною Реформації — соціально-політичного та релігійного руху, спрямованого на повернення до біблійних першоджерел християнства у їх суті. Внаслідок Реформації з римо-католицизму вийшла низка церков (лютеранська, кальвіністська, англіканська) та сект (анабаптизм, антитринітаризм), що отримали назву протестантських. У другій половині XVI ст., і особливо наприкінці цього століття, Реформація поширилась і в Україні. У лоні православ'я виявом її були деякі аспекти діяльності й програми братського руху. Братства ставили перед собою багато завдань, подібних до тих, що їх прагнули вирішувати реформаційні течії.

Серед протестантських церков України особливо динамічно розвивалася кальвіністська (реформаторська). Саме з кальвіністського середовища вийшов перший віросповідний твір, написаний слов'яно-руською мовою — славнозвісний «Катехізис» Симона Будного (Несвіж, 1562). Реформаторське віровчення привернуло увагу передусім шляхти і магнатів, які вбачали в протестантських вимогах послаблення влади вищих церковних ієрархів. Але перехід не набув масовості, як і у випадку з міщанами. Для селянства ж нові ідеї взагалі були чужими та незрозумілими.

З середини XVI ст. в Європі розгортається Контрреформація — католицька реформа церковного життя. Цій справі слугував орден єзуїтів, заснований у 1534 р. Розгортанню його діяльності в Україні сприяла Люблінська унія. У 1571 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (Галичина), а незабаром єзуїтські школи з'явилися у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі, Києві. У 1593 р. розпочала свою роботу Замойська академія — навчальний заклад вищого типу. Після Берестейської унії діяльність єзуїтів була спрямована проти православної церкви.

Розвиток української мови. Книгодрукування

Уже в літературних пам'ятках XIV–XV ст. чітко віддзеркалюються риси, властиві українській мові. У XVI–першій половині XVII ст. українська мова, особливо розмовна, розвивалася далі. Офіційно-канцелярською, державною мовою в Литовській державі була «руська мова», що формувалася на ос-

нові староруської мови часів Київської Русі. До цієї мови дедалі активніше вливалися елементи народної, «посполитої» мови, якою говорили народні маси.

Цікавою пам'яткою, в якій яскраво відобразився процес формування української мови, є так зване *Пересопницьке Євангеліє* — рукописний переклад Євангелія «из языка болгарского на мову рускую», тобто з книжної церковнослов'янської мови на мову «просту», близьку до тодішньої народно-розмовної української мови. Переклад здійснено у 1556–1561 рр. у м. Пересопниці на Волині (тепер село Рівненського р-ну Рівненської обл.) поповичем з м. Санока Михайлом Васильовичем і архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм. Від назви монастиря, якому Євангеліє довгий час належало, воно й дістало свою назву.

У XIV–першій половині XVII ст. продовжувала розвиватися обрядова народна поезія, витоки якої сягали дуже давніх часів, — весільні пісні, поховальні голосіння, колядки, щедрівки, веснянки тощо. Та особливе місце в усній народній творчості цього періоду належить історичним пісням і народним думам. Найбільш ранні думи належать до XV–XVI ст.

Для розвитку культури величезне значення мали початок і розповсюдження друкарства. Велику роль відіграло зародження в Кракові та Чорногорії наприкінці XV ст. видання книг кирилицею на церковнослов'янській мові. У 1491 р. у Кракові міщанин із Франконії німець Швайпольт надрукував кириличним шрифтом богослужбові книги Октоїх, Часослов і Псалтир. Ці книги мали велике поширення в Україні, а через неї і в Росії.

У Великому князівстві Литовському книгодрукування почав білоруський учений-гуманіст Франциск Скорина (бл. 1490–1540). Спочатку у Празі у 1517 р. він видав церковнослов'янською мовою Псалтир і частини Біблії. Переїхавши до Вільно, Ф. Скорина видав «Малу подорожню книжицю» (1522) і Апостол (1525).

В Україні книгодрукування розгорнув російський першодрукар Іван Федоров, який після видання разом із своїм помічником Петром Мстиславцем у Москві першої відомої датованої друкованої книги в Росії Апостола 1564 р. і Часовника 1565 р. внаслідок переслідувань вищого духовництва та частини боярства змушений був перейти за «литовський рубіж». У 1572 р. І. Федоров з Білорусі перебрався до Львова й у 1573 р.

на кошти, зібрані небагатими міщанами, заснував там друкарню. З неї у 1574 р. вийшов Апостол — перша друкована книга в Україні, що повторювала московське видання цієї книги. Того ж року Федоров надрукував і другу книгу — першу східнослов'янську «Азбуку».

Через брак коштів І. Федоров уже в 1575 р. залишив Львів і влаштувався спочатку управителем маєтку Дерманського монастиря на Волині, а через деякий час знову зайнявся обладнанням друкарні, тепер у м. Острозі. У цій друкарні, що знаходилася поруч з відомою Острозькою школою, в 1580 р. була надрукована «Книга Нового Завіту», а в 1580–1581 рр. — славнозвісна «Острозька Біблія» — перше повне видання Біблії в перекладі на старослов'янську мову. З Острога І. Федоров повернувся до Львова, де й помер 5 грудня 1583 р. Друкарня Федорова, що через борги перейшла до рук кредиторів, незабаром була викуплена Львівським братством.

Після заснування І. Федоровим друкарень у Львові й Острозі наприкінці XVI–у першій половині XVII ст. виникли та діяли також друкарні в інших містах.

Освіта

Про стан шкільної освіти в Україні у XIV–XV ст. документальних даних дуже мало. Тоді школи, мабуть, існували при монастирях, церквах, благодійних установах і в маєтках деяких феодалів. Учителями здебільшого були дяки, що навчали дітей елементарної грамоти, молитов, церковного співу. Окремі українці здобували знання в школах Польщі, Чехії, Німеччини, де наука на той час досягла більш високого рівня. Так, син ремісника з Дрогобича (Східна Галичина) Юрій Котермак (Юрій Дрогобич) (1450–1494) закінчив Краківський університет, здобув у ньому ступені бакалавра і магістра, потім перейшов у Болонський університет (Італія), де здобув ступінь доктора, викладав астрономію та медицину, в 1481–1482 рр. був ректором. У 1483 р. у Римі вийшла книга Дрогобича «Прогностична оцінка 1483 року», в якій автор подав багатий матеріал з астрономії та географії. Ця книга є першою відомою книжкою, надрукованою автором з України.

Єзуїти після відкриття у 1570 р. у Вільно своєї колегії, що незабаром була перетворена на академію і стала одним із найбільших єзуїтських освітньо-ідеологічних центрів у всій Речі

Посполитій, наприкінці XVI–на початку XVII ст. у містах України та Білорусі відкрили цілу низку своїх колегій: у Ярославі, Замості, Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі та ін. Відкривалися й уніатські школи.

Важливе значення мали православні слов'яно-руські школи. Серед них одне з перших місць належало Острозькій школі, відкритій близько 1576 р. зусиллями та на кошти українського князя К. Острозького (1526–1608). Першим ректором цієї школи був відомий письменник Герасим Смотрицький, учителями — видатні культурні діячі: Іов Княгиницький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка) та ін. У школі викладалися мови: грецька, латинська, польська, слов'яно-руська, а також «сім вільних наук»: *трівіум* (граматика, піїтика, риторика) та *квадрівіум* (діалектика, математика — арифметика і геометрія, астрономія та музика).

Острозька школа мала значний вплив і на організацію та постановку навчання в братських школах. Першою такою школою стала заснована у 1586 р. Львівським братством школа у Львові. У Києві братська школа заснована в 1615 р. Першим її ректором був вихованець Львівської школи, відомий письменник Іов Борецький, пізніше київський митрополит. У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила заснував при лаврі школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою, внаслідок чого виник Києво-братський, або Києво-Могилянський колегіум. В основі 12-річного курсу навчання знаходилися «сім вільних наук». Це по суті була вища світська освіта. А з 1690 р. в колегіумі зорганізовано вищі богословські студії. Вчилися діти всіх станів — від аристократів до козаків і селян. Колегіум мав гуртожиток, що було рідкістю на той час. У 1736 р. у колегіумі навчалися, крім українців, росіяни і білоруси, а також 127 студентів з європейських країн. У 1701 р. з ініціативи гетьмана Мазепи колегіуму було присвоєно звання академії.

Крім братських шкіл, в Україні в другій половині XVI–першій половині XVII ст. при церквах у селах і слободах існували численні парафіяльні, «дяківські» школи, в яких навчалися діти селян і козаків. Подібні школи виникли і на Запоріжжі.

Передові вчені піклувалися про забезпечення шкіл підручниками. У 1591 р. у Львівській братській школі було укладено і видано греко-слов'янську граматику — «Адельфотес» («Братство»), за якою учні навчалися грецької та старослов'янської

мов. У 1596 р. у Вільно надрукована «Грамматика словенська», автором якої був викладач Львівської братської школи Лаврентій Зизаній. У 1619 р. вийшла в світ у друкарні того ж Віленського братства «Грамматика словенская» Мелетія Смотрицького — сина відомого полеміста Герасима Смотрицького. Велике значення мала книга ученого-лінгвіста Памви Беринди «Лексикон славеноросский и имен толкование», надрукована в Києві у 1627 р. У цій книзі було перекладено зі слов'янської на тодішню українську мову 8 тис. слів.

Гуманізм у літературі. Полемічні твори

Зачинателями гуманістичної культури в Україні, її найвизначнішими діячами після Юрія Дрогобича, не без підстав, вважають Павла Русина, Лукаша з Нового Міста, Станіслава Оріховського-Роксолана.

Павло Русин (бл. 1470–1517) — один із перших українських поетів-гуманістів, культурно-освітніх діячів, професор Краківського університету, займався видавничою діяльністю, популяризував античну спадщину. У дусі гуманізму й античної спадщини Павло Русин звертав увагу на реальне земне життя, людську особистість. Прибічник природного права, він вважав, що в цивілізованій державі людина повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, слідувати велінням власного розуму.

Український і польський гуманіст Лукаш з Нового Міста (р. н. невідомий–бл. 1542) народився в містечку Нове Місто (поблизу Самбора). Учень і викладач Краківського університету. Він виступав проти обскурантизму церковників того часу, стверджував, що людина є частиною природи, яка має право на власне життя і задоволення своїх земних потреб. Лукаш пропагував античні пам'ятки філософії, етики, зокрема праці Арістотеля, Цицерона тощо.

Серед українських гуманістів XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566) посідає особливе місце. Український і польський публіцист, історик, філософ, перший вітчизняний політолог у сучасному розумінні цього слова, оригінальний мислитель. Найзначнішими творами С. Оріховського-Роксолана вважають: «Про турецьку загрозу» (1543), «Про целібат», «Відступництво Риму». Він, як і більшість гуманістів того часу, розглядав історію не з погляду промислу Божого, а як дію ре-

альних людей. С. Оріховського-Роксолана можна назвати першим із східнослов'янських прибічників концепції суспільного договору в походженні держави. На його думку, королівська влада походить не від Бога, а виникає внаслідок угоди між людьми, які слухаються короля добровільно.

З пропагандою гуманістичних ідей у XVI ст. виступили й інші діячі польської культури, вихідці з України: Іван Туробінський-Рутинець (1511–1575) — правознавець, поет, професор і ректор Краківського університету, автор творів з права, численних віршів; Григорій Чуй Русин (бл. 1523–1573) — українсько-польський поет доби пізнього Ренесансу, ректор колегії в Перемишлі, Львівської школи, а з 1563 до 1573 р. — професор Краківського університету. Вагомий внесок у розвиток латиномовної поезії, поширення ідей гуманізму належить і Юрію Тичинському-Рутенцю, професору поезики та риторики Краківської академії. У творах цих авторів домінують античні мотиви, звернення до людини, яку цінують за її чесноти.

У період, що розглядається, розвивалася оригінальна та поширювалася перекладна література. Як і раніше, з'являлися твори ораторсько-проповідницької (проповіді, повчання, учительські Євангелія), житійної, паломницької літератури, історичні твори — літописи. Одночасно з традиційними жанрами в літературі виникали і нові жанри — посвяти, передмови та післямови до друкованих книжок і різноманітного типу вірші — епіграми, емблеми, панегірики, декламації, інтермедії, полемічні, історичні, морально-дидактичні вірші та ін. У віршах прославлялася боротьба проти ворогів, оспівувалася вірність вітчизні.

Найбільше значення мала *полемічна література*, що особливо розвинулася у другій половині XVI–на початку XVII ст. у зв'язку з посиленням польсько-шляхетського гніту, наступу католицизму на Україну та насадженням унії. Письменники-полемісти виступали проти національно-релігійного гніту, на захист православ'я, національної незалежності українського народу.

Першим значним полемічним твором була книга відомого діяча української культури Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», що вийшла в Острозі у 1587 р. Головна увага автора зосереджена на викритті ворожості українському народові католицизму, тяжкої праці поневолених селян.

Особливої гостроти полеміка між православними та католиками й уніатами набрала після того, як у 1596 р. Берестейський собор офіційно проголосив церковну унію. У 1597 р. у Віль-

но польською, а в 1598 р. в Острозі тогочасною українською літературною мовою вийшов один із найвизначніших полемічних творів — «Апокрисис, або отповедь на книжки о соборе Берестейском...», тобто відповідь на книгу єзуїта Петра Скарги про Берестейський собор. Автор сховався за псевдонімом Христофора Філалета. Спростовуючи твердження Скарги, автор виступає проти зазіхань папи і католиків на українські та білоруські землі, таврує моральний розклад українських магнатів і відступників-єпископів.

Глибокою емоційною наснагою, високим патріотичним пафосом і болем за тяжку долю вітчизни сповнений твір Мелетія Смотрицького «Тренос» («Плач»), опублікований у 1610 р. польською мовою у Вільно. Цей твір написаний у формі голосіння-плачу Матері — православної церкви, зверненого до дітей — українських православних магнатів, які відреклися від неї та пішли за лихою мачухою — католицькою церквою.

Важливим твором, спрямованим проти католицизму й унії, була «Протестація», написана у 1621 р. нововисвяченим митрополитом Іовом Борецьким від імені «народу руського». Одним із найгрунтовніших полемічних творів, спрямованих проти унії, на захист православ'я, була книга «Палінодія, или Книга обороны кафолической святой апостолской восточней Церкви...» Захарія Копистенського, вихованця Львівської братської школи, активного діяча Київського братства, написана в 1619–1622 рр.

Вершиною розвитку полемічної літератури стала творчість Івана Вишенського (між 1545–1550–після 1620). Він виступав із рішучим протестом не тільки проти національно-релігійного, а й соціального, класового гноблення, на захист простих людей. Уся його творчість пройнята глибоким демократизмом. Серед його творів — «Извещение краткое о латинской прелести» та «Послание до всех обще, в Лядской земли живущих».

У XIV–першій половині XVI ст. продовжувалися традиції історичного літописання, найзначнішим є так званий Короткий Київський літопис, що охоплює 862–1515 рр. З другої половини, особливо з кінця XVI ст.–першої половини XVII ст. інтерес до минулого українського народу зростає. Серед літописів цих часів чільне місце посідає Густинський літопис, список якого знайдено у Густинському монастирі поблизу Прилук на Полтавщині. Невідомий автор виклав історію від Київської Русі до 1515 р., а потім описав зародження козацтва, розповів про введення унії та нового календаря і довів виклад до 1597 р. Він

виступав на захист українського народу, православної віри, засуджував польсько-шляхетське гноблення України. Другий літопис, завершений у першій половині XVII ст., — це літопис Острозький (очевидно, автор походив з Острога), який є компіляцією з польської хроніки Мартина Бельського й охоплює події від 1500 до 1636 р.

Театральне та музичне мистецтво

У XIV–першій половині XVII ст. розвивалося мистецтво, в якому дедалі більше проявлялися національні риси. З'являється віршована шкільна драма, в якій переважали релігійні та міфологічні сюжети, акторами в ній здебільшого були учні братських шкіл і студенти колегій. Особливого розвитку набула шкільна драма в Острозькій школі та Києво-Могилянському колегіумі. Зароджується також комедія у формі інтермедій на побутові теми, які виконувалися в антрактах між актами драми. У XVII ст. бере свій початок і *вертеп* — ляльковий театр. Вистави відбувались у своєрідній двоповерховій дерев'яній скриньці, де на верхньому поверсі показувалися вистави на релігійні сюжети, а на нижньому — з народного життя.

Розвивалася і музична культура, основою якої була усна пісенна народна творчість. Тексти і мелодії до народних дум та історичних пісень складали переважно народні поети, композитори — кобзарі, бандуристи, вони ж були і виконавцями цих творів. Кобзарі оспівували героїчну боротьбу та перемоги народу над турками, татарами, польськими шляхтичами й іншими загарбниками та поневолювачами. Улюбленими народними музичними інструментами були: бандура, кобза, сопілка, дудка, в Карпатах — трембіта. Народна музика й танці (козачок, метелиця, веснянка та ін.) були дуже популярними.

Музика широко вивчалася в братських школах. У школах при церквах, монастирях, у маєтках окремих феодалів існували хоріві капели.

Архітектура й образотворче мистецтво

Архітектура й образотворче мистецтво України XIV–першої половини XVII ст. розвивалися на самотній давньоруській основі. Для цього періоду характерне поступове проникнення в будівництво та живопис національних, народних рис, з одного боку, та зменшення церковних впливів і збільшен-

ня світських елементів, заповнення релігійних сюжетів образами, взятими з реального життя, ширше зображення природи, почуттів і переживань людей, більш гуманістичний зміст і реалістичні форми художніх витворів — з другого.

На території України в різних місцевостях широко будувалися замки й укріплення. Кам'яні замки здебільшого споруджувалися на Правобережжі, насамперед на Поділлі та Волині, а також у Східній Галичині, на Північній Буковині та Закарпатті (Луцьк, Володимир-Волинський, Кам'янець-Подільський, Острого, Львів, Хуст, Мукачеве та ін.). Укріплення міст Лівобережжя, де не було багатих покладів каменю, а лісу вистачало, здебільшого зводилися земляні та дерев'яні (Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль та ін.). Як фортеці часто будувалися й культові споруди — церкви і монастирі (церква у с. Сутківцях на Поділлі, Дерманський монастир на Волині, церква Богоявлення в Острозі та ін.). Архітектори України вміло поєднували в будівництві український національний стиль із кращими надбаннями європейського Ренесансу. Так, на самобутній національній основі з творчим урахуванням досягнень європейських архітекторів було збудовано такі прекрасні споруди, як будинок активного діяча Львівського братства купця Костянтина Корнякта (1580), вежу Корнякта (1588), каплицю Трьох святих (1578) і Успенську церкву (1598–1630) у Львові, та ін. Значного поширення в Україні набувають скульптура та різьблення, зокрема різьблення іконостасів.

Живопис, що раніше майже виключно був присвячений релігійній тематиці, тепер значною мірою набуває світського характеру. Художники звертаються до реального життя, малюють природу, побутові сцени, воєнні баталії, набув поширення портретний живопис. Навіть на іконах образам святих надають рис реальних людей (свята Марія — проста українська жінка, жінка-мати і т. ін.).

Розвивається книжкова мініатюра, зокрема в Пересопницькому Євангелії; гравюра, особливо по дереву (початок покладено гравірованими ілюстраціями в Апостолі та «Букварі» Івана Федорова). Значних успіхів було досягнуто в Україні у литті з міді й олова та художній обробці металу. Особливого розвитку це мистецтво набуло у Львові. Відливали і художньо оформляли гармати, дзвони, ліхтарі, чаші, свічники, зброю, посуд та ін. Оздоблювали з допомогою інкрустації золотом, коштовним камінням, гравіруванням, шліфуванням тощо.

Козацтво як чинник пробудження національної самосвідомості. Політична культура козацтва

У складній історичній ситуації роль духовного лідера народу взяло на себе козацтво — самобутній суспільний стан, який сформувався в XV–XVI ст. Саме козацтво підхопило традицію національної державності, виступило захисником православної церкви, української мови.

Всенародна війна за свободу України 1648–1657 рр. безпосередньо відбилася і на культурному житті. Патріотичні почуття, спільні походи, масове переселення — все це сприяло культурній інтеграції різних регіонів. Під час війни міцніла нова українська державність, яка спиралася на козацькі традиції. Хоч Гетьманщина включала тільки частину національної території, але саме її існування вело до зростання національної самосвідомості.

Власне, від козацтва починаються витoki українців як нації, оскільки саме з ним пов'язані пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів і національних цілей — усіх необхідних для нації компонентів. Їх формування у свою чергу базувалося на досить зрілому соціально-економічному фундаменті. Наростання національно-визвольної боротьби втягнуло у свій вир усе українське населення, всі його стани. Створена козацтвом Запорізька Січ була не просто українською державою, вона стала прообразом ранніх буржуазних республік. Незважаючи на те, що її функціонування мало локальний характер, вона фактично здійснювала вплив на всі землі України, на все українство. Роль козацтва у соціальному, економічному та політичному житті була настільки великою, а зв'язки з народом настільки міцними, що його, судячи за зарубіжними документами XVI–XVIII ст., називали «нацією козаків», або «українською козацькою нацією», а Україну — «країною козаків».

Побудований на принципах прямої демократії соціальний і політичний устрій Війська Запорізького функціонував завдяки реальному забезпеченню верховенства волі громади у найважливіших сферах її життя. Публічно виражена колективна воля (владні та політичні рішення козацької ради) накладалася в політичній свідомості запорізьких козаків на певний ціннісний підтекст і набувала для них значення морального імперативу. Йдеться про визнання правосильності волевиявлення більшості, громадянської дисципліни, рівності, вільного вислов-

лення думок і подання голосу в громадському зібранні, дотримання принципу інституційної першості запорізької громади порівняно з вищою військовою та виконавчою владою у Війську Запорізькому (гетьманом).

Ясна річ, рівність народоправства, що становила сутність соціального устрою Запорізької Січі, була дещо умовною, бо на практиці більшість голосів на січовій Раді завжди здобували заможні козаки — володарі суден, гуралень, човнів. Право більшості, по суті, право козацької верхівки згодом абсолютизується, а надто зі зміцненням влади старшин — малої ради на чолі з гетьманом. Щодо реєстрового козацтва, то пріоритет прав старшини було закладено у його законодавчі засади, що породило соціальне розшарування козаків.

Соціальна згуртованість запорізького козацтва не в останню чергу залежала від того, що у свідомості козаків укоренилися цінності й ідеали лицарської гідності, військового побратимства і товариства, згоди та взаємодопомоги, причетності до здобування «козацького хліба». Величезний вплив на політичні позиції запорізьких козаків мало розвинене у них почуття руської ідентичності. Репрезентанти запорізької громади вважали своїм моральним обов'язком і проявом громадянського служіння спільному благу боротьбу політичними методами за дотримання прав і свобод руського народу — українців і білорусів — у Речі Посполитій, а також задоволення інтересів православної конфесії.

Обряди та звичаї запорізьких козаків

Відомості про обряди, що сформувалися в середовищі запорізьких козаків, походять переважно з останніх часів існування Січі, але, ймовірно, більшість їх виникла раніше.

Своєрідність устрою козацтва зумовлювалася насамперед тим, що він ґрунтувався на християнських засадах, зокрема православних. Християнські засади козацтва позначалися і на його структурі, і на соціальному устрої, ключовим серед них виступало поняття «*братства*». Воно за змістом було близьким до релігійних братств, і недаремно козаків сприймали як захисників православних і православної віри. Вступаючи до козацтва мусили «*перероджуватися*» — зрікатися усіх радощів земних, родини і свого минулого, навіть свого прізвища. Замість нього козакам давалися прізвиська.

Обрядова система козаків була пов'язана насамперед з основним заняттям — військовою справою та воєнізованим побутом. Зокрема, характер воїнських ініціацій мали обряди прийому в запорізькі козаки. Перша фаза ініціації — ритуальне відокремлення від громади — починалася обрядовими проходами майбутнього запорізького козака «на той світ». На Січі новак проходив обряди прийому в «молодики», які включали урочисту присягу на вірність товариству і, ймовірно, прийняття православ'я, якщо молодий козак був іншої віри. Ставши «молодиком», ініціант витримував термін навчання військової справи та правил поведінки запорізького козака. «Молодики» виступали об'єктом ритуальних висміювань і принижень, змушені були виконувати роль служителів при старшині і старших козаках. Коли ініціант з честю проходив через усі випробування, то допускався до участі у морському поході на турків. Завершувалася ініціація прийомом нового козака до одного з січових куренів і обрядом перейменування, який означав нове народження посвячуваного, вже як козака.

Обрядовими діями обставлялося проведення військових рад запорізьких козаків, а також курінних і паланкових сходок. Загальні ради відбувалися у запорізьких козаків звичайно в святкові дні — 1 січня кожного нового року, 1 жовтня на храмове свято Січі — Покрови, на другий-третій день Великодня. Крім того, збиралися ще термінові ради. Починалася рада зазвичай боєм довбиша в литаври і виносом осавулом великого січового прапора (корогви) та виставленням його на площі біля церкви. Старшина, яка ставала в центрі, і козаки, розташовані колом, обмінювалися поклонами та привітаннями.

На виборній раді, коли після обговорення визначали кандидата, кілька запорізьких козаків виводили його з куреня на площу, де вручали булаву, від якої обираний повинен був двічі відмовлятися. Під час виборів відбувалися дії, які принижували претендента, що передбачалося й ритуалом ініціацій посадових осіб.

Календарні свята запорізькі козаки не зустрічали аграрними обрядами, які широко побутували на селі. У такі дні відбувалися врочисті церковні служби та хресні ходи. Козаки, які жили по зимівниках і займалися сільським господарством, відправляли й традиційні аграрні обряди, зокрема умилювали духів стихій, прив'язували мисливські та рибальські роботи до календарної обрядовості, творили різні магичні дії, спрямовані на забезпечення успіху в цих промислах.

Філософія козацького життя. «Козацька» етнічна самосвідомість

Козацький етнокультурний пласт замішувався на українському ґрунті, проте на інтеретнічних засадах, що, по суті, у традиціях формування населення Русі-України. У душі давніх традицій зароджувалось і саме козацтво — як результат неспинної боротьби осілого хліборобського народу з кочовими степовиками.

«Козацька» етнічна самосвідомість мала два рівні: побутовий та ідеологічний. Побутовий рівень етнічної самосвідомості включав такі елементи: поширення самоназв; наявність етнічних стереотипів, у тому числі тих, які характеризували інші народи; переконання в існуванні особливої «руської крові», під якою розуміли генетичну близькість до Київської Русі; наявність психологічних бар'єрів щодо сусідніх народів і держав. Елементами ідеологічного рівня етнічної самосвідомості (власне, це вже національна самосвідомість) були такі: боротьба за національні права — вольності для нації; боротьба за історичні традиції нації (возвеличення культу князів, підкреслення величчя Київської держави, відновлення національних пам'яток минулого, обстоювання ідеї автохтонності української нації); боротьба за офіційне визнання української мови; засудження національної зради; протиставлення релігійних відмінностей; національне мотивування козацьких повстань.

Наріжним каменем світогляду запорізького козацтва, а відтак і його реальної поведінки виступало переконання, що заняттям, гідним справжньої людини, є лише козакування. Це може пояснюватися тим, що на українських землях хліборобство часто пов'язувалося з панщиною, і, зневажаючи роботу в полі, українське козацтво таким чином висловлювало протест проти підвладного становища українців.

Одне з головних протиріч — протиставлення чоловічого начала жіночому. Давній пласт української культури тримався на обожнюванні землі, освяченні землеробської праці та на шануванні жінки як головної фігури в ритуальному збереженні хліборобських цінностей. Козацьке ж лицарство, на відміну від західноєвропейського, зневажливо ставилося до жінки і, отже, до цінностей, які вона уособлювала. Однак жінка в українському суспільстві користувалася повагою й авторитетом, більше того — саме за козацьких часів вона стала набувати націо-

нальних рис — незалежності та самостійності. Цьому сприяла на-самперед та нестабільна обстановка, пов'язана з національно-визвольною боротьбою, коли чоловіки змушені були на тривалий час залишати домівку, а жінки — самостійно вести все домашнє господарство.

Ще однією важливою рисою українського козацтва є надзвичайна його релігійність. Логічним продовженням цього стало культивування козаками сприйняття смерті як неминучої, однак не фатальної, а усвідомленої. Українське козацтво започаткувало і християнську ідею лінійного часу, в основі якої лежало переконання в неповторності життя. Язичницьке ж уявлення пов'язувалося з розумінням циклічності часу, тобто з постійним оновленням і відродженням життя — оптимістичним за своїм характером. Прийняття лінійного виміру часу, отже, визнання скінченності життя справило відчутний вплив на світосприймання та народну естетику. Остання набуває драматичного забарвлення, а національна ментальність — трагічних рис. Починаючи з середньовіччя, а точніше з XVI–XVII ст. формується образ українського народу з надзвичайно високим чуттям трагічного.

Таким чином, основні ментальні риси українського козацького стану є в основному способами реакції на зовнішні умови існування, тобто своєрідним способом адаптації до них.

Козацькі культу та цінності

Одним із важливих архаїчних елементів у культурному комплексі українського козацтва є культ коня. Культ коня як бойового козацького побратима являє собою далекий відгомін сакрально-військової індоєвропейської традиції поклоніння коню. У багатьох козацьких піснях, думках, переказах кінь є братом і бойовим товаришем козака.

Почесне місце посідає у козацькій військовій традиції шабля як далекий відгомін прадавнього військового культу меча та бойового пояса. Шабля на території України в XVI–XVIII ст. була символом незалежної козацької верстви.

Індоєвропейської культурної традиції сягає культ червоного кольору. Сакрального значення йому надавали й січовики: їхні бойові прапори були малинового (власне, червоного) кольору.

Трагічність козацької долі зменшувалася словом, яке мало в середньовіччі магічне значення: воно, оспівуючи героїчну смерть

козака, ніби закарбовувало його славу навечно, наповнюючи нетривале життя на Землі певним смислом. З огляду на це, особливий сенс мало останнє слово, тим паче, коли воно почує: «Чуєте, люди!» — останнє звернення вмираючого козака стало ритуальним.

За своїми характеристиками нова культурна система козацтва істотно відрізнялася від традиційної, орієнтованої на пріоритет землеробської праці, оселі та прив'язаності до батьківської землі. Козацька культурна система включала інші цінності — цінності волі, дороги, боротьби.

Козацький тип характеру і козацький тип культури утверджували мужню особистість та ідею волі. Ідея вільності поєднувалася з ідеєю самопожертви. Остання логічно впливала зі своєрідності суворого, навіть аскетичного, життя козаків. Адже вони жили у простих куренях або промишляли по уходах, татарських переправах, зимовищах, були відокремленими від жінок, що робило Січ подібною до чоловічого монастиря. «Вони дуже міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу, — писав Г. де Боплан, — на війні витривалі, відважні, хоробрі і навіть легковажні, бо не цінять свого життя».

Раціональна за характером козацька культура залишилася в своїй основі міфологізованою, навіть зберегла магичні елементи. Більш-менш органічному поєднанню двох могутніх культурних шарів — традиційної хліборобської та раціональної козацької — сприяло утвердження за часів їх співіснування ще одного потужного культурно-світоглядного шару — християнства.

Отже, протягом XIV–першої половини XVII ст., у складних умовах роз'єднаності українських земель і відсутності єдиної української держави, розвивалась українська національна культура. З посиленням національно-релігійного та соціального гноблення, насильницької політики покатоличення й полонізації, що її проводили урядові кола і феодала Польщі, розвиток української культури наприкінці цього періоду набув характеру національно-культурного відродження. Зберігаючи та розвиваючи рідну мову й культуру, український народ відстоював право на свою національно-культурну та державну незалежність, на свою самостійність. Справжньою школою громадянського виховання були братства — нова політична культура в середовищі українських міщан. Братства стали певним ук-

раїнським феноменом, створеним українським суспільством як протидія наступам католицизму. Міщанство, бажаючи мати легальну форму для свого існування, скористалося старовиною братською організацією і за умов польського панування пристосувало її до нових умов міського життя й устрою. Реміничо-цехова форма підходила для цього якнайкраще. Зміст цих братств лишався давній — релігійно-благодійницький, однак після Люблінської унії 1569 р. і Берестейської унії 1596 р. першочерговим завданням братств була охорона українського православ'я від латинізації та подальшого ополячення українського народу.

Унікальною соціальною, етнокультурною та правовою системою, а по суті — першим в Україні зразком республіканського устрою стало українське козацтво, непересічне значення існування якого полягає і в тому, що воно стало консолідуючим чинником для українців, основою творення української нації.

Література

1. *Історія української культури* : у 5 т. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Українська культура XIII–першої половини XVII століть. – 848 с.
2. *Кононенко П. П.* Українознавство : підруч. для вищих навчальних закладів / П. П. Кононенко. – К. : Міленіум, 2006. – 870 с.
3. *Огієнко І.* Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
4. *Огородник І. В.* Історія філософської думки в Україні : курс лекцій : навч. посібник / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища школа ; Т-во «Знання» ; КОО, 1999. – 543 с.
5. *Пономарьов А. П.* Українська етнографія : курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 317 с.
6. *Рибалка І. К.* Історія України : підр. для іст. факультетів вищих навч. закладів / І. К. Рибалка. – Х. : Основа, 1994. – Ч. 1 : Від найдавніших часів до кінця XVIII ст. – 448 с.
7. *Українське народознавство* : навч. посібник / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирніва. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.
8. *Українська література XIV–XVI ст.* ; упор. В. П. Колосова [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1988. – 600 с.
9. *Філософська думка в Україні* : бібліогр. словник / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик [та ін.]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2002. – 244 с.
10. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / І. Шевченко ; авторизований пер. з англ.

М. Габлевич ; за ред. А. Ясіновського. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 250 с.

11. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків : у 3 т. – Т. 1 / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 581 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Які позитивні та негативні наслідки для розвитку української культури мало перебування України в складі Литви та Польщі?

2. Який вплив на українську культуру XIV–XVI ст. мала боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів?

3. Яке значення козацтва в утвердженні культурної самобутності українського народу?

4. У чому полягає значущість творчості письменників-полемістів XVI ст.?

5. Як позначилося виникнення друкарства на розвитку культури й освіти в Україні?

6. Назвіть найважливіші осередки освіти в Україні у XIV–першій половині XVII ст.

7. Охарактеризуйте козацьку ментальність.

Глава 8

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII– КІНЦЯ XVIII СТ. УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО

Ми під козацьким чубом і в українській свитці мали
свого Піфагора, Орігена, Лейбніца.

В. Каразін про Г. Сковороду

Особливості розвитку української культури другої половини XVII–кінця XVIII ст. Феномен українського бароко • Освіта. Києво-Могилянська академія • Книгодрукування • Література. Розвиток передової суспільно-політичної думки • Розвиток наукових знань. Козацькі літописи • Філософія Г. Сковороди • Театральне та музичне мистецтво • Архітектура та скульптура бароко. Впливи рококо та класицизму • Образотворче мистецтво. Декоративне й ужиткове мистецтво

Особливості розвитку української культури другої половини XVII–кінця XVIII ст. Феномен українського бароко

В історії України початку Нового часу однією з найбільш значущих суспільно-політичних подій, безумовно, була революція середини XVII ст., події якої в подальшому стали одним із найважливіших націотворних пластів історичної свідомості, надзвичайно широко відобразилися в усіх жанрах і проявах української культури. Ліквідація в результаті Визвольної війни польсько-шляхетського режиму та формування української національної козацької держави у цілому сприяли розвитку української культури. Але постійні війни, які тривали протягом 60 років, призводили до масового знищення культурних цінностей, загибелі носіїв і потенційних діячів культури, гальмували культурні процеси.

Відносне покращання культурної ситуації відбулося за гетьманування І. Мазепи (1687–1709). Після 1709 р. настав період повільного, але невпинного та цілеспрямованого пригнічення розвитку національної культури на підпорядкованих Московському царству (з 1721 р. — Російській імперії) українських землях. Цей процес супроводжувався активним залученням куль-

турних сил України до державно-культурного будівництва в Росії.

На Правобережжі, Волині, в Галичині, на Закарпатті та Буковині умови для розвитку культури були не кращими. Майже повністю пропав імпульс національно-культурного будівництва, отриманий від попередньої доби. Православні церковні ієрархи на землях Речі Посполитої вважали за краще підпорядкуватися папі римському, ніж московському патріарху, і вже з кінця XVII ст. разом з усією паствою один за одним пристають до унії. Українська культура пригнічувалася, процеси полонізації посилювалися.

Однак і за цих важких умов українська культура мала свої непересічні здобутки у різних галузях мистецтва, літератури, філософії, науки й освіти, які можуть бути предметом національної гордості українців.

Характерною стильовою ознакою української культури XVII–XVIII ст. стала її належність до світу європейського бароко. Бароко (італ. *barocco* — чудернацьке, химерне) — це один з мистецьких стилів, який у європейському культурному просторі проявив себе з XVI ст. у живопису, архітектурі, музиці, філософії, літературі, історіографії, педагогіці тощо. Усе це дало фахівцям підстави говорити про бароко не лише як певний стиль мистецтва, а й епоху розвитку культури загалом.

Загальною характеристикою бароко є пишнота, парадність, яскравість кольорів, контрастність, екстравагантність орнаменту, асиметрія конструкцій. У архітектурі панують сильні контрасти об'ємів, перебільшена пластика фасадів, світлотіньові та кольорові ефекти. Живопис і скульптура відзначаються декоративно-театральними композиціями, тонкою розробкою колориту й ефектів освітлення, ускладненою пластикою, парадністю. У музиці з'являється опера. Найбільш же характерним проявом стилю є його пишна оздоба, вишукана декоративність, славнозвісні «перебільшення» та «надмірності».

Українська модифікація загальноєвропейського процесу демонструвала перевагу чуттєвих елементів над розумовими. В українському бароко домінувала церковно-релігійна тематика, не відчувалося кардинального розриву традицій середньовіччя та раннього модерну. Воно ввібрало у себе чимало елементів народної культури. Фольклоризація стилю найбільш відчутно проявилася у широкому використанні народних орнаментів у образотворчому мистецтві. Особливо виразно тенден-

ція позначилася на розвитку мистецтва різьблення по дереву й оформленні іконостасів. Бароко — це своєрідний цілісний умовно-символічний світ. Епоха українського бароко характеризувалася дуже помітною патріотичною героїзацією Хмельниччини та визвольних змагань козацтва загалом. Візитною карткою українського бароко є його героїко-стоїчний дух.

Освіта. Києво-Могилянська академія

Основним центром культурного життя всієї України у період, що розглядається, залишається Київ. Це багато в чому було зумовлено освітньою діяльністю Києво-Могилянського колегіуму, який з 1658 р. періодично то набував, то втрачав статус академії, доки цей статус не було остаточно затверджено у 1701 р.

На західноукраїнських землях у 1661 р. було засновано Львівський університет, але він став центром полонізації західноукраїнського населення. Єзуїтські й уніатські колегії продовжували діяти у найбільших містах Правобережжя та Західної України. У деяких містах ще залишалися братські школи, але вони поступово занепадають. З другої половини XVIII ст. з'являються нові навчальні заклади — гімназії у Кременці, Володимирі-Волинському, Чернівцях. Але навчання і виховання в них мало пропольське ідеологічне спрямування.

Студенти Київської академії здебільшого йшли до війська. Руйнівні війни та пожежі знищували шкільні будинки та надані маєтності. У 1666 р. московські урядовці безуспішно намагалися зовсім закрити цей освітній заклад. З 70-х років XVII ст. починається новий розквіт діяльності академії, який свого апогею досягає на межі століть. Навколо ректорів Варлаама Ясинського і Йоасафа Кроковського формується новий культурний осередок, до якого входили: Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Іларіон Мигура, Іларіон Ярошевицький, Лаврентій Горка, Гавриїл Бужинський, Гедеон Вишневський, Йоасаф Горленко (св. Йоасаф Білгородський), Феофілакт Лопатинський та ін.

Академія була щедро забезпечена матеріально як з боку вищого духовництва, так і з боку козацьких гетьманів. Професорів і студентів академії серед багатьох інших українців постійно запрошують до Росії, де вони стають піонерами західноєвропейської просвіти та культури. Проте в культурницькій діяльності академії з'явилися й слабкі сторони: наука чимдалі ставала все більш відірваною від повсякденного і тогочасно-

го наукового життя, мала до певної міри схоластичний характер.

В академії одночасно навчалось до двох тисяч студентів не лише з України, але й Білорусії, Росії, Молдавії, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Греції. Навчання та виховання в ній ґрунтувалося на ідеях християнського гуманізму і просвітництва, які передбачали піднесення ролі освіти в прогресі суспільства. Пріоритет у навчанні залишався за гуманітарними дисциплінами.

Останній період підйому в культурній діяльності Київської академії пов'язується з ім'ям митрополита Рафаїла Заборовського, який починаючи з 1731 р. зібрав новий культурний осередок, до якого входили: Митрофан Довгалевський, Сильвестр Ляскоронський, Георгій Кониський, Павло Конюскевич, Сильвестр Кулябка та ін. У цей час оновлено будівлі академії та реформовано навчальний процес. У другій половині XVIII ст. академія заходами Катерини II поступово перетворюється на замкнений становий освітній заклад для дітей духовництва, позбавлений матеріальної бази. Останнім великим ученим академії був Іван Фальківський, який займався географією, астрономією, математикою, історією, архітектурою, заснував культурний осередок «Вільне поетичне товариство».

На Лівобережжі освіту, близьку до вищої, давали колегії, що були засновані в трьох містах: Чернігові (1700), Харкові (1726), Переяславі (1738). Пізніше усі три заклади було реформовано на духовні семінарії.

Таким чином, централістична політика Катерини II поклала кінець вищій і середній освіті на українських землях. Натомість у Києві, Новгороді-Сіверському та Катеринославі було заведено «главния народния училища», що прирівнювалися до нижчих класів пізніших гімназій і, всупереч своїй назві, мали замкнений становий характер і ще й вкрай обмежену кількість учнів.

На середину XVIII ст. на Лівобережжі було 866, а на Слобожанщині — 129 початкових шкіл, які розміщувалися майже в усіх містах і селах цього регіону. За рішенням Генеральної військової канцелярії на території всіх полків були засновані школи. У Лубенській полковій школі навчалось одночасно до 1000 дітей.

Досить високою була грамотність серед запорізьких козаків. Основний відсоток найосвіченіших серед них давала Запоріжжю Київська академія. На землях Війська Запорізького низо-

вого були школи, які поділялися на січові, монастирські та церковнопарафіяльні. У січовій школі навчалися хлопчики, які з різних причин потрапили на Січ: тут були й полонені; ті, що самі прийшли; діти козаків. У період занепаду Запоріжжя в середині XVIII ст. тут навчалось до 80 осіб. Січові школярі вчилися читати, писати і співати. Монастирська школа існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі, вона виникла разом з першою його церквою приблизно в 1576 р. Церковно-парафіяльні школи існували майже при всіх церквах запорізького поспільства у паланках по слободах, зимівниках і хуторах.

На Правобережжі та західноукраїнських землях, що перебували під пануванням Польщі, діяли братські школи. Однак вони поступово втрачали провідну роль у розвитку освіти порівняно з попереднім періодом. На цих землях уряд Речі Посполитої посилено проводив політику полонізації українського народу. У Галичині та на Правобережжі існували єзуїтські колегії. Навчання у них проводилося польською та латинською мовами.

Важливим осередком освіти і науки в Західній Україні був Львівський університет, відкритий на базі єзуїтської колегії у 1661 р. грамотою короля Яна II Казимира. В університеті діяли чотири факультети: філософський, теологічний, юридичний і медичний. Викладання велося латинською мовою. Зі встановленням у Галичині австрійського панування (1772) в університеті відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування в ньому окремих кафедр, які увійшли до так званого Українського інституту (Студіум Рутенум). Діяльність цієї структури суворо регламентувалася. У навчальний процес 1787 р. було запроваджено викладання української мови. Однак викладання всіх предметів в університеті проводилося лише німецькою або польською мовами. З 1790 р. його діяльність підпорядковувалася консенсу — австрійській урядовій установі, що відала питаннями освіти. Проіснував інститут до 1805 р.

Книгодрукування

У розвитку освіти й культури в Україні важлива роль належала книгодрукуванню. У другій половині XVII—середині XVIII ст. в Україні функціонувало 13 друкарень. Провідна роль належала друкарні Києво-Печерського монастиря. Одночасно діяли друкарні у Новгороді-Сіверському, Чернігові. Однак, згідно з указом Петра I від 5 жовтня 1720 р., друк у Києво-Печерській і

Чернігівській монастирських друкарнях мав відповідати російським вимогам. Було заборонено книгодрукування «особливим наріччям», мала виправлятися різниця між місцевим діалектом і текстами російською мовою.

Кілька друкарень існувало на західноукраїнських землях. Найпотужнішою з-поміж них була друкарня А. Пілера. Вона видавала літературу німецькою, латинською, французькою, українською, польською, грецькою, єврейською мовами. До 1800 р. тут було видано понад 250 книжок, французькою мовою друкувалася «Львівська газета», що призначалася для урядових службовців і аристократичних кіл.

Важливою подією в історії видавничої справи стало запровадження «гражданського» шрифту, що сприяло збільшенню публікацій офіційних паперів і світських видань. Першу в Україні друкарню з таким шрифтом було засновано в 1764 р. у Єлисаветграді, згодом у Києві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Чернігові, Кам'янці-Подільському та ін. Запровадження нового шрифту в книгодрукуванні різко розмежувало церковну та світську літературу. Кирилиця призначалася для друкування лише церковних книг, а «гражданка» — для світських видань.

Література.

Розвиток передової суспільно-політичної думки

Розвиток літератури протягом другої половини XVII–першої половини XVIII ст. зумовлений передусім роботою Києво-Чернігівського культурного осередку, діяльність якого була пов'язана з друкарнею, заснованою в 1674 р. у Новгороді-Сіверському і в 1679 р. переведеною до Чернігова. До кола митців і вчених, яких згуртував чернігівський архієпископ Лазар Баранович і якими опікувався гетьман І. Мазепа, входили талановиті письменники і поети: Олександр Бучинський-Яскольд, Іван Величковський, Афанасій Заруцький, Лаврентій Крщонович, Іоаникій Галятовський, Стефан Яворський, Петро Терлецький, Пилип Орлик (майбутній гетьман у вигнанні), Данило Туптало (св. Дмитрій Ростовський), Іоан Максимович (св. Іоан Тобольський) та ін.

Одним із найбільш плідних українських письменників другої половини XVII ст. був І. Галятовський. Замолоду він уклав збірку проповідей «Ключ розуміння» з доданим до неї першим вітчизняним курсом гомілетики (теорії проповіді) «Наука

альбо способ зложення казання», яка пережила три прижиттєвих видання (1659, 1663, 1665). І. Галятовський уславився також написанням низки об'ємних і цінних полеміко-богословських трактатів, спрямованих проти католицизму й унії («Розмова Білоцерківська» (1676), «Стара церква» (1678)), проти мусульманства («Лебідь» (1679)), проти іудаїзму (велика книга «Месія правдивий» (1669)). Полемізував І. Галятовський також з протестантськими течіями та неоязичницьким атеїзмом. Книжна українська мова творів Галятовського наближена до народнорозмовної.

Визначними представниками ораторсько-проповідницької прози у другій половині XVII ст. були Лазар Баранович (великі збірки проповідей «Меч духовний» (1666) і «Труби словес проповідних» (1674)) і найталановитіший проповідник доби — Антоній Радивилівський (збірки проповідей «Огородок Марії Богородиці» (1676, «огородок» — огорожений сад), «Вінець Христов...» (1688)). В основному проповіді А. Радивилівського мали схоластичний характер, але завдяки використанню багатого історичного, літературного та фольклорно-побутового матеріалу в них простежується прагнення наблизити релігійну проблематику до реального повсякденного життя широких мас народу.

Досить значного розвитку набула і поезія, її поступ стимулювався викладанням поезики у школах і колегіях. Уміння віршувати було звичайною ознакою риторичної освіченості, належності до суспільного прошарку носіїв культури. Найвідомішим майстром усіх можливих різновидів курйозних віршів був полтавець Іван Величковський, автор двох поетичних збірок «Зегар з полузегарком...» (1690, «зегар» — годинник) і «Млеко, од овці пастирю належноє...» (1691), а духовний епос Івана Максимовича «Богородице Діво, радуйся» (1705) складався аж із 25 000 віршованих рядків.

Але істотні зміни в суспільно-політичному житті та вічні теми кохання, сенсу життя покликали до життя і справжніх поетів-ліриків. Виникає особливий ліричний жанр «пісні свіцької», в якому українські поети як Західної, так і Східної України давали вихід наболілим особистим почуттям, нерідко мовою, максимально наближеною до народної.

Виникає також цікавий жанр поетичної літературної «думи», в якому переосмислювалися буремні історичні події того часу. Одним із найяскравіших зразків громадянської лірики є анонімна «Дума» («Всі покою щиро прагнуть...»), авторство якої істо-

рики найчастіше приписують гетьманові І. Мазепі разом із піснею «Ой горе тій чайці-небозі». У «Думі» яскраво змальовано суспільну ситуацію періоду Руїни.

Уже з 1720 р. книгодрукування книжною українською мовою в Росії після кількох виданих раніше заборон було остаточно ліквідовано. Після того як Чернігівська друкарня не змогла сплатити чергового штрафу, її перевезено до Москви. Відтак у підпорядкованій Росії частині України залишилася єдина Києво-Печерська друкарня, яка після кількох спроб відновити українське книгодрукування таки змушена була видавати літературу виключно для церковного вжитку.

Нова генерація українських письменників мала писати свої твори тогочасною російською мовою, в якій, щоправда, до того вже назавжди закріпився великий масив слів українського походження. Серед російсько-українських письменників, які залишили значний слід у літературному процесі XVIII ст., слід назвати Гната і Івана Максимовичів, М. Богдановича, О. Хмельницького, В. Капніста.

Дуже цікавим з історично-політичної точки зору є досить великий вірш-діалог перекладача Генеральної канцелярії Семена Дівовича «Разговор Великоросіи с Малоросією» (1762), написаний майже цілком чистою російською мовою з деякими українізмами. Автор захищає інтереси козацької старшини, зацікавленої у наданні їй дворянського статусу в Російській імперії. У його творі відбилася бачення добровільного союзу України з Росією.

У літературний розвиток вплелися сатиричні вірші на тогочасну «злобу дня» — про скасування козацького ладу, закріпачення селян або заходи «посполитих» щодо здобуття дворянства. Найталановитішим протестним твором була «Ода на рабство» (1783) українського патріота грецького походження Василя Капніста.

У другій половині XVII ст. значного розвитку досягла шкільна драма. Спочатку по школах ставили комедії давніх римських письменників, але потім викладачі Київської академії самі почали писати п'єси, приурочені до кінця навчального року. За період з 1673 до 1695 рр. збереглося понад 20 текстів шкільних драм. Основним змістом шкільної драми були релігійні, біблійні міфологічні й історичні сюжети.

Загальною тенденцією в розвитку літератури XVIII ст. було поступове зменшення в ній релігійних і збільшення світських мотивів. Великий крок уперед у розвитку української драми зробив Феофан Прокопович (1681–1736). У 1705 р. він написав свою

знамениту історичну трагікомедію «Володимир», для якої першим узяв тему з української історії. П'єса, присвячена І. Мазепі, містила яскраво виражені ознаки патріотизму. Основною тезою була боротьба з відсталістю, патріархальною рутиною, аналізувалися дії князя Володимира Великого як звичайної людини, а не канонізованого церквою святого. Саме тому цей твір Ф. Прокоповича є ніби межевою віхою на грані нового та старого світу української духовності. Ф. Прокопович зробив певний внесок і в розвиток української філософії. Він засуджував схоластику, неодноразово висловлював думку про безліч світів.

Поруч із класицистичними рисами в літературних творах з'являються й мотиви Просвітництва. Наприклад, у драмі Г. Кониського «Воскресеніє мертвих...» (1747) відображено соціальні антагонізми тогочасного українського життя — сваволю старшини, хабарництво та продажне судочинство. Генетично пов'язана з українською шкільною драмою сатирична комедія В. Капніста «Ябеда» і досі вважається одним із вищих досягнень російської комедіографії.

Одним із найкращих драматичних творів цієї доби, який мав неабиякий суспільний резонанс, була п'єса «Милость Божія, Україну од неудобноносимих обид лядських через Богдана Зиновія Хмельницького преславного войск запорожских гетмана свободившая» (1728). Одні дослідники вважають її автором Теофана Трохимовича, інші — Інокентія Неруновича. Правдиво з історичного погляду змальовані тут причини Визвольної війни, сам Богдан Хмельницький. У драмі вперше серед дійових осіб зустрічаємо уособлений образ України, а також національно свідомої студентської молоді, що виступає під збірним образом українських дітей.

У інтермедіях, які виставлялися в перервах між актами шкільних драм, звучали жива народна мова, український гумор, вводилися характерні для європейського бароко елементи бурлеску та травестії. Героїчні, драматичні та трагічні події Визвольної війни, подальша боротьба проти різних іноземних загарбників викликали піднесення усної народної творчості. У цей час створюється багато народних дум, історичних пісень і переказів, основним змістом яких є визвольна боротьба проти польських магнатів і католицизму, оспівуються герої війни. До таких дум належать «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Похід на Молдавію», «Смерть Богдана Хмельницького», «Ганджа Андибер».

Розвиток наукових знань. Козацькі літописи

У XVIII ст. поширилися медичні знання. З'явилися лікарі-українці, які отримали науковий ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький, Н. Максимович, І. Руцький, О. Шумлянський, М. Тереховський, І. Данилевський та ін. У Лубнах у 1707 р. відкрилася перша в Україні польова аптека, а 1787 р. в Єлисаветграді — перша медична школа, де лікування у госпіталі поєднували з вивченням медицини.

Діяльність українських лікарів була спрямована на пошуки засобів і методів боротьби з епідемічними захворюваннями. Зокрема, Є. Мухін запровадив віспощення та різні запобіжні засоби боротьби з холерою. Знаменитий епідеміолог Д. Самойлович не лише описав епідемію чуми, що спалахнула у Херсоні та Кременчуці у 1784 р., а й виклав методи запобігання їй, що схвально прийняли іноземні академії.

У 1795 р. Н. М. Амбодик-Максимович опублікував перший вітчизняний підручник з ботаніки. Він був також автором першого класичного спеціалізованого посібника «Врачебное веществословие, или описание целительных растений».

Визвольна боротьба за українську державність стимулювала й інтерес до історії. Історична думка формується як активна складова у державницькій ідеології кращих представників українського народу.

У 1672 р., коли Київ мав перейти під польську владу, з друкарні Києво-Печерської лаври вийшла «Хроніка...» ректора Київської академії Ф. Сафоновича, в якій відтворено той історико-політичний фон, на якому відбувалися усі важливі події з давньоруського, литовського та польського періодів української історії. У 1674 р. у Києві вийшов друком «Синопис, або Стислий опис від різних літописців про початок слов'яно-руського народу». Це був перший систематизований підручник з вітчизняної історії, яку було введено до шкільних програм як самостійний предмет. «Синопис» орієнтувався на московську монархічну концепцію державного устрою.

Визначними історичними творами, які вперше з'явилися наприкінці XVII ст., були так звані *козацькі літописи*. Провідне місце серед творів цього жанру належить літописам Самовидця, Григорія Грабянки і Самійла Величка. Ці праці знаменують перехід від літописання до власне історичної науки, до осмислення та прагматичної інтерпретації подій. У центрі уваги ко-

зацьких літописців були події Визвольної війни та Руїни. Козацтво виступає у цих творах рушійною силою національної історії. Союз із Москвою в цілому схвалювався, однак висловлювалося невдоволення утисками царських воєвод і фаворитів, відстоювалися давні права та вільності козацтва.

Літописом Самовидця назвав цей твір у XIX ст. Пантелеймон Куліш, бо неназваний автор (вважається, що ним був представник козацької старшини Роман Ракушка) став очевидцем подій, які описав живо, ясно й об'єктивно. Він охоплює події від початку Визвольної війни і до 1702 р.

Літопис Григорія Грабянки — з 1686 р. простого козака, потім сотника, полкового судді, а з 1730 р. гадяцького полковника — теж починається з Хмельниччини і закінчується подіями 1709 р.

Найвизначнішим істориком першої половини XVIII ст. слід визнати Самійла Величка (1670 — після 1728), який працював писарем у генеральній канцелярії, потім у генерального судді В. Кочубея. Літопис Величка не завершено, але й у такому вигляді твір складається з чотирьох томів, які систематично охоплюють події 1648–1700 рр., а також вибірково більш ранні історичні події. Твір написано з патріотичних позицій, емоційно, образною книжною українською мовою з використанням народної фразеології, поетичних творів українських авторів. Оповідання Величка про похід І. Сірка на Крим і листування Сірка послужили матеріалом для створення картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Важливе значення для розвитку історичної науки в Україні та піднесення національної самосвідомості мала «История Русов или Малой России», автором якої найпевніше був полтавський шляхтич Григорій Полетика. Написана вона близько 1770 р., а друком вийшла лише в 1846 р., хоча до цього розходилася у сотнях рукописних списків по всій Україні та імперії. Цей твір написано тогочасною російською мовою. Автор відстоює думку про самостійність українського народу. Вперше чітко сформульована ідея відновлення державності України.

Українським ученим із Київської академії належить заслуга розробки першої в Російській імперії методології історії як науки. Зокрема, Ф. Прокопович присвячує цьому цілий розділ у своїй риториці 1705 р. Він писав, що історія — це наука, яка має пізнавальне та виховне значення. Саме історик повинен показати світові доблесті своєї Вітчизни. Слідом за Лукіаном він вважав, що мета історії — це користь, яка впливає з істини, це правдиво передана нащадкам пам'ять про події.

Філософія Г. Сковороди

Феноменальним явищем в історії української культури була творчість Григорія Савича Сковороди (1722–1794). Народився Г. Сковорода у с. Чорнухи Лубенського повіту на Полтавщині в козацько-селянській родині. Навчався у Києво-Могилянській академії. У 1741–1744 рр. служив співаком придворної капели у Петербурзі, а потім у складі посольської місії (1745–1750) перебував в Угорщині, мандрував Європою. Викладав у Переяславському та Харківському колегіумах. Побував у Москві, обійшов пішки всю Слобідську Україну. Не знайшовши спільної мови з офіційними наставниками, Сковорода повністю пориває з викладанням, обирає життя мандрівного філософа-проповідника. Він 25 років мандрує селами Лівобережної України, сусідніми областями Росії, пише свої філософські діалоги, усно та письмово розповсюджує просвітницькі ідеї. За цей час ним було написано 18 творів, зроблено 7 перекладів з латинської на російсько-українську мову того часу. Серед цих праць найвідомішими стають: «Сад божественних пісень», «Байки Харківські», «Початкові двері до християнської доброзвичайності», «Нарцис», «Асхань» тощо. Писав старою українською мовою, багато прикрашеною церковнослов'янізмами. Помер Г. Сковорода у с. Іванівка (тепер Сковородинівка Харківської області). Перед смертю попросив, щоб на його могилі не ставили хреста, а написали: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Під філософією Сковорода розумів «любов до мудрості», що «скеровує усе коло дій своїх до тієї мети, щоб надати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яка голові всього», тобто спосіб самоусвідомлення та самоствердження людини в світі.

Філософія Сковороди не є оформленою системою. Він не дає докладної відповіді на всі питання, що може поставити систематик-філософ. Однак філософія Сковороди суцільна та монолітна, побудована в одному стилі, пронизана одним духом, де головне — передача внутрішнього досвіду, зображення шляху на «переображення» серця до вищої духовності.

Світогляд Сковороди має чітко виражений пантеїстичний характер. Світ з погляду філософа складається з двох натур — божественної та матеріальної, які утворюють цілісну єдність. У загальному контексті суджень Сковороди Бог ототожнюється з природою. Проблема сутності людини, її призначення та сен-

су буття тлумачиться Сковородою через визнання суперечливості самої людини, ототожнюваної з Богом.

Оскільки внутрішнє, духовне є справжнім Богом, і істиною в людині є Бог, то істинно людське визначається не його тілом, тілесною організацією, а духом, свідомістю, волею, світом внутрішніх переконань. Справжня людина сама божественна, сама для себе безодня, джерело, сонце, носієм чого в неї є серце. Оскільки справжня людина рівна Богу, єдина в усіх нас і в кожному ціла, то любов до Бога є одночасно любов'ю до самої себе.

Споживання матеріальних благ, насолоду ними Сковорода не вважав основою людського щастя. Вище блаженство та справжнє щастя приносить людині праця за призначенням, праця, що відображує природні нахили людини — «сродна праця». Знайти себе — ось у чому повинен бути сенс буття людини, враховуючи, що тільки праця є джерелом і основою людського щастя, центром, в якому концентруються та переплітаються особисті інтереси з народними потребами.

Хоча далекими від життєвої суті були думки Г. Сковороди, але чистими та переконливими були його ідеали, які він сіяв серед українського народу.

Театральне та музичне мистецтво

У другій половині XVII–XVIII ст. і далі розвивається ляльковий театр-вертеп. Вертепні вистави зазвичай супроводжували торги, ярмарки, свята. Вертепна драма поділялася на дві частини: спочатку розігрувалася традиційна різдвяна драма — легенда про народження Христа, друга — народно-побутова частина вертепного дійства мала світський характер і складалася з окремих побутових сцен, наповнених характерним українським гумором. Побутові сцени були основою *інтермедій*. Завдяки жанру інтермедії на сцену проникали українська мова та пісня. Подальший розвиток сценічного мистецтва привів до виникнення нової форми народного театру, в якому ярмаркові вистави переносилися до своєрідної конструкції приміщення-балагана. На зразок театру російського дворянства у XVIII ст. українські магнати створили кріпацький театр. Зародження професійного театру в Україні припадає на кінець XVIII ст. Першим постійним театром став Харківський, заснований у 1798 р.

Висока музична культура завжди була характерною рисою розвитку українського народу, на різних етапах його історії

сприяла формуванню української нації. З середини XVII ст. почали з'являтися барокові світсько-духовні невеликі музичні твори — псалми та канти, складені здебільшого для хору а capella на три голоси. Розквітає пісенна творчість: з'являються нові жанри ліричної пісні для вираження індивідуальних, інтимних почуттів і настроїв; виникають численні різновиди жартівливих пісень, часто фривольного характеру; створюються нові форми танцювальних пісень. У добу бароко відбувається зближення віршованої та пісенної літератури з народними піснями.

Ще у XVII ст. у школах і Києво-Могилянському колегіумі студентів навчали співу за лінійними нотами. Композитор-киянин Микола Ділецький у 1677 р. у Вільно видав «Граматику мусикійську» — кращий музичний посібник того часу: давні церковні мелодії в ньому поєднувалися з народними піснями й інструментальними композиціями.

Музичною столицею Лівобережжя та пунктом підготовки музикантів для усієї імперії став Глухів. Тут існувала спеціальна школа, де вивчали вокальний спів, гру на скрипці, басах, гусях, флейтах. У Києво-Могилянській академії існував хор студентів до 300 осіб.

Одним із талановитих народних композиторів початку XVIII ст. був Семен Климовський. Широке визнання його таланту принесла пісня «Їхав козак за Дунай», яка стала народною.

Видатними українськими композиторами XVIII ст., які тривалий час працювали і в Росії, були Максим Березовський (1745–1777) і Дмитро Бортнянський (1751–1825). Їх і композитора Артемія Веделя вважають творцями української духовної класичної музики.

М. Березовський почав створювати інструментальні композиції ще під час навчання у Київській академії. Через Глухівську музичну школу він потрапляє до придворної капели, а звідти був відправлений до Болонської музичної академії в Італії. З духовних композицій Березовського особливо славляться «Вірую», концерт «Не отвержи мене», деякі «Причасні стихирі» тощо. Сила почуття разом із простотою, повна узгодженість музики зі словом, нова форма у самій будові концертів, загальна творча оригінальність і висока техніка — основні прикмети творчості М. Березовського.

Інший вихованець Глухівської музичної школи Д. Бортнянський після навчання у Венеції здобув посаду директора придвор-

ної капели, спів якої підняв до небувалої перед тим висоти. Крім опер на французькі тексти з багатою оркестровкою, у світській інструментальній музиці Д. Бортнянський створив симфонію та кілька сонат, але найбільше він уславився як вокальний композитор. Досі не втратив популярності напівсвітський гімн «Коль славен», а у церквах грецького обряду досі постійно виконують його композиції, яких він залишив досить багато.

Цілком відмінне життя, далеке від придворного блиску і повністю присвячене розвитку української культурної традиції, провів композитор А. Ведель (1767–1806). Як композитор серед сучасників вважався консерватором, оскільки ігнорував італійську моду, а зосередився на опрацюванні власне українських музичних традицій. За життя у Києві Веделя завжди притягувала Києво-Печерська лавра з її особливими лаврськими розспівами. У творчості Веделя помітний також вплив українських кантів, ліричних пісень і творів із репертуару київських лірників і бандуристів. Веделя вабило духовне життя, і писав він переважно духовні музичні твори.

Архітектура та скульптура бароко. Впливи рококо та класицизму

В архітектурі XVII–XVIII ст. спостерігається співіснування та переплетіння різних стилів із виразним домінуванням стилю бароко. В Україні архітектура бароко набуває своєрідних мистецьких форм і національного колориту, тому отримує назву «українського», або «козацького», бароко. Однією з перших споруд у цьому стилі була Миколаївська церква на головному міському майдані у Ніжині (1668–1669).

На відміну від давньоруських та іноземних храмів, козацькі собори часто (коли кількість бань на церкві дорівнює п'яти, семи або дев'яти) не мають вираженого фасаду, вони однакові з усіх чотирьох боків, повернуті водночас до всіх частин світу, всіх присутніх на майдані. При цьому ідея демократичності поєднується з ірраціоналізмом барокового світовідчуття, оскільки спроба обійти таку церкву довкола має наслідком відчуття дезорієнтації в часі та просторі, ефект певного метафізичного запаморочення. Стіни охайно білилися, завдяки чому будівлі органічно вписувалися у навколишній пейзаж українських населених пунктів, у яких домінували хати-мазанки, і в природний ландшафт. Характерної форми бані й інші елементи мідного покрит-

тя фарбувалися переважно у зелений або синій колір, хоча інколи, особливо у Києві, вкривалися позолотою.

Новий архітектурний стиль у другій половині XVII ст. швидко поширюється містами Лівобережжя та Слобожанщини. Найціннішою групою пам'яток слобідського козацького будівництва другої половини XVII–початку XVIII ст. є низка мурованих церков, форма та конструкція яких запозичені з дерев'яної архітектури: Покровська і Воскресенська церкви в Сумах, собор у Лебедині, Преображенський собор в Ізюмі (1685), Покровський собор у Харкові (1686). Останні дві споруди — найдавніші із уцілілих архітектурних пам'яток Слобожанщини. Разом із тим продовжували зводитися і традиційно дерев'яні козацькі церкви.

Внутрішня напруга задуму здебільшого проявляється в зовнішній експресії архітектурної пластики козацьких соборів. Стіни українських барокових церков втрачають властивості колишньої чіткої окресленості, розчленовуючись, подрібнюючись, вигинаючись під різними кутами. Значна кількість виступаючих колонок, картушів, лиштви й інших декоративних прикрас теж беруть участь у цій світоглядній грі.

Протягом 90-х років XVII ст. під безпосереднім наглядом гетьмана Мазепи виникає окремий різновид барокового церковного будівництва, що втілює ідею величі авторитарного гетьманського самодержавства, яку мали виражати передусім грандіозний Військово-Микільський собор (1690–1696) і перебудована Богоявленська церква Братського монастиря (1690–1695) у Києві — обое зруйновані у 1934 р.

У дусі козацького бароко зводилися також світські та кам'яні будівлі, переважно будинки Генеральної та полкових канцелярій. До нашого часу з цих будівель дійшла лише мізерна частина: у Києві, Любечі, Ніжині, Прилуках, Чернігові, — оскільки козацьке бароко було затавроване як «мазепинський стиль», і ставлення до таких будівель було ідеологічно упередженим. Однак церковні споруди у стилі козацького бароко продовжували створюватись і далі, аж доки вже у 1800 р. не вийшла спеціальна заборона на таке будівництво.

Заможні міщани і купці українських міст також вели активне кам'яне будівництво, в якому елементи бароко поєднувалися з іншими стильовими напрямками залежно від смаку та запитів замовників.

У 1721 р. скасовано указ Петра I про заборону будувати з цегли у містах (крім Москви та Петербурга). В Україні з'являється

ся низка споруд, які, зберігаючи основні ознаки стилю бароко, вже помітно наближаються до більш світського та безтурботного стилю рококо (Покровська церква на Подолі (1722), дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря та кафедрального Софійського собору). У 1731–1745 рр. під керівництвом німецького архітектора Й. Г. Шеделя перебудовано приміщення Київської академії та збудовано 93-метрову дзвіницю Києво-Печерської лаври (1744). За проектом В. Растреллі у 1747–1753 рр. уже цілком у стилі рококо збудовано Андріївську церкву і Марійський палац. Перевага стилістики рококо відчувається і в архітектурному ансамблі Святоюрського собору у Львові (1744–1767) архітектора Бернарда Меретина (Мердерер, р. н. невідомий — 1759), а також у головній Успенській церкві Почаївської лаври на Поділлі. У цілому ж стиль рококо в Україні ніби накладається на барокову основу, немовби доповнюючи старий стиль новими нюансами.

Серед українських архітекторів Гетьманщини у стилі бароко та рококо найвидатнішими були: С. Ковнір (деякі будівлі Києво-Печерської лаври), І. Григорович-Барський (перший київський водогін, архітектурно-скульптурний «фонтан Самсона», церкви Покровська та Миколи Набережного в Києві) і Ф. Старченко. Найвизначніша пам'ятка дерев'яної української церковної архітектури XVIII ст. — запорізький Троїцький собор у Новобогородицьку (тепер Новомосковськ), висотою 65 м, — найвища дерев'яна споруда того часу в Україні, збудована під керівництвом народного майстра Я. Погрібняка напередодні скасування запорізького козацтва (1773–1775).

Органічним елементом архітектури Гетьманщини у цей час стає вирізна та ліпна скульптура на стінах. Майстром дерев'яної скульптури у містах і слободах Лівобережної України був слобідський мешканець Сисой Шалматов — автор численних вирізних іконостасів і скульптур (міський собор у Полтаві, церква Покрови у Ромнах). На Західній Україні, де традиції побутування скульптури були значно розвиненішими, автором чудового скульптурного оформлення Святоюрського комплексу був видатний архітектор і скульптор Й. Пінзель. Але особливо пишна барокова скульптура характерна для інтер'єрів католицьких костелів Західної України. Оскільки протягом XVIII ст. практично всі православні храми Західної України стали уніатськими, творчість місцевих українських майстрів розвивалася в напрямку запозичення та засвоєння католицьких тради-

цій у архітектурному оздобленні церков, світських будівель і міських архітектурних ансамблів (вулиці, майдани, парки).

Архітектура з виразними елементами класицизму як реакція на напруженість бароко й іграшковість рококо виникає вже у середині XVIII ст. Для класицизму були характерні суворість і чіткість архітектурних форм, відмова від пишного оздоблення, світлі барви (здебільшого жовтий колір стін, білі колони). У таких спокійних, раціональних і дещо сухих формах виведено палату у Вишнівці на Волині (1730–1740), прибудову (1753) кафедральної Успенської церкви у Володимирі-Волинському та низку менших будинків і брам у багатьох містах Західної України. Яскравими зразками класицизму в архітектурі Гетьманщини були палац Румянцева-Задунайського 70-х років XVIII ст. у с. Качанівці Чернігівської області й величаві палати кінця століття колишнього гетьмана Розумовського в Почепі, Яготині, Глухові та відбудованому Батурині. У батуринській палаті, збудованій за проектом англійця Ч. Камерона у 1799–1803 рр., уже помітний вплив французького стилю ампір.

Образотворче мистецтво

У живописі українська культура даного періоду також послідовно пережила етапи бароко, рококо та класицизму. Для українського барокового живопису визначальним став виразний вплив фламандської аристократичної школи Рубенса, захоплення якою докорінно змінило попередні національні традиції. Цей вплив дається взнаки вже у двох портретах 1652 р. дітей Б. Хмельницького, Тимофія і Розанди, але системного характеру він набуває за гетьманування І. Мазепи. Разом із тим стилістика українського живопису цього періоду є досить різноманітною та нерівноцінною за майстерністю. Більшість парадних портретів (*парсуни*) козацьких полковників, які уціліли, написані у реалістичній манері місцевими майстровими, які вміли передати настрій і вдачу зображуваних старшин. До нашого часу дійшла, на жаль, лише незначна частка зі створеного майстрами XVII–XVIII ст.

У другій половині XVII ст. вже цілком оформлюються школи іконописців і граверів, найбільшою з яких була школа Києво-Печерської лаври, для якої на роль наставників було закликано італійських майстрів. Найвідомішими зразками київської школи монументального живопису є розписи Успенського со-

бору та Троїцької надбрамної церкви у Києво-Печерській лаврі, яким притаманні пастельна форма письма, чуттєвість, округлість ліній, які налаштовують глядачів на замріяний настрій. Витворені Києво-Печерською мистецькою майстернею образи ставали каноном, зразком для наслідування.

Характерною складовою храмового живопису стає в цей час так званий *ктиторський портрет*. Ктиторами (народною мовою — титарями) називали фундаторів, жертводавців і опікунів тієї чи іншої церкви, а також діючих церковних старост (голів парафіяльної ради). У київських церкв таких опікунів протягом їх історії було дуже багато. У вівтарній частині Успенської церкви Києво-Печерської лаври до її підриву в 1941 р. було зображено 85 історичних осіб — від князів Київської Русі до Петра I.

Надзвичайної пишності й ошатності набули за доби бароко церковні іконостаси, в яких ікони розташовувалися у чотири, а то й у п'ять рядів. Найвідомішими з уцілілих барокових іконостасів такого гатунку є іконостаси з церкви Святого Духа в Рогатині (середина XVII ст.) та церкви-усипальниці гетьмана Д. Апостола у Великих Сорочинцях (перша половина XVIII ст.).

Досить рано в іконописання потрапляють елементи стилю рококо, що пов'язано з активним використанням учнями лаврської мистецької майстерні в ролі зразків малюнків «батьків французького рококо» Ватто і Буше. Доба рококо вносить і в парсунний портрет більшу легкість, додає характеристичні дрібні деталі, з'являється мода на виконання жіночих парсун. Яскравим зразком модернізованого в дусі рококо іконописання та монументального фрескового живопису є розписи Андріївської церкви у Києві, виконані О. Антроповим і Г. Левицьким. Останній із майстрів більше відомий як пізній представник Київської граверської школи, до якої належали такі визнані майстри граверської справи, як брати, Леонтій і Олександр Тарасевичі, І. Щирський, Л. Крщонович, Д. Голяховський, А. Козачківський та ін.

Цікавим явищем українського малярського бароко стала діяльність художнього осередку в Жовкві наприкінці XVII–XVIII ст. Церковній малярській традиції жовківських митців притаманні героїзація й ідеалізація людини, видовищність композиції. Одним із найяскравіших представників Жовківської

школи був Іван Руткович (1667–1707). Високою одухотвореністю, вираженістю в зображенні окремих персонажів або сценічних сюжетів пройнята творчість ще одного жовківського маляра ієромонаха Йова Кондзелевича (1667–1740). Його шедевр — монументальний Богородчанський іконостас, виконаний у 1698–1705 рр. для Воздвиженської церкви Манявського скиту (тепер у Львівському національному музеї). До плеяди жовківських митців належать також Ю. Шиманович, М. Альтамонте, В. Петранович, спадщина яких представлена творами сакрального малярства та світськими портретами, батальними картинами. Жовківський малярський осередок був вершиною українського барокового малярства, розвинув традиції релігійного монументального живопису, підніс національні традиції на якісно новий рівень.

З часом дедалі виразнішими ставали в живописі елементи класицистичного реалізму. Найвидатнішими майстрами українського класицистичного живопису XVIII ст. були Дмитро Левицький (1735–1822) і Володимир Боровиковський (1757–1825). Вони спочатку навчалися в Україні, потім, за звичною тоді практикою, вирушили завойовувати симпатії столичного Петербурга, їх портрети є кращими зразками живопису того часу в Російській імперії.

Кирило Головачевський, Іван Саблучок (Саблуков) і Антон Лосенко зробили значний внесок у розвиток класицистичного мистецтва. Особливо уславився своїми портретами А. Лосенко, який писав також великі полотна («Володимир і Рогніда», «Принесення в жертву Ісаака»). К. Головачевський також плідно працював у Петербурзі, а І. Саблучок повернувся в Україну та відкрив у Харківському колегії під назвою додаткових класів справжню високохудожню майстерню класицистичного живопису, з якої за 30 років вийшло чимало талановитих портретистів, доки в 1798 р. цю майстерню не було ліквідовано.

Декоративне й ужиткове мистецтво

У другій половині XVII ст. високого розвитку досягло декоративне й ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву, яким оздоблювали одвірки, двері, стовпи, сволоки в громадських будівлях і житлах заможних людей. Різьбленням гео-

метричного або рослинного орнаменту прикрашали меблі, ткацькі верстати, вози, ярма тощо. Відомими осередками виготовлення різноманітного посуду були Київ, Чернігів, Переяслав, Миргород, Харків, Кам'янець, Острог, Львів, Коломия, Ужгород та багато інших міст і сіл. Кераміка різних місцевостей України зберігала певні відмінності щодо форми, стилю, орнаментального та колористичного оздоблення. Це пояснюється розмаїттям технологічних і мистецьких традицій.

Високий мистецький рівень притаманний виробам ливарного мистецтва. Відомий київський майстер Опанас Петрович відлив 100-пудовий дзвін для Видубицького монастиря (1690), 150-пудовий дзвін із трофейних турецьких гармат для Полтави, а також 800-пудовий дзвін для Софії Київської. Далеко за межами України прославилися глухівські гарматники Йосип і Карпо Балашевичі. Їхні вироби дотепер прикрашають колекції старовинної зброї Московського Кремля, Ермітажу й інших музеїв. У Львові виготовляли коштовно оздоблену вогнепальну та холодну зброю, бойову кінську упряж, сідла, щити, гайдаки.

Збагатилися технічні й образотворчі засоби майстрів-золотарів. До поширених золотарських виробів належав коштовний посуд — ложки, таці, чарки, келихи, кухлі, ковші, яким нерідко надавали форми стилізованих звірів і птахів.

З усіх видів народної художньої творчості чи не найпоширенішими в Україні були ткацтво та вишивка. Відомості про високорозвинуте виробництво тканин, килимів, вишивок («гаптів»), тканих поясів та інших предметів українського вбрання містяться у багатьох літературних джерелах. Ці види народної творчості були поширені на території України як домашнє виробництво, а з кінця XVIII ст. — як ремесло. Найбільшого розквіту ткацтво та вишивка досягли у XVIII ст. — на початку XIX ст. Орнаментальні мотиви української народної вишивки вирізняються надзвичайним багатством композиційних укладів і кольорів. Відповідно до етнографічних особливостей вишивки мають чимало регіональних відмінностей. Для Полісся, Волині, Бойківщини — це застосування одного кольору, для Гуцульщини, Поділля, Полтавщини — поширення строго геометричних орнаментів, для Побужжя, Волині, Буковини — використання стилізованих рослинних мотивів. Київська й особливо полтавська вишивки відрізнялися натуралістичним і мальовничим трактуванням рослинного орнаменту.

Друга половина XVII–XVIII ст. була важливим етапом у розвитку вітчизняної культури. Розвиток культури був одним із чинників, які консолідували український народ у складних суспільно-політичних умовах того часу, сприяли формуванню української нації. Українські митці створили значний доробок у різних сферах культури, який не втратив свого значення і донині. У другій половині XVIII ст. разом зі зміною культурної ситуації (внаслідок цілеспрямованих заходів щодо перетворення розірваних частин України на глухі провінції держав-домініонів) завершується період розвитку усєї давньої української культури, ідеологічною основою якої була релігія, а суспільною — військово-земельна аристократія та міщанство. Церква як на Сході, так і на Заході України виступила вже не консолідуючим, а нівелюючим чинником, що змушувало свідому частину українського суспільства шукати іншої опори для подальшого культурного розвитку народу. Колишню еліту було переважно зденаціоналізовано. Швидко втрачає національну свідомість міщанство. Відбувається перехід до нового етапу розвитку української культури зі світською та демократичною домінантою.

Література

1. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – К. : Мистецтво, 1981. – 159 с.
2. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – К., 1996. – 254 с.
3. Історія світової та української культури : підруч. для вищ. закл. освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Рижко. – К. : Літера, 2000. – 464 с.
4. Історія України: нове бачення / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр, О. П. Моця ; за ред. В. А. Смолія : у 2-х т. – Т. І. – К. : Україна, 1995. – 350 с.
5. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
6. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посібник / за ред. А. Яртися та В. Мельника. – Львів : Світ, 2005. – 568 с.
7. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій : навч. посібник / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища школа ; Т-во «Знання» ; КОО, 1999. – 543 с.
8. Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича ; упор. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.
9. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості розвитку української культури другої половини XVII–XVIII ст.
2. Хто був першим книгодрукарем в Україні? Назвіть перші друкарні та видані книги. Роль книгодрукування у культурному розвитку суспільства?
3. Які основні жанри української літератури XVII–XVIII ст.? У чому полягає значення «козацьких літописів»?
4. У чому проявилася гуманістична спрямованість творчості Г. Сковороди?
5. Яка роль Києво-Могилянської академії в розвитку культури України?
6. Назвіть найвизначніші пам'ятки українського бароко в архітектурі.
7. Які особливості притаманні музичній творчості композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя?
8. Назвіть спільне й особливе між українським бароко та здобутками світового мистецтва.

Глава 9

УКРАЇНСЬКЕ

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XVIII–ПОЧ. XX СТ.)

Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь...

Т. Г. Шевченко

Історичні умови розвитку культури в Україні в кінці XVIII–XIX ст. • Формування системи освіти • Внесок українських учених у розвиток природничих і технічних наук • Роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства • Становлення національної літератури. Роль творчості Т. Г. Шевченка у становленні української культури • Розвиток живопису • Архітектура та містобудування • Музичне мистецтво • Розквіт театру • Український модерн: архітектура, живопис, література

Історичні умови розвитку культури в Україні в кінці XVIII–XIX ст.

Основними чинниками українського відродження XIX ст. були ідеї Просвітництва, німецький романтизм та ідеї слов'янського відродження, пам'ять про минуле України. Саме в цей час почало формуватися нове поняття спільності, яке спиралось на спільність мови та культури. Дедалі більше людей сприймає ідею про те, що носієм суверенітету є народ. Культурний рух Просвітництва був започаткований в Англії у другій половині XVII ст., проте найчисленніший, осяяний талантами загін просвітителів сформувався у Франції в XVIII ст. Панівною ідеєю Просвітництва є розум, його здатність пізнати сутність речей і явищ.

Епоха Просвітництва в Україні характерна для часу з кінця XVIII до середини XIX ст. У цей період розвиток української культури, її стан і головні культуротворчі завдання багато в чому зумовлені соціально-політичними подіями другої половини XVIII ст. Україна перетворювалася у провінцію двох великих імперій із деякими етнографічними особливостями. Це призвело до того, що ренесансно-барокова (козацька) культура за-

непадала, на зміну приходило барокове розмаїття, відбувався перехід до рококових і класичних форм.

Кінець XVIII і перша половина XIX ст. — час розкладу феодално-кріпосницької системи в Росії та Україні, зародження та зміцнення буржуазно-капіталістичних відносин. Українське село в цей період ще сковане ланцюгами кріпацтва, панська сваволя і жорстока експлуатація були причиною частих селянських повстань. Незважаючи на заборону влади, і в Росії, і в Україні таємно поширювалися твори французьких просвітителів і філософів. У першій половині XIX ст. починається вивчення української мови, усної та пісенної творчості.

Перебування українських земель у складі царської Росії й Австро-Угорської імперії зумовило регіональні особливості розвитку їхньої культури. Насадження монархічної, клерикальної ідеології, соціальне гноблення народних мас, нехтування політичними та національними правами українського народу — все це негативно впливало на становлення демократичного напрямку культури України.

Проте в другій половині XIX ст. діяли й фактори, які сприяли прискоренню загального культурного розвитку. Завдяки зрушенням в економіці зміцніла матеріальна база культури. Епоха промислового капіталізму викликала потребу в спеціалістах для різних галузей господарства, науки та культури. Значну роль у розвитку суспільства починає відігравати різночинна інтелігенція, близька до визвольних прагнень, чутлива до інтересів народних мас. Величезний вплив на розвиток демократичного напрямку української культури зробив революційно-демократичний рух.

Формування системи освіти

Велике значення для піднесення культури мали навчальні заклади. Однак у освітній сфері, як і в інших, існувала класова поляризація. Система шкіл в Україні не охоплювала початковим навчанням усіх дітей шкільного віку. Відчувалася нестача шкільного обладнання. Загальна освіта в основному орієнтувалася на релігійне виховання дітей. До того ж русифікаторська політика царизму в Україні гальмувала розвиток національної школи. Учителювали, зокрема у парафіяльних школах, священики, іноді нижчі служителі культу, які не мали спеціальної підготовки.

У повітових училищах і професійних навчальних закладах (сільськогосподарських, фельдшерських) навчалися вихідці з заможних верств населення — урядових службовців, купців, ремісників. Для дворянства засновувалися гімназії (протягом першої половини XIX ст. в Україні їх було відкрито 19 — в Одесі, Харкові та Києві по дві, Чернігові, Ніжині, Полтаві, Катеринославі та інших містах), Волинський ліцей у Кременці (1805), Рішельєвський ліцей у Одесі (1817), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820), функціонували також приватні пансіони. Вступ до всіх цих закладів дітей селян обмежувався царськими указами і розпорядженнями міністерства народної освіти.

У 1864 р. царський уряд здійснив реформу народної освіти. Згідно з нею, всі типи початкових шкіл оголошувалися загально-становими й дістали назву початкових народних училищ. Наприкінці 1860-х років відкрилися п'ятирічні двокласні початкові училища. У 1872 р. більшість повітових початкових училищ реорганізували у шестирічні міські училища. У 1870-х роках початкові народні школи почали відкривати земства Лівобережної та Південної України. В умовах реакції 1880-х років збільшилася, особливо на Правобережжі, кількість церковно-парафіяльних шкіл.

У 1897 р. на території Східної України існувало близько 17 тис. початкових шкіл усіх видів. Проте вони могли охопити навчанням лише третину дітей. Рівень грамотності трудящих, особливо селян, був низьким. Наприкінці 1890-х років у різних губерніях України відсоток письменних коливався від 15,5 до 27,9.

Основними середніми освітніми закладами залишалися гімназії. Згідно з новим статутом 1864 р., засновувалися повні (семикласні) гімназії та неповні (чотирикласні) прогімназії. Формально вони вважалися безстановими, однак навчалися в них переважно діти поміщиків, чиновників, духовенства, буржуазії. Гімназії поділялися на класичні (перевага віддавалася гуманітарним дисциплінам, їх випускники могли без іспитів вступати до університетів) і реальні (вивчали здебільшого природознавство, фізику, математику, європейські мови тощо, закінчення їх давало право вступу лише до вищих технічних навчальних закладів). У 1871 р. термін навчання в класичних гімназіях був подовжений до восьми років. Замість реальних гімназій створювалися шестирічні ре-

альні училища з сьомим додатковим класом для бажаючих вступати до вищих спеціальних закладів. Жінки одержували середню освіту в жіночих гімназіях і прогімназіях, єпархіальних школах. Наприкінці XIX ст. на території Східної України було 129 гімназій і 19 реальних училищ. Продовжували діяти середні навчальні заклади закритого типу (інститути шляхетних дівчат, приватні пансіони тощо), де навчалися виключно діти дворян.

Спеціалістів із вищою освітою готували Харківський і Київський університети з історико-філологічним, фізико-математичним, юридичним і медичним факультетами. У 1878–1889 рр. у Києві діяли вищі жіночі курси. Заснований у 1865 р. в Одесі Новоросійський університет мав такі ж факультети, крім медичного (був відкритий у 1900 р.).

Потреби в підготовлених кадрах зумовили прискорення розвитку професійної освіти і створення в Україні професійних училищ, а також учительських семінарій. У 1870–90-х роках відкриваються вищі спеціальні навчальні заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі місцевого ліцею, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі.

На західноукраїнських землях, згідно з реформою 1869 р., початкові школи було передано у відання світських органів, формально запроваджено обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 14 років. Однак багато з них не відвідувало школи через матеріальні нестатки. Не вистачало кваліфікованих учителів, шкільних приміщень, коштів. Більшість західноукраїнського населення залишалася неписьменною. Дуже мало українців навчалася в гімназіях. Колонізаторським цілям Австро-Угорської монархії підпорядковувалася система навчання у Львівському (мав чотири факультети — філософський, юридичний, богословський і медичний) та Чернівецькому (заснований у 1875 р. у складі юридичного, філософського та богословського факультетів) університетах. Вступ до них вихідців із народних мас, особливо українців, був не частим явищем. Із спеціальних вищих закладів виділялися Технічна академія у Львові, перейменована у 1877 р. у Політехнічний інститут. У 1897 р. тут було засновано також академію ветеринарної медицини.

Внесок українських учених у розвиток природничих і технічних наук

У добу індустріального розвитку в Україні значних успіхів досягає наука. Це був період розвитку суспільних і природничих наук, епоха видатних технічних відкриттів і винаходів. Науково-дослідна робота здійснювалася головним чином викладачами університетів і ліцеїв. У ній брали участь також деякі заможні особи, що не обіймали державних посад. У галузі математики відзначився професор Харківського університету Т. Осиповський, тритомна праця якого «Курс математики» тривалий час була основним навчальним посібником для студентів. У стінах університету успішно розвивалися медичні науки (П. М. Шумлянський, І. П. Каменський та ін.). Харківські та київські вчені проводили дослідження з астрономії, фізики, ботаніки, геології, географії, хімії тощо.

У Київському університеті була створена нова алгебраїчна теоретична школа, відомим представником якої був М. Ващенко-Захарченко. Представниками одеської математичної школи були українські вчені С. Ярошенко — автор «Початків нової геометрії», І. Тимченко.

В умовах промислової революції особливих успіхів досягає фізика. В 1884 р. у Київському університеті була відкрита перша в Україні кафедра теоретичної фізики. Видатний український фізик-новатор, винахідник М. Пильчиков, очоливши кафедру фізики та фізичну лабораторію в Харківському технологічному інституті, створив першу в Харкові радіостанцію. І. Пулюй — не тільки відомий український фізик, електротехнік, винахідник, але й відомий громадський діяч, у 1888–1889 рр. — ректор Празького політехнічного інституту, де у 1902 р. він очолив перший у Європі електротехнічний факультет. Він удосконалив технологію виготовлення вуглевих волокон для електричних ламп, одним із перших досліджував «холодне світло», яке зараз відоме як неонове. За 14 років до німецького вченого Рентгена І. Пулюй сконструював електронну трубку для Х-променів.

Успіхи біологічної науки в Україні були пов'язані з іменем відомого біолога, одного з засновників імунології та мікробіології І. Мечникова. Його науково-організаційна діяльність пов'язана з Новоросійським університетом. В Одесі він створив першу в Україні та Росії бактеріологічну станцію (1886). Був

принциповим прибічником дарвінізму, відкрив явище фагоцитозу (1882), обґрунтував фагоцитарну теорію імунітету. У 1908 р. став лауреатом Нобелівської премії.

У 1908 р. в Одесі виник перший в Україні та Росії аероклуб, члени якого М. Єфимов і С. Уточкін демонстрували можливості польотів на аеропланах. На дирижаблі власної конструкції у Києві в 1911 р. літав робітник заводу «Арсенал» Ф. Андерс. Військовий льотчик П. Нестеров, який першим у світі опрацював теорію вищого пілотажу, під час служби в Україні у 1913–1914 рр. здійснив на практиці деякі з фігур вищого пілотажу, зокрема «мертву петлю». Уродженець Києва, студент Політехнічного інституту І. Сікорський став конструктором перших у світі важких літаків. Перебуваючи з 1918 р. в еміграції, І. Сікорський створив свою власну авіаційну компанію в США, яка однією з перших налагодила в світі серійне виробництво вертольотів.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася значним поживленням у природознавстві. Глибокі дослідження хвильових процесів і земного магнетизму здійснив у Новоросійському університеті М. О. Умов. Із 1865 до 1890 р. кафедру фізики Київського університету очолював М. П. Авенаріус — основоположник однієї з перших у Росії наукових шкіл із молекулярної фізики. Ґрунтовний аналіз основних понять термодинаміки зробив М. М. Шиллер, який очолював створену вперше в Україні кафедру теоретичної фізики. У галузь магнетизму, електротехніки й електролізу зробив свій внесок М. Д. Пильчиков — один із піонерів рентгенографії та рентгенології в Росії, коли працював у Харкові з 1880 до 1902 р. Визначну роль у розвитку астрономічних досліджень відіграв М. Ф. Хандриков, під керівництвом якого було видано чотири томи «Анналов Киевской обсерватории». Астрофізичні дослідження в Одесі проводив О. К. Кононович.

Значно вплинули на розвиток хімії праці М. М. Бекетова, який з 1855 до 1887 р. очолював кафедру в Харківському університеті. Його класичні роботи лягли в основу нової наукової галузі — металотермії. Учений стояв біля витоків ще однієї нової науки — фізичної хімії. Основоположник першої наукової школи в галузі органічної хімії П. П. Алексеев видав багато цінних праць, у тому числі підручників і посібників.

Піднесення геологічної науки в Україні пов'язано з іменем завідувача кафедри Київського університету К. М. Феофілак-

това — талановитого та різнобічного вченого. Цікаві праці з палеонтології та стратиграфії залишив Г. О. Радкевич. Одним із засновників палеоботаніки в Україні був І. Ф. Шмальгаузен. Для збагачення геологічних знань багато зробили вчені Харківського університету Н. Д. Борисяк і І. Ф. Леваковський.

Роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства

У процесі зростання національної свідомості вирішальну роль відіграло відтворення національної історії. Значні зрушення відбулися в історичній науці завдяки публікації архівних матеріалів, літописів, мемуарів та інших матеріалів. Перші спроби синтезованого викладу історії України зробив Дмитро Бантиш-Каменський (1788–1850), який у 1822 р. опублікував документовану чотиритомну «Історію Малої Росії», і Микола Маркевич (1804–1860), котрий у 1842–1843 рр. видав п'ятитомну «Історію Малоросії».

Історії Галичини присвятив свої праці відомий учасник «Руської трійці» Яків Головацький (1814–1888), наприклад, збірку «Вінок русинам на обжинки». Значний вплив на зростання національної свідомості справив історичний трактат «Історія Русів», що вийшов друком у 1846 р. Автор убачав в українцях окремих від росіян народ, закликав надати йому самоврядування і переконував, що Україна є спадкоємицею Київської Русі.

Одним із перших до фольклорних джерел української культури долучився князь Микола Цертелєв (1790–1869). У 1819 р. він опублікував у Петербурзі збірник «Опыт собрания старинных малороссийских песен», що дав початок українській фольклористиці.

Більш ґрунтовні дослідження української етнографії виконав Михайло Максимович (1804–1873) — видатний український учений-природознавець, історик, фольклорист, письменник. У 1834 р. М. Максимовича було призначено ректором новоствореного Київського університету. Він автор трьох збірок народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). М. Максимович — автор однієї з перших у Росії «Истории древней русской словесности» (1839). М. Максимович чи не першим вивів українську фольклористику на рівень наукового пізнання. За його ініціативою у 1835 р. почав функціонувати Тимчасовий

комітет для розшуку старожитностей, який став базою для створення у 1843 р. Тимчасової комісії з розгляду давніх актів, її члени — відомі історики М. Ф. Берлінський, М. І. Костомаров, М. Д. Іванішев і багато інших. Зокрема, вони зібрали чимало першоджерел, які стали основою документальних фондів Архіву давніх актів, створеного у 1852 р. при Київському університеті.

Своєю плідною діяльністю виділявся М. І. Костомаров (1817–1885). З-під його пера з'являються праці «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа» та ін. У численних дослідженнях він намагався вирішити ним же поставлене завдання — висвітлити історію широких народних мас як основного предмета історичної науки. Помітну роль відігравав В. С. Іконников (1841–1923) — автор фундаментального «Опыта русской историографии». Численні праці з історії, археології та етнографії України написав В. Б. Антонович (1834–1908), під редакцією якого вийшло 15 томів «Архива Юго-Западной России» з документами про історичне минуле України. В. Антонович створив першу наукову школу істориків в Україні, представники якої очолювали кафедри історії в університетах України: у Харківському — Д. Багалій; Київському — П. Голубовський і М. Довнар-Запольський; Новоросійському — І. Линниченко; Львівському — М. Грушевський.

Особливе місце і в українській історії, і в українській історіографії належить Михайлу Драгоманову (1841–1895), засновнику київської «Громади» — культурної та політичної національної організації. Видатний політичний діяч, просвітник, філософ, Драгоманов як історик головну увагу приділяв питанням новітньої історії. З 1877 р. під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві стала єдиним центром видання літератури українською мовою.

Видатними історичними мислителями були М. Грушевський і В. Липинський, чії праці та ідеї-концепції відіграли вирішальну роль у формуванні національної свідомості. М. Грушевський у 1894 р. очолив кафедру української історії у Львівському університеті. У своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» запропонував нову концепцію історії України. Він обґрунтував ідею тяглості української історії від часів Київської Русі до сучасності.

З 1880-х років дослідження історії України розпочала історик і етнограф О. Я. Єфименко (1848–1918) — перша жінка доктор

історії (1910). Їй належать, зокрема, такі праці, як «История украинского народа», «Очерки истории Правобережной Украины» та ін.

Політика жорстокого національного пригноблення, що її проводив царський уряд (Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський акт 1876 р., згідно з якими заборонялося друкувати літературу українською мовою), значно ускладнила розвиток філологічних наук. Однак і в цей складний час учені дбали про прогрес українського мовознавства. Значна робота проводилася в галузі лексикографії.

Глибоко розробляв проблеми вітчизняного мовознавства О. О. Потебня (1835–1891). Вони знайшли відображення в його фундаментальних працях: «Из записок по русской грамматике», «Заметки о малорусском наречии» та ін. О. О. Потебня відстоював «право національних культур, тобто право народів, на самостійне існування і розвиток».

Розвиток юридичних наук в Україні пов'язаний з іменами таких учених, як М. Ф. Владимирський-Буданов (історія російського, українського, литовського та польського права), О. Ф. Кістяківський (кримінальне право, історія права і судочинства в Україні), В. А. Незабитковський (міжнародне право).

У Київському університеті працював талановитий вчений-філософ І. В. Вернадський (батько першого президента АН УРСР В. І. Вернадського). У розвиток філософської думки вагомий внесок зробив І. Рижський — перший ректор Харківського університету. Видатний словесник свого часу, І. Рижський надавав важливого значення взаємозбагаченню мов і культур різних народів. Еволюція тогочасної філософської думки відбувалася також під впливом ученого, просвітителя і громадського діяча, ініціатора заснування Харківського університету Василя Каразіна (1773–1842). На його думку, різні народи повинні жити в дружбі та злагоді, оскільки їхні спільні зусилля прискорюють просування всього людства шляхом прогресу.

Філософська думка 1860–70-х років в Україні найяскравіше репрезентована своєрідною гуманістичною концепцією, котра дістала назву «філософії серця». Її автор — Памфіл Юркевич (1827–1874). Розум, вважав він, виявляє загальне в діяльності людей, серце ж — основа неповторності й унікальності людської особистості. Тим-то в серці творяться ті явища та події історії, які принципово неможливо вивести із загальних законів.

Значну роль у обміні інформації між ученими, координації творчих пошуків відіграли численні наукові товариства, які виникли у 1870–90-х роках: Харківське, Київське й Одеське товариства дослідників природи, Харківське математичне товариство, Київське фізико-математичне товариство, Історичне товариство Нестора Літописця, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, історико-філологічні товариства при Харківському, Новоросійському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті та ін. Усі вони видавали свої періодичні органи, які читали не лише науковці, а й широке коло громадськості.

Визначною подією в українському науковому житті XIX ст. стає заснування завдяки спільним зусиллям інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини у 1873 р. «Літературного товариства ім. Шевченка», яке через кілька років під назвою «Наукове товариство ім. Шевченка» по суті перетворилося у першу вітчизняну академічну наукову організацію.

Становлення національної літератури.

Роль творчості Т. Г. Шевченка у становленні української культури

Культурне життя в Україні великою мірою визначалося розвитком літератури. Початок нової доби в цьому процесі поклало видання у 1798 р. поеми І. Котляревського «Енеїда». Поема була першим твором нової української літератури, написаним народною мовою. Її джерела — народний фольклор, просвітницькі ідеї та традиції української літератури.

Вищий етап у розвитку української культури відкрила творчість Т. Г. Шевченка (1814–1861). Ним був утверджений критичний реалізм в українській літературі, започаткований її революційно-демократичний напрям. Ім'я Т. Шевченка вперше стало відомим на просторах Російської імперії, коли у 1840 р. в Петербурзі вийшла невелика книжечка «Кобзар». В історії України автор цього видання був винятковим явищем — він вийшов із найглибших надр народу і здобув всесвітню славу. Почав він творчий шлях як художник, здобув визнання вже в молоді роки, а в кінці життя йому було надано звання академіка. Проте переважало в ньому друге, основне та головне покликання — поета, новатора. Невдоволення поета-патріота гнітючою дійсністю спонукало його звертатися думкою в минуле, до історичних тем.

Найвиразніше революційний характер романтизму поета проявився у поемі «Гайдамаки», що з'явилася через рік після виходу «Кобзаря». У передмові він уперше висловив широку демократичну ідею єднання слов'янських народів. Засланням у солдати (через перебування у складі Кирило-Мефодіївського товариства) в далекі оренбурзькі степи, заборонаю писати й малювати царат намагався вбити в Шевченкові поета і художника. Незважаючи на весь тягар важких випробувань, дух Шевченка не був зламаний: «Караюсь, мучуся..., але не каюсь». Важливим і знаменним фактом є вихід у Лейпцигу в 1895 р. книжечки, в якій надруковано революційні поезії: «Кавказ», «Заповіт», «Холодний яр» та ін.

Творчість останнього періоду життя стала найвищим етапом у розвитку поета. Як і раніше, жагуча революційна пристрасть поєднується в ньому з особливою, надзвичайною ліричною емоційністю («Над Дніпровою сагою», «Тече вода з-під явора»). Серед найвідоміших творів великого поета такі: поеми «Сон», «Катерина», «Неофіти», вірші «Думи мої, думи мої...», N. N. («Мені тринадцятий минало»), «Мені здається, я не знаю...» і багато інших.

Сучасний дослідник творчості поета академік О. І. Білецький, порівнявши автора «Кобзаря» з багатьма зарубіжними поетами, писав: «В історії світової літератури першої половини ХІХ ст. Шевченко, мабуть, єдиний поет, який цілком зосередився на ідеї визволення трудящих і висловив цю ідею з незрівнянною силою поетичного слова».

Суперечливість тогочасного духовного життя в Україні відобразилася на творчості визначного письменника й історика П. Куліша (1819–1897), автора численних праць і художніх творів, серед яких виділяються двотомна збірка історичних і фольклорно-етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси» та соціально-історичний роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Куліш плідно працював як поет-романтик, який проповідував просвітительські та християнські ідеали.

Демократичний напрям в українській літературі представляла видатна письменниця Марко Вовчок (1833–1907). У своїй першій збірці «Народні оповідання» вона гнівно засуджувала кріпосницький лад, із великою любов'ю змалювала образи простих людей. У пізніших українських і російських оповіданнях, повістях, романах («Інститутка», «Маруся», «Панська воля», «Кармелюк», «Невільничка» та ін.) письменниця яскраво зоб-

разила боротьбу народних мас проти поміщицького гніту, іноземних загарбників, викрила духовну нищість провінціально-го панства.

У демократичному руслі протікала творчість видатного українського байкаря Л. І. Глібова (1827–1893). В алегоричній формі він зображував безправне становище селянства, свавілля поміщиків, лицемірство та прислужництво («Вовк та Ягня», «Щука», «Лев на облаві» та ін.), обмеженість панівних класів, з теплою відгукувався про високі моральні якості простих людей («Хазяйка й Челядники», «Зозуля й Горлиця», «Бджола і Мухи» та ін.).

Талановитий письменник А. П. Свидницький (1834–1871) створив перший зразок реалістичного соціально-побутового роману з сучасного життя — «Люборацькі», в якому показано занепад старосвітської родини сільського священика у трьох поколіннях.

Яскравою зіркою на літературному небосхилі засвітилося ім'я поета-демократа С. В. Руданського (1834–1873). Широкої популярності зажили його мелодійні ліричні поезії («Повій, вітре, на Україну», «Ти не моя» та ін.), написані в народно-пісенному дусі.

У 1870–90-ті роки в літературу ввійшла нова плеяда високо-талановитих письменників. Це насамперед І. С. Нечуй-Левицький (1838–1918), який створив класичні зразки соціально-побутової повісті й оповідання. Реалістично письменник відтворив життя, побут і психологію селян, заробітчан, бурлак («Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я»), інтелігенції («Хмари»), духовенства («Афонський пройдисвіт»), міщан («На Кожум'яках»). Письменник звертався й до історичної тематики («Запорозжці», «Маруся Богуславка», «Гетьман Іван Виговський» та ін.).

На революційно-демократичних засадах базувалася творчість Панаса Мирного (1848–1920) — автора новаторських соціально-психологічних романів і повістей з народного життя. Він підніс українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Його романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повісті «Лихі люди» («Товариші»), «Лихо давнє і сьогочаснє» та інші твори — це велика художня епопея, що відображає життя українського народу протягом майже всього ХІХ ст.

Служінню ідеалам трудового народу присвятив свою творчість революціонер-демократ П. А. Грабовський (1864–1902). Роз-

глядаючи літературу як «живу творчу силу громадського руху», він створив на засланні пристрасні революційні поезії (збірки «Пролісок», «З півночі», «Кобза»).

У 90-х роках розпочав свою творчу діяльність М. М. Коцюбинський (1864–1913). У цей час він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій та утверджувався на революційно-демократичних позиціях. У ранніх творах («П'ятизлотник», «По-людському», «Дорогою ціною» та ін.) письменник показав благородство простих трудівників, пробудження в них почуття людської гідності.

Громадянські мотиви дзвінко зазвучали уже в ранніх поезіях Лесі Українки (Л. П. Косач-Квітка; 1871–1913) — «Досвітні огні», «Без надії сподіваюсь», «Товарищі на спомин», «Слово, чому ти не твердая криця» та ін.

У 1880–90-х роках велику культурну та громадську діяльність розгорнув Б. Д. Грінченко (1863–1910), погляди якого в основі своїй були демократичними, хоч і відзначалися суперечливістю. У поезіях (збірки «Пісні Василя Чайченка», «Під сільською стріхою» та ін.), оповіданнях і повістях («Сонячний промінь», «Під тихими вербами» та ін.) він правдиво відобразив життя селянської бідноти, робітників, шахтарів, учителів тощо.

У гострих ідеологічних колізіях розвивалася література на західноукраїнських землях. Становлення її демократичного напрямку відбувалося під впливом передової східноукраїнської та російської літератури. Чимало самобутніх творів належить перу письменника-демократа Ю. А. Федьковича (1834–1888) — поезії «Дезертир», «Старий жовнір», «Довбуш», «Кобилиця», оповідання й повісті «Люба-згуба», «Опришок», «Безталанне кохання» та ін. У них він яскраво відтворив побут, звичаї, психологію, надії та прагнення гуцулів, закликав до боротьби за соціальне і національне визволення, висловив свою глибоку любов до рідного краю.

У 1870–90-х роках у Східній Галичині розцвів могутній талант письменника, вченого, громадсько-політичного діяча революційно-демократичного напрямку І. Я. Франка (1856–1916). Він створив класичні зразки громадської, філософської й інтимної лірики (збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Із днів журби» та ін.), змалював величні образи революціонерів, оспівував соціалістичний ідеал («Каменярі», «Гімн», «Товаришам із тюрми» та ін.). Серед прозових творів Франка особливе місце посів бориславський цикл (оповідання «Ріпник», «На ро-

боті», повість «Борислав сміється» та ін.), в якому яскравими художніми барвами відтворено криваву історію первісного капіталістичного нагромадження, жорстоку експлуатацію робітників підприємцями.

Розвиток живопису

На розвиток українського образотворчого мистецтва великий вплив справляла Петербурзька академія художеств. Професійні майстри живопису, що працювали в Україні, переважно були її випускниками, зокрема вихованцями видатного російського художника К. Брюллова, — І. Сошенко, Д. Безперчий, Т. Шевченко та ін.

Мальовнича українська природа надихала багатьох митців. Художники-пейзажисти М. Сажин, І. Сошенко, В. Штернберг прагнули до її найреалістичнішого відображення. Нові соціальні мотиви започаткував у своїй живописній творчості Т. Шевченко, який присвятив свої полотна, як і поетичне слово, зображенню тяжкого життя поневоленого народу («Циганка-ворожка», «Катерина», «Селянська родина» та ін.).

Характерним для українського образотворчого мистецтва другої половини ХІХ ст. було становлення його на позиціях реалізму, народності, життєвої правди. На розвитку художнього життя в Україні, на утвердженні демократичних тенденцій у живопису позначилася діяльність Товариства пересувних художніх виставок («передвижники»), що виникло у 1870 р. в Росії. Членами його було багато українських митців. В Одесі, Харкові, Києві відкрилися малювальні школи (згодом училища).

Під впливом демократичних тенденцій у розвитку всієї культури на перше місце виходить побутовий жанр, який безпосередньо відображає життя народу. Зростання інтересу до минулого України, до національно-визвольної тематики зумовило піднесення історичного жанру. Любов до рідного краю, відчуття природи як суттєвого чинника в понятті «батьківщина» було основою формування пейзажного жанру, що набуває самостійного ідейно-естетичного значення.

Живописцями, які піднесли український побутовий жанр на високий рівень, були Л. М. Жемчужников (1828–1912) — картини «Кобзар на шляху», «Козак їде на Січ», «Чумаки в степу»; І. І. Соколов (1823–1918) — «Повернення з ярмарку», «Проводи рекрутів», «Ніч напередодні Івана Купала», «Українські

дівчата ворожать на вінках»; К. О. Трутовський (1826–1893) — «Колядки на Україні», «Сорочинський ярмарок».

У дусі ідейних настанов передвижників творив живописець і графік П. Д. Мартинович (1856–1933). Йому належать картини «У канцелярії волосного писаря», «Внутрішність хати козака Грицька Гончара у Вереміївці» та ін.

Художник-передвижник М. Д. Кузнецов (1850–1929) у творах «На заробітки», «На сінокіс», «У свято» з теплотою зобразив сцени повсякденного життя народу. Людина з її переживаннями була в центрі полотен й іншого вдумливого художника, проникливого психолога, тонкого колориста К. К. Костанді (1852–1921) — «В люди», «Рання весна», «Старенькі» та ін.

Визначним майстром побутового жанру був М. К. Пимоненко (1862–1912). Переважна більшість його творів написана на теми селянського життя («Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Сінокіс» та ін.).

У 1880–90-х роках у побутовому жанрі з'явилася міська тематика. З'явився і новий герой, найчастіше з найбідніших верств населення — «Відпочинок», «На бульварі» П. О. Нілуса; «Міг бути людиною», «Ранок у холодній» С. Я. Кишинівського. У картині Г. О. Ладиженського «Вивантаження граніту в Одеському порту» вперше в українському живопису зроблено спробу змалювати образи робітників.

Українська тема посідала чільне місце в творчості російських художників О. Д. Ківшенка, В. Д. Орловського, А. І. Куїнджі, братів Маковських. Проте особливе місце тут належить І. Ю. Рєпіну. Визначним явищем російського й українського історичного жанру стало його грандіозне полотно «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», яке надовго визначило шляхи подальших шукань українських митців.

Історичний жанр в українському мистецтві ще не відзначався широтою тематики. Художники здебільшого вдавалися до героїчної історії козацтва («Сторожа запорізьких вольностей» С. І. Васильківського, «Проводи на Січ» О. Г. Сластіона, «Запорожці викликають ворога на герць» А. І. Кандаурова, «Тривога» Г. С. Крушевського та ін.).

Видатним українським художником-реалістом був С. І. Васильківський (1854–1917). Найцінніше у його доробку — твори, присвячені рідній природі, — «Козача левада», «Степ на Україні», «Ранок» та ін. Чарівність рідної землі прагнув розкри-

ти у своїх пейзажах К. Я. Крижицький (1858–1911) — «Хутір на Україні», «Перед грозою», «Лісові далі», «Жнива».

У творчості західноукраїнських художників, які здобували освіту у Відні, Кракові та Мюнхені, досить виразним був вплив академічних традицій. Поступово їхній живопис набуває все більш демократичного характеру. Зачинателями західноукраїнської реалістичної школи були К. М. Устиянович (1839–1903) — «Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні»; Т. Копистинський (1844–1916) — «Гуцул з Липовиці», «В селянській хаті». Наприкінці ХІХ ст. розпочав свою діяльність видатний живописець І. І. Труш (1869–1941). Найвищі здобутки живописного мистецтва на Буковині пов'язані з ім'ям М. І. Івасюка (1865–1930). Це картини, присвячені простим селянам, полотна на історичні теми, портрети. У 1899 р. він організував у Чернівцях першу художню школу.

Реалізм в українській скульптурі утверджувався повільніше. У найбільш поширених тематично-жанровій скульптурі малих форм і жанрі портрета помітних успіхів досягли Л. В. Позен («Кобзар», «Переселенці», «Жебрак», «Запорожець у розвідці»), П. П. Забіла (бюсти М. Є. Салтикова-Щедрина, М. В. Гоголя, мармуровий портрет Т. Г. Шевченка), Б. В. Едуардс («Катерина», «Життя невеселе», скульптурний портрет Луї Пастера) та ін. У Києві у 1888 р. було відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому (скульптор М. Й. Мікешин). На західноукраїнських землях працювали скульптори Т. Баронч, К. Островський, О. Северин, С. Яжимовський, С. Левандовський, Т. Рігер та ін.

Архітектура та містобудування

У першій половині ХІХ ст. на зміну пишноті й розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль класицизму. Цивільні споруди зводилися з урахуванням їх призначення — головною метою архітектора стало не створення зовнішньої краси, а внутрішнього комфорту (високі стелі, вентиляція, освітлення тощо).

Перехід від бароко до класицизму позначився і на плануванні міст. Обов'язково виділявся адміністративний центр із площею, на якій розмішувалися помпезні будинки урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркових ландшафтів мали відкритий характер.

Забудовувалися нові міста на Півдні України та в Криму, засновані наприкінці XVIII ст., — Маріуполь, Олександрівськ, Катеринослав, Миколаїв, Одеса та ін. Зокрема, в Одесі за проектом петербурзького архітектора Ж. Тома де Томона у 1809 р. було споруджено перший будинок оперного театру.

Поряд із тим, відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини та Придніпров'я. Архітектурний стиль Києва у ті часи визначався відомим архітектором А. Меленським, який обіймав посаду міського архітектора. За його проектами споруджено церкву на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, споруди якої зазнали руйнації під час пожежі 1812 р. У 1837–1843 рр. за проектом відомого архітектора В. Беретті збудовано приміщення Київського університету. Впорядковуються такі міста, як Полтава, Харків.

Продовжувало розвиватися культове будівництво. У містах і селах церкви зводяться не лише дерев'яні, а й з довговічнішого матеріалу. Зовнішній і внутрішній вигляд таких споруд відзначався пишністю, урочистістю. Майстерність і талант українського народу виявилися також у створенні палацово-паркової архітектури: палац Розумовського в Батурині у живописній місцевості над Сеймом; палац Галагана у с. Сокиринцях на Чернігівщині; парк «Олександрія» на березі Росі у Білій Церкві; знаменита «Софіївка» в Умані. Усе це різюче контрастувало з житловими умовами трудового народу — напівземлянками, дерев'яними, глинобитними домівками селян, зрубними житлами.

Розвиток капіталізму наклав значний відбиток на розмах міського будівництва, сприяв удосконаленню будівельної техніки, появі нових матеріалів і конструкцій. В архітектурі переважав *еклектизм* — суміш елементів різних стилів. У другій половині XIX ст. у Києві було споруджено будинки Міської думи (арх. О. Я. Шілле), готелю «Континенталь», Першої гімназії (арх. О. В. Беретті), оперного театру (арх. В. О. Шреттер), Володимирського собору (арх. І. В. Штром, П. І. Спарро, О. В. Беретті). Одесу прикрасили будинки оперного театру (арх. Ф. Фельнер, Г. Гельмер), Нової біржі (арх. О. Й. Бернардацці). На західноукраїнських землях з'явилося чимало примітних споруд: у Львові — будинки політехнічного інституту (арх. Ю. О. Захарович), оперного театру (арх. З. Горголевський), у Чернівцях — будинок резиденції митрополита Буковини (арх. Й. Главка), на Закарпатті — мисливський палац графів

Шенборнів, будинок ужгородської синагоги, комітатський будинок у Береговому. Отже, в архітектурі України часів капіталізму разом із поглибленням суперечностей у пошуках стилю спостерігалися помітні здобутки кращих архітекторів.

Музичне мистецтво

У ХІХ ст. продовжували побутувати землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, коліскові, весільні та ін. Широкою популярністю користувалися пісні-романси «Їхав козак за Дунай», «Віють вітри», «Сонце низенько», а також створені на вірші Т. Шевченка «Думи мої», «Ой, одна я, одна», «Заповіт». Із свого середовища народ висував талановитих співців — кобзарів, лірників (Андрій Шут, Остап Вересай).

Широкого розповсюдження в Україні набуло сімейне музичування. Осередками розвитку музичної культури були світські та духовні навчальні заклади. Високого рівня майстерності досягли партесні (багатоголосі) співи. У ХІХ ст. хорове мистецтво поступово виходить за межі суто культового призначення. Традиційними серед інтелігенції великих міст були літературно-музичні вечори у знатних осіб.

За жанрами пісні були найрізноманітнішими: ліричні, жартівливі, канти, романси, що виконувалися соло, дуєтом або хором у супроводі бандури, скрипки, гітари, рідше фортепіано. Переважно це авторські твори, що згодом поширювалися серед народу і ставали безіменними: «Там, де Ятрань круто в'ється», «Чи я в лузі не калина була», «Дівчино, рибчино, серденько моє» та ін. У панівному середовищі меломани поряд із українськими захоплювалися французькими, італійськими піснями та романсами.

Дієвий поштовх для розвитку музичного мистецтва дали українські драматичні професійні трупи, зокрема М. Кропивницького, який також був відомий як співак і композитор (зокрема, великої популярності набули його пісня «Соловейко» та дует «Де ти бродиш, моя доле?»).

Великим надбанням українського мистецтва є творчість багатьох композиторів. Уже в перший пореформений рік славетний співак С. С. Гулак-Артемівський (1813–1873) завершив створення першої української опери «Запорожець за Дунаєм», яка стала міцним підґрунтям національного оперного мистецтва. Перлиною української класики стала виразна музична кар-

тина з народного життя «Вечорниці» П. І. Ніщинського (1832–1896). Центральна її частина — знаменитий чоловічий хор «Закувала та сива зозуля». Палкий відгук широкого кола слухачів завоювала опера М. М. Аркаса (1853–1909) «Катерина» на текст однойменної поеми Т. Г. Шевченка. Головне у творчому доробку П. П. Сокальського (1832–1887) — опери «Мазепа» (за поемою О. С. Пушкіна «Полтава»), «Майська ніч», «Облога Дубна» (обидві за М. В. Гоголем).

Цілу епоху в музичному житті України становить творчість М. Лисенка (1842–1912) — великого українського композитора, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця й активного громадського діяча. Йому судилося стати основоположником української класичної музики. Основні творчі здобутки М. В. Лисенка припадають на 1870–90-ті роки. Композитор обробив та опублікував понад 600 зразків українського музичного фольклору, створив великий цикл «Музика до “Кобзаря” Т. Г. Шевченка». Зразком національної героїко-патріотичної опери стала монументальна народна музична драма М. Лисенка «Тарас Бульба». На сюжети повістей М. В. Гоголя написані також опери «Різдвяна ніч», «Утоплена». Композитор створив музику до п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», оперету «Чорноморці», дитячі опери «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна». Теоретичні праці Лисенка заклали наукові основи національної музичної фольклористики.

Розвиток музики на західноукраїнських землях також стимулювався драматичним театром. Значного поширення набув хоровий рух, завдяки якому виникло чимало музичних шкіл і музично-видавничих організацій. Діяли хорові товариства «Торбан», «Львівський Боян». Масовими стали збирання та вивчення музичного фольклору. Із народно-пісенними джерелами пов'язана творчість одного з перших українських композиторів-професіоналів Галичини, автора музики національного гімну України М. М. Вербицького (1815–1870). Йому належать хорові твори «Заповіт» на вірші Т. Шевченка, «Поклін» на вірші Ю. Федьковича, музика до театральних вистав, близько десяти симфоній-увертюр. Зразки професійної національної музики створив І. А. Лавровський (1822–1873) — автор багатьох хорів («Козак до торбана», «Осінь», «Руська річка», «Заспівай ми, соловію» та ін.), пісень, музики до драматичних спектаклів.

У вокальних жанрах працював В. Г. Матюк (1852–1912). Відомі його хори «Руська пісня», «Болеслав Кривоустий під Га-

lichem», пісні («Веснівка», слова М. Шашкевича). Центральне місце серед музично-драматичних творів А. К. Вахнянина (1841–1908) належить опері «Купало». Глибиною почуттів відзначалися хори і романси Д. В. Січинського (1865–1909) — «Даремне, пісне», «Пісне моя» та ін. Основу творчості О. Й. Нижанківського (1862–1919) також становили хорові твори («З окрушків», «Гуляли», «Вечірня пісня»). Західноукраїнські композитори брали активну участь у громадсько-культурному житті, видавали підручники з музики тощо.

Розквіт театру

Творчі здібності українського народу розкривалися також у традиційному театральному мистецтві, яке побутувало у формі народних драм, лялькового та «живого» вертепу, інтермедій. У ХІХ ст. продовжував існувати кріпацький театр — і не лише у поміщицьких садибах, а й у містах. У 1828 р. було заборонено купувати в театр кріпаків.

Сприятливі умови для розвитку сценічного мистецтва склалися на Полтавщині, де завдяки І. Котляревському і М. Щепкіну започаткував свою історію професійний український театр. Великі зрушення у його розвитку відбулися з постановкою у 1819 р. «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» І. Котляревського. Характерним для даного періоду стало створення російсько-українських театральних труп.

Розвиток національного театру особливо активізувався в 1830–1840-х роках. У зміцненні його реалістичних і демократичних принципів важливу роль відіграв Т. Шевченко. Його драма «Назар Стодоля» (1843) — одна з перших в українській драматургії, сюжет якої побудований не на побутово-любовному, а на соціально-класовому конфлікті.

Остаточно утвердившись на позиціях критичного реалізму, українська драматургія збагатилася десятками нових п'єс, в яких порушувалися важливі проблеми життя народу, висвітлювалися найголовніші конфлікти того часу.

Драматургічна спадщина М. Л. Кропивницького (1840–1910) — це понад 40 п'єс. Серед них: «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї», водевіль «По ревізії», жарт «Пошились у дурні» та ін. Характерною особливістю Кропивницького є незвичайне вміння добирати і майстерно представляти типові соціальні явища, створювати харак-

терні побутові сцени, змальовувати драматичні картини народного життя.

Багатогранним був талант письменника і драматурга М. П. Старицького (1840–1904), автора численних історичних романів (трилогія — «Перед бурею», «Буря», «Біля пристані»; «Руїна», «Розбійник Кармелюк»). М. Старицький вправно обробив низку п'єс різних авторів та інсценізував багато прозових творів українських, російських і зарубіжних письменників — «За двома зайцями», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок», «Утоплена», «Циганка Аза» та ін. Серед власних п'єс Старицького найвідоміші соціально-побутові драми «Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Талан», історичні драми «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», низка водевілів.

Найвизначнішою постаттю в українській драматургії другої половини XIX ст. є І. К. Карпенко-Карий (1845–1907). Творам драматурга притаманні незвичайна емоційність, ліричність, напруженість ситуації, яскравість мови персонажів, показ органічних зв'язків людини з її оточенням. Серед них драма «Бурлака», комедія «Розумний і дурень», п'єси «Наймичка», «Безталанна», «Сава Чалий», сатиричні комедії «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» та ін. Драматичні твори писали також прозаїки І. С. Нечуй-Левицький («Маруся Богуславка», «На Кожум'яках»), Панас Мирний («Лимерівна», «Перемудрив»), Б. Д. Грінченко («Степовий гість», «Ясні зорі») та ін.

Видатним майстром драматургії був І. Я. Франко. Він створив класичні зразки соціально-психологічної драми («Украдене щастя», «Учитель»), народної комедії («Рябина»), романтично-легендарних творів на історичному матеріалі («Сон князя Святослава», «Кам'яна душа») та ін. У них правдиво відображено картини народного життя на західноукраїнських землях в останній чверті століття.

Українській драматичний театр, по суті, був під забороною. Згідно з відомим Емським указом 1876 р., зовсім не допускалися «різні сценічні вистави на малоруському нарідччі», у 1881 р. цар дозволив ставити п'єси українською мовою, якщо вони пропущені цензурою та схвалені генерал-губернатором. Однак і в цей час категорично заборонялося створювати «спеціально малоросійський театр». Цензура обмежувала тематику українських п'єс мотивами побуту або ж кохання.

Плідним ґрунтом, на якому визрівало українське професійне сценічне мистецтво, був аматорський театр. У 1861–1862 рр. діяв

аматорський театр полтавської недільної школи, організований В. Лободою та ін. Восени 1859 р. розпочав свою творчу діяльність самодіяльний драматичний колектив у Київському університеті (М. П. Старицький, М. В. Лисенко, П. П. Чубинський та ін.).

У 1872 р. виник «Перший музично-драматичний гурток м. Києва» (М. П. Старицький, М. В. Лисенко, П. П. Чубинський, О. О. Русов, О. І. Левицький та ін.), який існував майже десять років, незважаючи на заборони й утиски.

У 1882 р. М. Кропивницький створив першу українську професійну трупу. До неї були запрошені актори-професіонали й аматори: К. Стоян-Максимович, І. Бурлака, М. Садовський, Н. Жаркова, О. Маркова, М. Заньковецька та ін. Кошти трупи складалися лише з касової виручки. Колектив не мав стаціонарного приміщення і був приречений на мандрівне життя.

У 1864 р. у Львові було засновано український професійний театр «Руська бесіда», який очолив О. Бачинський. Його репертуар складався із творів наддніпрянських і західноукраїнських письменників, кращих зразків європейської драматургії. Колектив успішно гастролював у містах Східної Галичини та Північної Буковини. Піднесенню театру багато в чому сприяв М. Кропивницький, який у середині 70-х років працював тут за запрошенням. У театрі виросли талановиті актори — І. Гриневицький, М. Романович та ін. Багато зусиль для розвитку театральної культури Східної Галичини доклав І. Франко.

Український модерн: архітектура, живопис, література

У середині 90-х років XIX ст. в Європі виникає новий культурно-історичний напрям — модерн. *Модерн* — це стиль у мистецтві та літературі, що пориває з попередніми класичними художніми формами, зокрема традиціями реалізму. Основними рисами стилю модерн були:

- а) декоративність;
- б) інтерес до культурної спадщини, витоків різних стилів — рококо, бароко;
- в) наявність національного колориту, традицій народного мистецтва.

Основною причиною його появи був перехід до індустріально-урбаністичного суспільства.

Ідейним та організаційним центром формування українського модерну став Харківський літературно-художній гурток, при ньому в 1912 р. утворено архітектурно-художній відділ, який очолювали художник С. Васильківський і архітектор С. Тимошенко. Члени гуртка проводили дискусії, творчі конкурси, художні виставки. Модерн проіснував лише 20–30 років, але залишив глибокий слід у культурі та мистецтві Європи.

Насамперед український модерн проявився в архітектурі. У добу індустріалізму суттєво змінюється обличчя українських міст. Найчисельнішими були: Одеса — 500 тис., Київ — 250 тис., Харків — 174 тис., Катеринослав — 212 тис. осіб (дані на 1913 р.). Внаслідок бурхливої урбанізації на зламі XIX–XX ст. формуються різні типи міст:

- 1) промислові (Катеринослав, Юзівка, Горлівка, Кам'янське, Макіївка);
- 2) промислово-транспортні (Харків);
- 3) адміністративно-торговельні (Одеса, Миколаїв, Херсон);
- 4) адміністративно-культурні центри (Київ, Львів);
- 5) багатофункціональні (Полтава, Чернігів, Суми, Єлисаветград, Станіслав).

Потужною стає інфраструктура міст — споруджуються електростанції, водонапірні башти, гаражі, санітарні очисні будівлі. У Києві у стилі модерну було збудовано дім Гінзбурга, площу з театром Соловцова і фонтаном, будинок «з химерами» архітектора В. Городецького на вулиці Банковій, Бессарабський ринок, у Львові — пасаж Міколяша, житловий комплекс «Рондо», банк «Дністер». До кращих зразків архітектури модерну з неоренесансними рисами належить «Ластівчине гніздо», збудоване архітектором О. Шервудом у Криму у 1912 р.

На межі XIX–XX ст. відбувається безпрецедентне явище — злиття театру та живопису, небачений розвиток сценографії — мистецтва створення театральних декорацій, костюмів, інтер'єрів, завіс, оформлення вистав. Серед українських митців сценографією займалися К. Малевич, В. Хвостенко-Хвостов, А. Петрицький, О. Екстер, П. Челіщев та ін.

Важливою ознакою модернізму було те, що під його впливом і в його межах виникали нові види мистецтва — кінематограф, фотографія. У губернських центрах з'являються великі кінотеатри на 800–1000 місць. У перші десятиліття XX ст. в Україні спостерігався справжній кінобум.

Модернізм як стиль пройшов певні етапи розвитку і був репрезентований численними напрямками та течіями. В українському живописі виникли *супрематизм* і *кубофутуризм* — течії абстракціонізму як художнього напрямку, який заперечує зображення предмета. Фундатором супрематизму виступав український художник Казимир Малевич. Супрематизм виникає внаслідок поєднання імпресіоністської та геометричної течії в абстракціонізмі, тобто сполучення комбінацій кольорів і геометричних фігур. Класичною роботою К. Малевича є його картина «Чорний квадрат» (1913). Теоретиком і лідером українського кубофутуризму виступав професор Київського художнього інституту О. Богомазов. У 1914 р. він написав своєрідний маніфест українського авангарду «Живопис і елементи», де пропагував нові художні ідеї та прийоми. В Україні виросла ціла плеяда послідовників кубофутуризму: О. Екстер, Г. Нарбут, Н. Редько, Г. Собачко-Шостак, В. Хвостенко-Хвостов, К. Піскорський, А. Петрицький.

В українському малярстві на зламі ХІХ–ХХ ст. виникає ще один художній напрям — національний — як результат національного відродження України. Український стиль був представлений різними жанрами (пейзаж, портрет, історичні сюжети, батальні сцени) та мистецтвами (графіка, архітектура, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво).

Одним із фундаторів українського стилю в живописі вважається С. Васильківський «Ранок (Отара в степу)», «Дніпрові плавні», «Козачий пікет». Одним із засновників українського стилю в малярстві, архітектурі, графіці був О. Сластіон. Як маляр він звертався до побутового жанру, пейзажу, історії: «Цегельний завод», «На жнивях», «Миргород», а як графік ілюстрував поему Т. Шевченка «Гайдамаки».

М. Самокиш — засновник батального живопису в Україні. Протягом 1901–1908 рр. разом із С. Васильківським писав монументальні панно для інтер'єру будинку Полтавського земства — «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Козак Голота», «Чумацький Ромоданівський шлях».

Одним із засновників нової книжкової графіки в Україні був В. Кричевський. З 1903 р. він створив понад 70 обкладинок українських видань. У живописі він виступав прибічником імпресіоністської течії (початкової стадії модернізму). Фундатором українського стилю виступав відомий графік Г. Нарбут — один із засновників Української академії мистецтв (згодом її ректор),

організатор музею на основі колекції Ханенків (зараз Київський музей західного та східного мистецтва). Його стиль виявився в оформленні книг «Давня архітектура Галичини», «Українська абетка». За проектом Г. Нарбути були виготовлені грошові банкноти Української держави.

Яскравим представником імпресіонізму в західноукраїнському мистецтві був Іван Труш. Художник працював у різних жанрах — пейзажу («Самітна сосна», «Квіти»), побутовому («Гуцулка з дитиною»), портрета (І. Франка, В. Стефаніка, Лесі Українки, М. Лисенка). І. Труш ініціював створення перших мистецьких об'єднань на Галичині. У 1905 р. за його ініціативою у Львові відкрилася I Всеукраїнська художня виставка.

Засновником нового напрямку — українського монументального мистецтва — став Михайло Бойчук, який захоплювався пластикою візантійського монументального мистецтва і давньоруськими мистецькими традиціями.

Український літературний модерн — складне культурно-політичне явище перехідної доби від традиційного до індустріального суспільства. Модернізм в українській літературі народився в 1890-х роках і перебував у інтелектуальній опозиції до так званої соціальної прози (реалізму). Основними ознаками нової естетики слугували естетизм («мистецтво для мистецтва»), інтелектуалізм, європеїзм, який межував з космополітизмом, глибокий психологізм, інтерес до внутрішнього життя і світогляду індивідуума. Літературний модернізм в Україні як явище культури народився з протистояння двох поколінь: культурників-українофілів і бунтівників-модерністів.

Важливою рисою літературного модерну в Україні як культурного явища було створення жіночої мистецької традиції. Письменниці-модерністки гостріше відчували застійність українського літературного процесу й усієї духовної атмосфери в суспільстві. До цієї плеяди належали Наталя Кобринська, Наталка Полтавка (Надія Кибальчич-Симонова), Любов Яновська, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка (Людмила Василевська), Грицько Григоренко (Олександра Судовщикова-Косач), Людмила Старицька-Черняхівська, Надія Кибальчич, Христина Алчевська. Культовими постатями в жіночій традиції української модерної літератури виступали Леся Українка і Ольга Кобилянська.

Першим серед українських модерністів можна назвати Михайла Коцюбинського. Імпресіоністський характер мають тво-

ри письменника «Сміх», “Intermezzo”, «Коні не винні», «Хвала життю». У незакінченій повісті “Fata morgana” органічно поєднувалися риси реалістичного й імпресіоністського зображення соціальної дійсності. Імпресіонізм М. Коцюбинського проявлявся у поєднанні краси людини та природи, про що свідчить його поетична повість «Тіні забутих предків» (1911), написана на унікальному етнографічно-фольклорному матеріалі Гуцульщини.

Фундатором інтелектуального напрямку українського літературного модерну виступає Леся Українка. Перша збірка її поезій «На крилах пісень» вийшла в 1893 р. у Львові. У 1899 р. — збірка «Думи і мрії», у 1902 р. — «Відгуки». Філософічність, раціоналізм, висока абстрактність образів і символіка мови, психологізм, модерна лексика, якою вона збагачувала українську літературу, — це лише деякі риси її творчої манери. Творчою вершиною поетеси стала драма-феєрія «Лісова пісня», що стверджувала ідеали високої духовності, гармонії та краси.

Буковинську письменницю Ольгу Кобилянську визначають як символістку, яка з усіх письменників нового часу найближча до модерністських європейських напрямів. У творах О. Кобилянської з’являються образи нової жінки з її прагненням порвати з патріархальними путами, буденщиною, піднятися до висот духу. Індивідуалізм і примат краси поєднуються у її творах з елементами реалізму, надзвичайно тонким і проникливим сприйняттям природи, про що свідчать її новели «Банк рустикальний», «У св. Івана», «На полях», повість «Земля».

Справжнім художнім відкриттям епохи були новели Василя Стефаника, для яких була характерна незвичайна прозорість стилю. У своїх творах «Новина», «Виводили з села», «Синя книжечка», «У корчмі», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Басараби» він змальовує невилазні злидні життя простих селян. В. Стефаник мав вплив на європейське письменство, створив школу літературної мініатюри з життя галицького селянства; серед його учнів були Марко Черемшина (справжнє прізвище Семанюк), Лесь Мартович та ін.

На початку ХХ ст. український модерн почав оформлюватися організаційно як певний літературний рух. Неформальні гуртки однодумців і послідовників утворювалися навколо М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стефаника. Перше формальне об’єднання українських модерністів — товариство «Молода муза» — виникло у Львові в 1906 р. й існувало до 1909 р.

Естафету нового літературного руху підхопили літературні діячі Наддніпрянської України. У 1909 р. у Києві був заснований перший журнал українського модерну «Українська хата», що проіснував до 1914 р. Організатором журналу став поет Микита Шаповал (літературний псевдонім — Сріблянський). До кола наддніпрянських модерністів належали поети Микола Вороний, Олександр Олесь (справжнє прізвище Кандиба).

Аналіз розвитку різних сфер української культури дозволяє простежити, як склалися долі українського відродження в ХІХ ст. Пояснити його закономірності допомагає відомий теоретичний висновок німецького вченого Гердера про основні етапи, які проходили європейські національні рухи. На першому етапі, як було показано, невелика група вчених-інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, побоюючись, що самотність їх народу може зникнути. Другий, або культурницький, етап став етапом відродження української мови, виникнення національної літератури та мистецтва. Це готувало етап створення політичних організацій, що висувають національні вимоги, аж до утворення незалежної держави.

Література

1. *Історія світової і вітчизняної культури* : курс лекцій. – Тернопіль, 2005. – 164 с.
2. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть. Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
3. *Крвавич Д. П.* Українське мистецтво : навч. посібник / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова : у 3 ч. Ч. ІІІ. – Львів : Світ, 2004. – 268 с.
4. *Культурологія: теорія та історія культури* : навч. посібник / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
5. *Культурологія: українська та зарубіжна культура* : навч. посібник / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко [та ін.] ; за ред. М. М. Заковича. – К. : Знання, 2007. – 567 с.
6. *Литвин В. М.* Історія України : у 3 т. / В. М. Литвин ; відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2 : Кінець ХVІІІ–початок ХХ ст. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2005. – 759 с.
7. *Онопрієнко В. І.* Історія української науки ХІХ–ХХ століть : навч. посібник / В. І. Онопрієнко. – К. : Либідь, 1998. – 304 с.
8. *Попович М.* Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Які особливості суспільно-політичного розвитку України в XIX ст.?
2. У чому полягає значення творчості Т. Шевченка?
3. Ким і коли була створена перша українська опера?
4. Охарактеризуйте значення діяльності та творчості М. Лисенка.
5. Назвіть приклади розвитку образотворчого мистецтва в Україні.
6. Які особливості характерні для розвитку класичної української літератури (І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка)?
7. Як відобразились ідейні та моральні принципи народної культури у творчості І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської?
8. Як відбилися ідеї етнографії, мовознавства, історії України в наукових працях М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, О. Потебні, В. Винниченка?

Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.

В. Сосюра

*Загальні особливості української культури у XX ст.
• Культура України під час боротьби за державну неза-
лежність • Основні тенденції культурного розвитку
в 20-ті роки. «Українізація» • Трагедія української куль-
тури у період сталінізму • Протиріччя культурного
процесу 60–80-х років • Досягнення та проблеми куль-
тури незалежної України*

Загальні особливості української культури у XX ст.

Загальною закономірністю суспільного розвитку є тісний взаємозв'язок основних сфер життя суспільства — економіки, політики, культури. Що стосується основної парадигми української культури XX ст., то однією з її принципових особливостей є визначальна роль політичного чинника. При цьому переважав не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку української культури. Поворотне значення мали Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917–1920 рр., створення СРСР, Друга світова війна, криза соціалізму та розпад радянської системи, здобуття Україною незалежності. У радянський період, який зайняв більшу частину сторіччя, українська культура пройшла складний шлях, що поєднував досягнення і втрати, духовні злети і трагедії: національне піднесення 20-х років, трагедію у роки сталінської диктатури, хрущовську «відлигу», брежневський «застій», горбачовську перебудову. Внаслідок одержавлення всіх сторін життя суспільства, його бюрократизації, централізації влади провідну роль відігравала особа першого керівника комуністичної партії і відповідно всієї держави.

У 1991 р. відбулося не тільки проголошення незалежності України, але й почалися зміни суспільного ладу.

Говорячи про роль геополітичного чинника у розвитку української культури, необхідно наголосити, що до середини сторіччя територія України входила до складу різних держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Лише після Другої світової війни сталося об'єднання українських земель. У 1954 р. до складу Української РСР було включено Крим.

Неприйняття більшовизму, радянської влади викликало у 20-ті роки значну еміграцію діячів науки, літератури і мистецтва. Їх творчість продовжувалася, але залишалася невідомою на батьківщині. Новими хвилями еміграції відмічені і 40-ві та 70-ті роки, тому характерними для української культури є два потоки розвитку — в Україні та в діаспорі. У діаспорі було утворено деякі інституції (державні — Українська Національна Рада на чолі з Президентом УНР, Уряд УНР; наукові — Вільна академія наук, низка наукових товариств, зокрема в діаспорі діяло Наукове товариство ім. Шевченка, Товариство українських інженерів, лікарів тощо; церковні — православна та греко-католицька гілки української церкви; мистецькі, наприклад капела бандуристів у США та Канаді, численні народні хори у деяких країнах світу; книгозбірні, видавництва, система національних недільних шкіл та ін.). Сьогодні завдяки політичним змінам відновлено єдиний культурний потік, повернено багато імен.

Культура України під час боротьби за державну незалежність

Революція, національно-визвольні змагання, громадянська війна, збройне втручання військ інших держав — усе вкрай несприятливо позначалося на всій матеріальній і духовній культурі. У вирі війни гинули нагромаджені віками культурні цінності.

Після повалення царату в Україні почався новий етап національно-визвольного руху, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Уже в березні 1917 р. у Києві були відкриті дві українські гімназії. З активною участю Генерального секретаріату освіти Центральної Ради здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, у різних регіонах України було створено понад 80 українських гімназій.

Набагато сприятливіші умови склалися в Українській державі за П. Скоропадського. Істотну увагу гетьманський уряд при-

діляв українізації загальноосвітньої школи. Восени 1918 р. налічувалося близько півтори сотні українських гімназій, у тому числі сільських. Уряд ініціював закон про обов'язкове вивчення української мови в середніх школах.

Утворений у 1917 р. Київський народний університет був реорганізований у державний. Український університет відкрився у Кам'янці-Подільському. У Київському, Харківському й Одеському університетах відкрилися українознавчі кафедри.

У листопаді 1918 р. заснована Українська академія наук, яку очолив видатний український учений В. Вернадський; восени 1918 р. стала функціонувати Українська державна академія мистецтв. Були засновані Національна бібліотека України, Національний архів України, Український історичний музей, Український національний театр (під керівництвом П. Саксаганського).

Значних успіхів у перші післяреволюційні роки досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 р. почали діяти 78 видавництв, вони організувалися і при приватних, кооперативних органах, при «Просвітах». Якщо в 1917 р. було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 р. — 1084.

Основні тенденції культурного розвитку в 20-ті роки. «Українізація»

Після завершення громадянської війни та приходу до влади комуністичної партії, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом у СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 20-ті роки — один із разючих феноменів української історії. Країна, що пережила найважчу війну, втратила багатьох видатних учених, письменників (загибель, еміграція), вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку; саме в цей час вона переживає справжній культурний злет, або, як висловився історик О. Субтельний, «багатогранний спалах творчої енергії».

Негативне ставлення до радянської влади, до її політики спричинило значну еміграцію діячів літератури та мистецтва (В. Винниченка, С. Черкасенка, Т. Шаповала, Д. Донцова, М. Садовського, О. Олесья). Було поставлене завдання виховання, підготовки робітничо-селянської інтелігенції, якій повинні бути властиві ідейність, старанність, конформізм. Культура ставала частиною політики правлячої партії, мала вико-

нувати її соціальне замовлення, суворий партійно-державний контроль став всеохоплюючим.

Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику коренізації, яка в Україні отримала назву *українізації* та передбачала підготовку, виховання і висунення кадрів корінної національності, організацію шкіл усіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою, а також створення необхідних умов для всебічного культурного та духовного розвитку національних меншин. Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928 р. питома вага газет українською мовою становила 56 % загальних тиражів, то у 1930 р. — 89 %. Одним із центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

Серйозні успіхи були досягнуті в ліквідації неписьменності. Активно діяло добровільне товариство «Геть неписьменність!». До початку 1930 р. в Україні було близько 30 тис. пунктів ліквідації неписьменності з 1,6 млн. учнів. Відразу після закінчення війни вживали енергійних заходів із подолання безпритульності.

У 1923–1924 рр. зростали асигнування держави на освіту, що сприяло розширенню шкільної мережі. Тоді в Україні працювало майже 16 тис. початкових і семирічних шкіл, у яких навчалося понад 1,5 млн. учнів. У 1926/1927 навчальному році в містах і селищах міського типу виник новий тип шкіл — фабрично-заводська семирічка, що давала учням загальну і політехнічну освіту. Трохи раніше були організовані трирічні загальноосвітні школи сільської молоді. У 1934 р. для всього СРСР було встановлено кілька типів шкіл: початкова (1–4 класи), семирічна (7 класів) і середня (десятирічна). Була введена обов'язкова початкова освіта. В Україні розвивалася і середня спеціальна освіта (професійні училища і технікуми).

Кількість студентів вищих навчальних закладів зростала не тільки за рахунок випускників шкіл, але і за рахунок підготовчих курсів, відкритих у 1919 р., робітничих факультетів, заснованих у 1921 р. Університети були реорганізовані в інститути народної освіти медичного, технічного, фізичного, агрономічного, педагогічного профілю. Великими центрами освіти традиційно були Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, де в 1933 р. відновили університети. У 1938 р. в Україні було майже 130 вузів з числом студентів 124 тис. Серед нових вузів був Донецький індустріальний, утворений за рахунок злиття в 1935 р.

гірничого і металургійного інститутів, Донецький медичний інститут.

Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська наука — як фундаментальна, так і прикладна. У розвитку української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В. Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д. Заболотний, математик М. Крилов, економіст М. Туган-Барановський, гігієніст і епідеміолог О. Корчак-Чепурківський, літературознавець С. Єфремов, О. Богомолець, який працював у галузі експериментальної патології, Є. Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність проявила історична секція, роботу якої очолив М. Грушевський, який у 1924 р. повернувся з еміграції.

Медична наука в Україні розвивалася організаційно, якісно та кількісно. У 1929 р. був заснований Інститут мікробіології та епідеміології, у 1930 р. у Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології. Заслуженим світовим авторитетом користувалися терапевтичні школи М. Стражеска (кардіологія, ревматизм, сепсис, клінічна гематологія), Ф. Яновського (туберкульоз, захворювання нирок), офтальмологічна школа В. Філатова.

Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і в усьому СРСР, відзначався літературний процес. З'явився такий напрям, як пролеткультівство — лівацька течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «лабораторним шляхом» «чисто пролетарської культури». В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В. Блакитний, Г. Михайличенко, М. Семенко, М. Хвильовий.

Український футуризм, який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 р. у Києві вони створили «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), у Харкові діяв «Ком-Космос», в Одесі — «Юголіф». Футуристи пропагували урбанізацію культури й експериментаторство.

Ще в роки революції на чолі з М. Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М. Рильський, П. Філіпович,

М. Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх «неокласиками».

Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності вилася у виникнення цілої низки літературно-художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників «Плуг» (А. Головка, О. Копиленко, П. Панч, П. Усенко). У своїй платформі ця Спілка ставила завдання спрямовувати творчість на організацію психіки та свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції. Учасники Спілки пролетарських письменників «Гарт», серед яких були В. Блакитний, В. Сосюра, І. Кулик, М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Смолич, підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності. У 1927 р. була створена ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників «Західна Україна» (М. Ірчан, Ф. Малицький, А. Турчинська).

Гострій критиці в офіційній пресі, літературознавстві була піддана ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури, 1925–1928), яка була створена з ініціативи М. Хвильового як альтернатива масовим і підпорядкованим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивізації літературної творчості та культури загалом, наполягала на європейській орієнтації.

Небувалої популярності у 20-ті роки набуває театральне мистецтво. Справжньою творчою лабораторією став театр Леся Курбаса «Березіль». Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М. Куліша «Народний малахій», «Мина Мазайло».

Всесвітня слава прийшла до одного з фундаторів українського кіномистецтва О. Довженка разом із фільмами «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Стилїстика, створена Довженком, поклала початок напрямку, який визначають як «український поетичний кінематограф».

Розвиток живопису в Україні у післяреволюційні роки проходив у боротьбі художніх течій і напрямів. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (розписи В. Єрмілова Харківського партійного клубу). У галузі станкової графіки працювали М. Жук, І. Падалка, В. Заузе. У живописі найбільш відомими були полотна К. Костанді, Ф. Кричевського, О. Мурашка, М. Самокиша. Г. Нарбут оформив перші українські радянські кни-

ги та журнали «Мистецтво», «Зорі», «Сонце труда». У Західній Україні в перші післяреволюційні роки працювали такі художники, як І. Трут, О. Монастирський, І. Курплас.

Художники, які увійшли до «Асоціації революційного мистецтва України», розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до «Об'єднання сучасних художників України». Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається Казимир Малевич. У 1920-х роках, крім Української академії мистецтва, у Харкові й Одесі була організована ціла мережа державних художніх музеїв.

Активним було музичне життя України. Створені Республіканська капела під керівництвом О. Кошиця, капела «Думка», які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перші оперні трупи з'явилися в Києві та Харкові. У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язано з творчими пошуками Л. Ревуцького, В. Косенка, Б. Лятошинського, О. Чишка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були співаки М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко, З. Гайдай, Б. Гмиря.

В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм — прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення сучасної науки та техніки; конструктивізм — спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головноштамту у Харкові, яка знаходиться на площі Незалежності.

Трагедія української культури у період сталінізму

У 1929 р. багаторічна внутрішньопартійна боротьба у СРСР завершилася повною перемогою Й. Сталіна і його прихильників. Встановилася тоталітарна диктатура. Культура, як і всі сфери суспільного життя, була поставлена під жорсткий ідео-

логічний і адміністративний контроль. Крок за кроком згорнули політику українізації.

У 1932 р. з'явився термін «соціалістичний реалізм», який був проголошений єдиним правильним методом літератури і мистецтва, що збіднювало, звужувало творчий процес. Були зупинені авангардні пошуки й експерименти, які в усьому світі продовжували залишатися магістральною лінією розвитку мистецтва. Диктувалося верховенство історико-революційної, виробничої тематики. В архітектурі провідним стилем став неокласицизм, який повинен був відобразити стабільність режиму, непохитність влади. Найбільш відомою будівлею, побудованою в стилі неокласицизму, є споруда Верховної Ради у Києві.

Щоб придушити вільну думку, викликати страх, укріпити покору, сталінський режим розгорнув масові репресії. У сучасну публіцистику, наукову літературу увійшов образ «розстріляного відродження». У 1930 р. був організований судовий процес над Спілкою визволення України, яка нібито була створена для відділення України від СРСР. Головні обвинувачення були висунені проти віце-президента Всеукраїнської академії наук С. Єфремова. Подальші арешти в середовищі діячів науки та культури і жорстокі розправи проводилися без відкритих процесів. Закрили секцію історії Академії наук.

Примусова колективізація, загибель мільйонів селян під час голодомору — все це завдало нищівного удару українській культурі в цілому, бо українське село — носій і хранитель традиційної народної культури, звичаїв, хранитель мовних традицій.

У 1938–1954 рр. було репресовано майже 238 українських письменників, хоча серед них було багато прихильників радянської влади. Зазнавав арешту М. Рильський, 10 років провів у таборах за обвинуваченням в участі у міфічній Українській військовій організації Остап Вишня, були розстріляні Г. Косинка, М. Зеров, М. Семенко. Покінчив життя самогубством М. Хвильовий, який мужньо намагався врятувати багатьох товаришів. Закрили театр «Березіль», розстріляли всесвітньо відомого режисера Л. Курбаса.

Гонінь зазнала і церква. На межі 20–30-х років були арештовані керівники та заборонена Українська автокефальна церква, яка була створена на хвилі національного революційного піднесення. Така ж доля спіткала після Другої світової війни

Українську греко-католицьку церкву в Західній Україні. Усього в 1917–1939 рр. було зруйновано 8 тис. церковних споруд — більше половини всіх храмів.

І все ж навіть у таких найважчих умовах не можна говорити про припинення розвитку української культури. Зростала кількість міського населення, держава продовжувала розвиток системи освіти, охорони здоров'я, створювалися нові наукові установи, без чого неможливо було б здійснення індустріалізації, зміцнення обороноздатності при зростанні зовнішньої загрози.

Важким випробуванням для українського народу стала Велика Вітчизняна війна. Особливості культурних процесів воєнних років повністю диктувалися екстремальними умовами часу. На службу фронту була поставлена наука. У літературі головною стала тема Батьківщини. Патріотичні вірші, статті українських літераторів з'явилися в газетах уже в перші дні війни.

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співробітничали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці. З Москви українською мовою вела передачі радіостанція «Радянська Україна». У воєнні роки одним із головних жанрів стала публіцистика.

Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходилися в Уфі. Там видавався тижневик «Література і мистецтво», з 1943 р. поновився випуск журналів «Україна» і «Перець». Великими тиражами вийшли твори українських класиків.

У роки війни українські письменники створили такі твори, як «Україна у вогні» О. Довженка, який проявив себе як талановитий публіцист, «Похорон друга» П. Тичини, «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги. Переваги цих творів були очевидні порівняно з риторично-офіційним тоном більшості поетичних і прозаїчних творів 30-х років.

Значного розвитку в роки війни набуває документальне кіно. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії. О. Довженко зняв документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні».

Тема Великої Вітчизняної війни і в подальшому не залишала байдужими наших літераторів і митців. Роман «Прапорносці» прославив ім'я О. Гончара. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно.

Після війни були відновлені переслідування й ідеологічний тиск, нова хвиля боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» припадає на 50-ті роки. У 1947 р. на пленумі Спілки письменників України огульній, кон'юнктурній критиці були піддані романи Ю. Яновського «Жива вода», І. Сенченка «Його покоління», повість П. Панча «Блакитні ешелони». У 1951 р. була розгорнута гучна кампанія проти вірша В. Сосюри «Любіть Україну», в якому нібито повністю був відсутній класовий підхід. Були проведені кампанії щодо розвінчування кібернетики та генетики як буржуазних наук, що зумовило відставання вітчизняних учених від світового рівня.

Протиріччя культурного процесу 60–80-х років

Зовні 60–80-ті роки виглядають найбільш стабільним часом радянської історії, але і вони пронизані глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади М. Хрущова політична обстановка в країні поступово змінюється, настає «відлига» — десталінізація суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, дуже швидко почався «відкат» перетворень, що призвів до «застою». Проте для культури хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення та далекосяжні наслідки. Атмосфера кінця 50-х років привела до формування цілого покоління «шестидесятників» — учених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи.

У кінці 50-х років у державній політиці особливу увагу стали приділяти розвитку науки, створювалася безліч нових галузевих науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, у великих економічних центрах — Харкові, Львові, Донецьку — відкрилися відділення Академії наук УРСР. Розвивалася система освіти. У 1959 р. обов'язковою стала 8-річна освіта, у 1977 р. — середня. Але в освіті скорочувалася сфера застосування української мови.

Всесвітньо відомим став Інститут електрозварювання ім. Є. Б. Патона, який перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад

400 винаходів, розроблені методи зварювання та різання електронним променем, лазерної обробки. Київським інститутом надтвердих матеріалів були розроблені карбоніт, кіборит. Їх промислове виготовлення було налагоджене на Львівському заводі штучних алмазів. Крім того, у Києві створена перша в історії людства «Енциклопедія кібернетики» (видана в 1973 р. українською мовою), у Харківському відділенні АН України зразу ж за американськими вченими Чикагського центру (піонерами в цій галузі) розщеплено атом. Величезний внесок у розвиток фундаментальних і прикладних наук зробили математик М. Боголюбов, математик і кібернетик В. Глушков, конструктори космічних апаратів С. Корольов (генеральний конструктор), М. Янгель і В. Глушко, генетик І. Шмальгаузен, офтальмолог В. Філатов, кардіолог М. Амосов, нейрохірург М. Бурденко та ін.

Однак збереження суто адміністративного централізованого управління, системи оцінки тільки за кількістю виробленої продукції приводили до повної економічної незацікавленості підприємств у технічних новинках. Кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології концентрувалися у військово-промисловому комплексі. Обмеженим був доступ до зарубіжної інформації.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, у художній прозі стали утверджуватись аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального та духовного. Насамперед це стосується творчості О. Гончара, П. Загребельного, Ю. Збанацького, В. Козаченка. На повний голос заявили про себе І. Драч, Л. Костенко, В. Симоненко, М. Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу, яка має високий міжнародний авторитет.

Водночас творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку офіційної критики. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України та продовжували писати за кордоном. Особливе місце серед письменників-емігрантів належить І. Багряному. Його романи «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над проваллями», повісті, поеми, публіцистика тільки в наші дні стали доступними для наших читачів.

Саме в колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання прав людини. У 1976 р. була створена Українська Гельсінська група. До «дисидентської» інтелігенції Києва В. Стуса привела активна громадянська позиція. Він трагічно загинув у таборі для політв'язнів на Уралі у 1985 р., не доживши до радикальних змін у суспільстві. У 1990 р. В. Стус був посмертно реабілітований, йому було присуджено Державну премію ім. Т. Г. Шевченка.

Негативні тенденції характеризували розвиток українського живопису, де насаджувався народницький академічний стиль XIX ст., догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Продовжували свою творчість такі видатні художники, як О. Шовкуненко, Т. Яблонська, М. Дерегус, В. Касьян.

Традиційно значними були досягнення української музики. З'явилися нові опери, балети, симфонії (Г. Майборода, К. Данькевич, Б. Лятошинський). Світове визнання прийшло до національної школи вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени — це А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, Б. Руденко, Є. Мірошніченко.

Особливого розвитку в ці роки досяг український кінематограф. Його вершини — фільми С. Параджанова «Тіні забутих предків», Л. Осики «Захар Беркут», Ю. Ільєнка «Білий птах з чорною ознакою», Л. Бикова «В бій ідуть одні старики», І. Миколайчука «Вавілон XX». У той же час на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми.

Таким чином, при значних досягненнях України до середини 80-х років у культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною глибока системна криза.

Досягнення та проблеми культури незалежної України

Після початку проведення політики перебудови, гласності й демократизації в Україні відбувається широке національно-демократичне піднесення. З середини 80-х років в умовах піднесення національної самосвідомості, становлення демократії багато українських літераторів активно включилися у громадсько-політичне життя. У 1989 р. було засноване Товариство української мови ім. Т. Шевченка, метою якого стало утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя. Відбувається справжній газетно-

журнальний бум. Друкуються раніше заборонені книги, виходять на екрани фільми. Встановлюються перші контакти з діаспорою.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною демократичною державою, почалися радикальні реформи. Головною особливістю сучасного періоду можна вважати його перехідний характер. Принципово новий статус зараз у національній культурі. Водночас серйозно впливає на всі сфери суспільного життя економічна криза, яку переживає Україна в кінці ХХ ст.

Одним із найважливіших для розвитку культури є питання про національну мову. У 1989 р. Верховною Радою був ухвалений «Закон про мови в Українській РСР». Статус української мови як державної закріпила Конституція України. З прийняттям нового законодавства почався процес переходу на українську мову державних органів, засобів масової інформації, установ культури, освіти.

Фінансові проблеми перешкоджають збільшенню тиражів українських книг, тобто очевидно, що для успішного розв'язання проблеми не досить адміністративних заходів, а потрібна культурно-просвітницька робота, державна економічна підтримка.

У системі середньої освіти зникла одноманітність. З'являються авторські школи. Особливого розвитку набули нові види середніх навчальних закладів із ранньою профілізацією — гімназії, ліцеї. Однак школи зазнають фінансових труднощів, учителям нерегулярно виплачується зарплата. Практично зникла система професійного навчання. Для підвищення рівня вищої освіти введена система акредитації. Найбільші навчальні заклади отримують статус національних. Крім державних, з'являється велика кількість комерційних вузів. Внаслідок цього кількість різного роду інститутів, академій, університетів зростає майже вдвічі.

За роки незалежності розширилися культурні контакти з різними країнами. Це сталося завдяки роботі різних міжнародних фондів, можливості поїздок, спільним проектам. Були видані твори письменників, які працювали в еміграції, з'явилася перекладна література провідних закордонних істориків-українознавців (у 1993 р. українознавство викладали у 28 університетах і коледжах США і в 12 університетах Канади).

Попри фінансові й інші труднощі розвивається українська наука. Україна бере участь у найбільших міжнародних програмах століття, наприклад космічних програмах «Морський старт»,

«Глобалстар», а також у космічних програмах «Спектр», «Марс-96», «Шатл-97», «Океан», «Природа». Вперше запрацювала національна українська станція в Антарктиді. В той же час на науковому потенціалі дуже серйозно відбилися економічні проблеми. Погіршення умов життя і роботи стало головною причиною того, що в 1992–1996 рр. за кордон виїхали тисячі наукових співробітників.

З'явилося розділення культури на елітарну і масову. Україна зіткнулася з таким явищем, як американізація культури, що особливо відчувається в кінематографі (виробництво власних фільмів значно скорочене), популярній музиці, літературі.

У зв'язку зі значним зниженням якості життя, погіршенням медичного обслуговування, зростанням вартості ліків, ускладненням екологічної обстановки спостерігається збільшення захворюваності, смертності, зниження народжуваності.

Можливість задовольняти свої культурні потреби здобули національні меншини України. Виникли національні культурні товариства євреїв, греків, німців. Наприклад, радіо в Маріуполі регулярно веде передачі грецькою мовою (у Донецькій області понад 100 тис. греків), створено грецький національний університет. Відбувається обмін культурними делегаціями. Відкрилися школи з польською, румунською, угорською, іншими мовами викладання. Особливої уваги вимагає проблема розвитку культури кримськотатарського населення.

Зник державний контроль, який багато років тяжів над творчою інтелігенцією. Розширилися можливості гастрольної діяльності.

Принципово змінилися відносини держави та церкви. Конституція України гарантує громадянам свободу совісті й віросповідання, зберігаючи відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Ці положення законодавства з тих, що декларуються, перетворилися на реальні. В Україні за станом на 1 січня 2000 р. діяло близько 22 тис. релігійних організацій, які входять до 80 конфесій, течій і напрямів. З проголошенням незалежності України відбувся розкол у православній церкві. Склалися три православні конфесії: Українська православна церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату й Українська автокефальна православна церква. Відновлена діяльність Української греко-католицької церкви, крім того, існують римсько-католицька церква, 32 напрями протестантства (баптисти, адвентисти сьомого дня, ієговісти тощо), общини іудеїв, іслам, нетрадиційні культури (РУН-віра, кришнаї-

ти, буддисти). Релігійним общинам повернені націоналізовані в минулому будівлі. Відновлено шедевр української храмової архітектури — Михайлівський золотоверхий собор, а також Успенський собор Києво-Печерської лаври.

У історії української культури ХХ ст., як і в усьому світі, повно протиріч, досягнень і втрат. Особливістю розвитку національної культури є визначальна роль політичного чинника. Основні його етапи збігаються з основними етапами політичної історії. Нові можливості відкриває перед культурою утворення української незалежної держави. Однак їх використання було утруднене кризою. Вихід з неї — завдання не тільки економіки, але й культури.

Література

1. *Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці* : збірка нарисів / упоряд. і передм. О. К. Романчука. – Л. : Львівська істор.-просвіт. організація «Меморіал», 1992. – 544 с.
2. *Білоконенко С. П.* Українська та зарубіжна культура. Історія України (вибрані лекції) : навч. посібник / С. П. Білоконенко, О. В. Гонтар, Н. О. Котова ; за ред. С. П. Білоконенка. – Одеса : Одес. держ. мед. ун-т, 2004. – 332 с.
3. *Висоцький О. Ю.* Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ : НМетАУ, 2009. – 130 с.
4. *Гриценко Т. Б.* Культурологія : навч. посібник / Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, А. Ю. Кондратюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 392 с.
5. *Митці України.* Енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. – К. : Українська енциклопедія, 1992. – 848 с.
6. *Попович М.* Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
7. *Українська і зарубіжна культура* : навч. посібник / за заг. ред. К. В. Заблоцької. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2001. – 372 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Як вплинули політичні зміни в Україні на українське національно-культурне відродження?
2. Коли і ким була заснована Всеукраїнська академія наук? Хто був її першим президентом?

3. У чому суть політики радянської українізації?
4. Що означає термін «розстріляне Відродження» для української літератури та мистецтва?
5. Якими були досягнення освіти та науки в Україні у ХХ ст.?
6. Які причини нової хвилі репресій проти української інтелігенції після війни?
7. Яке значення мала хрущовська «відлига» для української культури?
8. Охарактеризуйте українську культуру 60–70-х років ХХ ст.
9. За якими напрямками розвивалася культура України 90-х років ХХ ст.?
10. Які труднощі переживає українська культура на сучасному етапі?

КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

...людина насамперед і понад усе спадкоємець. Саме це, а не будь-що інше засадничо відображає її від тварин. Але усвідомити себе спадкоємцем — означає здобути історичну свідомість.

Хосе Ортега-і-Гассет

Поняття «діаспора» й «українська діаспора» • Історія переселення українців і демографічні показники • Культура західної гілки української діаспори в Північній Америці й Австралії • Культура західної гілки української діаспори в Європі • Культура українців східної гілки діаспори • Державна політика щодо української діаспори

Поняття «діаспора» й «українська діаспора»

Світовий досвід свідчить, що необхідною передумовою інтелектуального прогресу нації є її національна ідентифікація людей, яка неможлива без урахування та використання історико-культурної спадщини. Відповідно до сучасних реалій, духовна спадщина народу України включає надбання національної культури українського народу, що створені як в Україні, так і за її межами — у діаспорі, всюди, де твориться українська культура. Критерієм того, що становить духовну спадщину українського народу, є відповідність культурного доробку загальнолюдським цінностям, тобто визнання того, що духовні здобутки нації набувають загальнолюдського визнання.

Діаспора (з грец. — розсіювання) — це розселення частини етносу поза межами своєї країни чи етнічної території. Головною причиною формування української діаспори були міграції населення за межі України, зумовлені в основному економічними та політичними причинами. Формування української діаспори, зокрема східної, значною мірою було зумовлене і примусовим виселенням значної кількості українських селян за межі України під час так званої колективізації, репресій української інтелігенції, а також депортації багатьох українців із західних земель України під час і після Другої світової війни.

Термін «українська діаспора» охоплює всіх українців, які опинилися за межами історичної батьківщини незалежно від

причини: розвалу імперій, світових воєн, природних катаклізмів, політичних або економічних криз, особистих обставин. Вважається, що українська діаспора є невід'ємною частиною українського народу держави Україна і творить глобальний український простір. Культурні надбання української діаспори є насамперед здобутком України, а також — світової цивілізації (під культурним надбанням розуміють досягнення в усіх сферах людської діяльності, зокрема в гуманітарній, природничій, технічній, суспільній, політичній). Міграційні процеси належать до об'єктивних суспільних процесів, які впливають і підпорядковуються циклічним законам розвитку природи. Масового характеру процес міграції набув на межі XIX–XX ст. Історію української еміграції прийнято ділити на чотири хвилі: перша — з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни; друга — період між двома світовими війнами; третя — період після Другої світової війни; четверта — з часу проголошення незалежності України у 1991 р. Проте умови існування еміграцій фундаментально відрізняються: українські емігранти перших трьох хвиль жили, творили у країнах поселення в умовах бездержавності (за винятком короткого періоду існування УНР), а еміграція так званої четвертої хвилі, навпаки, уже має свою суверенну державу Україна.

Історія переселення українців і демографічні показники

Українці на пострадянському просторі становлять *східну українську діаспору* (вона є чисельнішою, ніж західна), а в країнах Західної Європи, Північної та Південної Америки та в Австралії — *західну*.

Кількість українців за межами України оцінюється різними дослідниками від 8,6 (В. Наулко) до 21,3 (Г. Ленцик-Павлічко) млн осіб. Це показники на кінець 80-х років XX ст., вони ще не враховують тих емігрантів, які залишили Україну під час нової еміграційної хвилі (90-ті роки XX–початок XXI ст.). Останні поповнили українську діаспору у багатьох країнах світу, передусім Європи, Північної Америки, Азії.

Формування східної діаспори на землі Московського князівства почалося ще за княжих часів. Першими поселенцями з України були ремісники, а також утікачі від татар. Упродовж XIV–XVI ст. українці (чернігівці, сіверці, путивельці) просу-

валися на схід, на Слобожанщину й оселялися поблизу оборонних пунктів. У XVI ст. українці досягли Приуралля, Поволжя. Інтенсивне переселення українців на Слобожанщину тривало і в XVII–XVIII ст. У цей час масове переселення українців, з різних причин, відбулося на Слобожанщину, Донеччину, Поволжя, Москву, Петербург. З другої половини XIX ст. українців переселяли у Сибір, Казахстан, Середню Азію, на Далекий Схід.

Чимало українців за радянського часу з різних причин опинилися за межами України на терені колишнього СРСР. Так, у повоєнні роки лише із семи західноукраїнських областей було депортовано у східні райони колишнього Союзу понад 1,1 млн осіб, або майже кожного 10-го жителя регіону. З усіх українців, які проживають у східній діаспорі, 65 % припадає на Росію. За переписом населення 1989 р., у Росії проживало 4,4 млн українців (ця цифра значно занижена порівняно з реальною, бо багато українців записувалися росіянами). Провідне місце за кількістю українців у Росії належить Центру Європейської частини. У 1989 р. тут проживало 980 тис. українців.

Важливим регіоном проживання українців є Північний Кавказ. Тут українці селилися ще з XVIII ст. і в багатьох регіонах становили переважну більшість або половину всіх жителів. Компактністю розселення українців на Північному Кавказі виділялася Кубань (Краснодарський край), куди наприкінці XVIII ст. були виселені запорізькі козаки, а пізніше прибувало населення з України. Проте в першій половині 1930-х років кількість українців на території Північного Кавказу почала різко скорочуватися внаслідок політики їх переслідування, яку проводив уряд колишнього Союзу РСР. За даними перепису населення 1989 р., у регіоні проживало понад 479 тис. українців. Найбільше їх мешкало на території Краснодарського краю та Ростовської області, тобто в західній і північно-західній частинах регіону.

На Уралі українська діаспора почала формуватись у XVIII ст., але лише на початку XX ст. вона почала зростати. У 1989 р. тут проживало 442,8 тис. українців. На території Сибіру проживає 860 тис. українців.

Українська діаспора на Далекому Сході Росії («Зелений Клинь») почала формуватися з середини XIX ст., коли сюди прибули українські селяни з Київської, Полтавської та Чернігівської губерній. У 1897 р. тут проживало 57 тис. українців, а впродовж XX ст. за

різних причин та обставин у цей край переселилося багато українців. За переписом 1989 р., тут проживало 620,5 тис. українців. Зараз вони розселилися на всій території Далекого Сходу.

Друге місце за кількістю українців у східній діаспорі після Російської Федерації посідає Казахстан. Селитися на його території українці почали з другої половини XIX ст. Різко зросли переселенські потоки українців у цей край на початку XX ст., а також у післявоєнний період, зокрема у 1950–60-ті роки. У 1989 р. у цій республіці проживало 896,2 тис. українців.

На території Молдови українці почалися селитися з XVI ст., це були переважно вихідці з Волині, Галичини та Поділля. Українська діаспора в Молдові формувалася впродовж усіх наступних століть і особливо інтенсивно в післявоєнний період. У 1989 р. тут уже проживало понад 600 тис. українців.

У республіці Беларусь у 1989 р. проживала 291 тис. українців, найбільше в прикордонних областях — Брестській, Гомельській і в столиці республіки — Мінську.

Молодою є українська діаспора в країнах Балтії. Сформувалася вона в повоєнний період й інтенсивно зростала в наступні десятиріччя і, за даними перепису населення (1989), становила 185,2 тис. осіб. У країнах Балтії українці розселені переважно в містах.

Значно пізніше почала формуватися західна українська діаспора. Спочатку головною причиною міграцій українців до країн Північної та Південної Америки і деяких європейських країн були важкі економічні та соціальні умови життя на батьківщині. На початку XX ст. найбільше українців переселилося до країн Північної та Південної Америки із західних земель України (Галичини, Буковини, Закарпаття). Під час Другої світової війни близько 2 млн молодих людей було вивезено на примусові роботи до Німеччини.

Західна українська діаспора найчисельніша в США та Канаді. У США проживає близько 1,2 млн українців і осіб українського походження. Значна кількість їх розселена тут у північно-східних промислових штатах (Пенсильванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі). У Канаді проживає близько 1 млн українців. Головні райони їх розселення — південь, поблизу державного кордону зі США. У Південній Америці найчисельніша українська діаспора в Аргентині та Бразилії. В Аргентині проживає до 220 тис. українців. Розселені вони переважно в північних провінціях і в столиці країни — Буенос-Айресі. Українці також на-

селяють такі країни Південної Америки, як Венесуела, Парагвай, Уругвай, Чилі.

Значна кількість українців проживає у Польщі, Румунії, Словаччині, Чехії. Як відомо, чимало українців з Польщі в повоєнний час було переселено в Україну, переважно у західні області. Решта була виселена в північні та західні області Польщі. Зараз у цій країні нараховується від 350 до 600 тис. українців. На території Румунії проживає 250–280 тис. українців. У Словаччині та Чехії українці розселені на Пряшівщині (Словаччина), а також у містах, зокрема у Празі. Нині в межах цих держав проживає понад 150 тис. українців. Ще наприкінці XVIII ст. частина українців із Закарпаття переселилася до Югославії, а на початку XX ст. тут осіли вихідці зі Східної Галичини. Тепер у цій країні проживає майже 40 тис. українців.

Чимало українських емігрантів осіло в інших європейських країнах. Так, у Франції зараз проживає понад 45 тис. українців. Майже 30 тис. українців проживає у Великобританії. Тут вони зайняті переважно в промисловому виробництві. По декілька тисяч українців проживає в Німеччині, Австрії, Бельгії, Данії та ін. Внаслідок нової хвилі заробітчанської міграції різко збільшилася чисельність українців у країнах Південної Європи, передусім Іспанії, Португалії, Італії та Греції. За різними оцінками, українські емігранти становлять у них від кількох десятків до сотні тисяч осіб. Ці люди зайняті у домашньому господарстві, будівництві, на збиранні врожаю та ін.

Наймолодшою є українська діаспора Австралії. Вона сформувалася переважно в повоєнний період із вихідців західних і східних областей України. Зараз тут проживає 35 тис. українців. Вони розселені в східних і південних штатах Австралії та її великих містах (Сідней, Мельбурн, Брісбені, Аделаїді).

Із посиленням еміграційних потоків населення з України в останньому десятилітті українська діаспора збільшується чисельно, а також і розширюється ареал її проживання.

Культура західної гілки української діаспори в Північній Америці й Австралії

Протягом десятиліть у діаспорі нагромаджено значний духовно-культурний потенціал, створено чималі наукові, літературні, художні цінності, там працювали та працюють багато видатних українських науковців, письменників, митців. Україн-

ська громада протягом усього періоду її проживання на американському континенті постійно демонструвала світові прагнення зберігати й розвивати національні традиції. Вона звертала велику увагу на освіту українських дітей, розв'язувала проблеми щодо відкриття шкіл, де діти змогли б вивчати українську мову, історію України, прилучатися до української культури. Найдавніший такий національно-культурний осередок «Галичина» створено в Манітобі (1899). У 1905 р. у Вінніпезі відкрито спеціальну школу (її українці називали учительським семінаром) для підготовки вчителів з україномовного середовища. Між двома світовими війнами українська література в еміграції зростає й укріпилася. Вона поповнилась іменами таких поетів і письменників, як Олег Ольжич, Юрій Клен, Леонід Мосендз, Олена Теліга, Євген Маланюк, Оксана Лятуринська. Ці майстри знаменували блискучий період і в історії української літератури взагалі.

Пожавленню літературного життя Канади 20-х років сприяв і Мирослав Ірчан (справжні ім'я та прізвище — Андрій Баб'юк), який у 1923 р. приїхав до Канади, де розгорнув літературно-видавничу діяльність. Свої міркування про причини виїзду українського населення до інших країн Мирослав Ірчан висловив у нарисі «За океаном». Драматичними творами, написаними в Канаді — «Родина щіткарів» і «Підземна Галичина», він майстерно висвітлив соціально-політичне становище західноукраїнських трудящих у цей період. Але сум за Україною спричинив його повернення на батьківщину в 1929 р. У Харкові він очолив письменницьку організацію «Західна Україна» та редагував журнал під такою самою назвою. Розстріляний у 1937 р.

В умовах еміграції осередком національно-культурного життя була церква. Визначною постаттю українського православного руху за межами України став митрополит Іларіон — у миру Іван Огієнко (1882–1972). У 1951 р. він очолив Українську греко-православну церкву в Канаді, що виступала носієм української національної ідеї. Заслугою І. Огієнка стало створення першого автентичного (оригінального) перекладу Біблії українською мовою, духовне об'єднання українських православних церков у Канаді, Америці й інших країнах.

«Батьком» українського співу в Америці називають композитора, диригента і хормейстера Олександра Кошиця. У 1929 р. до США прибув Василь Авраменко, який згодом став засновником української народної хореографії.

З усіх українських митців найбільшої світової слави зажив Олександр Архипенко, який прибув до США ще в 1923 р. Він увійшов у історію мистецтва як один з основоположників культури модернізму. Мав індивідуальні виставки в Німеччині, Франції, Англії. У Нью-Йорку відкрив власну школу, створив понад 750 композицій, серед яких бронзові плити-барельєфи Б. Хмельницького і М. Грушевського, що експонувалися в найбільших музеях світу, його скульптура Кобзаря прикрасила місто Керхенсон у штаті Нью-Джерсі.

Непрості умови розвитку української літератури на американському континенті привели літературознавців і письменників усієї діаспори до згуртування творчих сил, яке 26 червня 1954 р. у Нью-Йорку увінчалось заснуванням об'єднання українських письменників в еміграції «Слово». До його основоположників належали В. Барка, І. Багряний, Б. Бойчук, В. Гайдарівський, С. Гординський, Й. Гірняк, П. Голубенко, Г. Костюк, І. Кошелівець, Н. Лівичка-Холодна, Є. Маланюк, Т. Осьмачка, У. Самчук та ін. Поступово стали формуватися два осередки організованого культурного життя з кількома друкарнями, часописами та журналами у Вінніпезі та Торонто.

Особливо плідною була перекладацька творчість К. Андрушишина і Кірконелла Ватсона. У їх доробку — антологія «Українські поети 1189–1962» (1963), що охоплює вісім століть української поезії від «Слова о полку Ігоревім», та перше, майже повне, видання «Кобзаря» англійською мовою під назвою «Поетичні твори Т. Шевченка. Кобзар» (1964).

У Торонто в 1956 р. було засновано Українську спілку образотворчого мистецтва (УСОМ), а в 1957 р. УСОМ організовано в Едмонтоні. В 1958 р. у Торонто відкрилася мистецька галерея «Ми і світ», що нараховувала понад 200 картин українських митців Європи та Канади. Дещо пізніше мистецьку галерею «Ми і світ» було перенесено на околицю Ніагарських островів. Тепер вона іменується як «Ніагарська мистецька галерея і музей». Тут зберігається творчий спадок Василя Курилика — одного з визначних митців-українців. У його творчій спадщині 160 картин серії «Страсті Христові». Митець створив картину-передбачення «Чорнобильська мадонна», написану задовго до нашої трагедії.

Широко відомий у світі Леонід Молодожанин (Лео Мол, нар. 1915) — видатний український скульптор, живописець, академік Королівської канадської академії мистецтв. У його твор-

чому доробку — пам'ятники Т. Шевченкові у Вашингтоні (1964) та Буенос-Айресі (1971), Володимиру Великому в Лондоні (1990), близько сотні скульптурних портретів, понад 80 вітражів у храмах тощо. Окремі твори зберігаються у Ватиканському музеї. Різьблені погруддя пап Іоанна XXIII, Павла VI, Івана Павла II, кардинала Йосипа Сліпого позначені людяністю, високою духовністю. У Вінніпезі відкрито Парк скульптур Лео Мола.

Певних організованих форм набуло мистецьке життя і в США. У травні 1952 р. в Нью-Йорку було створено Об'єднання митців-українців у Америці, з відділом у Філадельфії, де у вересні 1952 р. відкрито Українську мистецьку студію. З 1963 р. у США почав виходити друкований орган Об'єднання митців-українців у Америці — журнал «Нотатки з мистецтва», до якого тяжіли українські митці з усього світу.

Важливі завдання виконує й організований у 1971 р. у Чикаго Український інститут модерного мистецтва. Він має своє постійне приміщення з виставковою галереєю, канцелярію, бібліотеку, колекцію картин і скульптур. Збереженню та популяризації українського мистецтва в діаспорі служать і Український музей у Клівленді, Український національний музей у Чикаго, музей-архів у Денвері. Претендує на загальноукраїнський музей діаспори відомий музей Союзу українок у Нью-Йорку. В Едмонтоні в 1974 р. створено Українсько-канадський архів-музей. Уряд провінції Альберта щорічно виділяє на його утримання близько 5 тис. доларів.

Селом української культурної спадщини називають заповідник-музей просто неба, створений у 1971 р. за 50 кілометрів від Едмонтона. Тут працює музей народного мистецтва з неодмінними писанками, вишиванками, керамікою, давнім одягом. Заповідник має дослідницький і реставраційний центри.

У церковній архітектурі спостерігається своєрідна мішанина стилів — українсько-канадський синтез. Найпомітнішими зразками українсько-канадської архітектури є церкви Матері Божої Неустанної Помочі в Йорктоні, Володимира й Ольги у Вінніпезі, св. Іосафата в Західному Торонто, Успенія в Портедж Ля Прері, Покрови в Даворіні, св. Іосафата в Едмонтоні та «стєпова катедрa» в Кукс Крік. Міжнародним визнанням користується творчість українського архітектора Радослава Жука. До здобутків української сакральної архітектури належать споруджені за його проектами церкви прєсв. Євхаристії (Торон-

то), пресв. Родини і св. Йосипа (Вінніпег), Чесного Хреста в Тандер-Беї (Онтаріо), пресв. Трійці (Кергонксон, штат Нью-Йорк). У 1990-ті роки споруджено церкву св. Степана (Калгарі, Канада), яка репрезентує подальший розвиток ідеї церковної будови як незламної фортеці. Кожна баня немов розтята по вертикалі навпіл. На місці розтину, на неприступному мурі височить далеко знесений у небо хрест.

У Австралії українці осіли переважно у містах. Вони швидко адаптувалися до незвичних умов життя на найвіддаленішому від Європи материку. У багатокультурному австралійському суспільстві українська діаспора стала однією з найсамотніших і найбільш стійких до асиміляційних процесів. Головними ознаками окремого етнонаціонального обличчя українців Австралії є релігійна ідентичність, а також українська культура в її різних формах. Деякі ділянки культури (театр, література, хорове мистецтво, танець, образотворче мистецтво, народне прикладне мистецтво) розвинулися тут порівняно ширше, ніж в інших регіонах поселення української діаспори. Уже дві генерації українців народилися на австралійському континенті. Освітнє життя в Австралії координується Українською шкільною радою (школи діють лише у вихідні дні). Існують українські видавництва і преса. Серед газет слід назвати «Вільну думку» та «Церкву і життя». Об'єднання «Союз українських організацій Австралії» має у своєму складі понад 25 громадських і громадсько-політичних структур. Зокрема це Наукове товариство ім. Шевченка, Українська громада, Союз українок, Спілка української молоді, «Пласт», Союз українських комбатантів Австралії, Рада українських кооперативів, Товариство колишніх вояків Української національної армії (УНР) та ін.

Культура західної гілки української діаспори в Європі

Особливо плідною була діяльність української діаспори у самому серці Європи — Празі. Після поразки визвольних змагань, згідно зі статистикою, близько 22 тис. української інтелігенції, політичних і громадських діячів знайшли свій притулок у Чехословаччині. У надзвичайно стислий термін на чеських теренах була організована низка національних шкіл. Успіх цієї важливої справи значною мірою забезпечив Український громадський комітет, заснований у Празі у 1921 р., який став головним

осередком культурно-національного життя українських емігрантів за кордоном.

Головною науковою та навчальною установою у міжвоєнний період був Український вільний університет (УВУ), заснований у січні 1921 р. у Відні та за сприяння уряду Чехословаччини перенесений у жовтні цього ж року до Праги. Унікальним за масштабами став факт заснування 28 травня 1925 р. Музею визвольної боротьби України. Головою музею, його ідеологом і натхненником до 1935 р. був Іван Горбачевський. Музей працював на добровільних засадах і був закритий під тиском комуністичного режиму у 1948 р. У 1922 р. у Празі було засновано Центральний союз українського студентства. Ініціатором і одним із членів-засновників стало Українське академічне товариство «Січ» у Відні (1868–1947). Отже, Прага міжвоєнного періоду стала тим інтелектуальним і творчим фоном, на якому формувалася українська національна ідея.

Феномен празької української еміграції полягає у системності організації науки й освіти, яка дала можливість створити низку так званих празьких шкіл: поетичну, археологічну, історичну, мистецьку. Зокрема, до празької археологічної школи належали такі відомі археологи, як Ярослав Пастернак, Вадим Щербаківський, Левко Чикаленко, Олег Кандиба-Ольжич, Іван Борковський. Дивовижною є праця надзвичайно обдарованої особистості — Олега Кандиби-Ольжича, який за своє коротке життя (36 років) став блискучим поетом, видатним археологом, відомим громадсько-політичним діячем, поліглотом. Він був одним із кращих знавців європейського енеоліту, зокрема трипільської культури, хоча сам вважав, що його справжнє покликання — поезія.

У Празі творила ціла плеяда знаменитих поетів, серед яких: Олександр Олесь, Євген Маланюк, Юрій Дараган, Оксана Лятуринська, Олекса Стефанович, Леонід Мосендз, Олена Теліга.

Помітний внесок у музичну культуру того часу зробили відомі теоретики музики Федір Шешко і Василь Барвінський, композитори Нестор Нижанківський і Федір Якименко (брат композитора Якова Степового), Віра Березовська. Тут творила модерну європейську музику перша українська жінка-композитор Стефанія Туркевич.

На перехресті західноєвропейських культур у міжвоєнній Празі постала ціла колонія українських митців, творчість яких мала великий резонанс у чеських мистецьких колах. Особливо це

стосується пражської групи графіків, насамперед Віктора Цимбала, Роберта Лісовського, Січинського, Бутовича, Юрія Вовка. Тут навчалися також Петро Холодний (молодший), Степан Колядинський, Євген Норман. Довгий час працювали та творили Іван Кулець, Михайло Брянський, Іван Мозолевський, Василь Хмелюк, Онуфрій Пастернак та багато інших. Надзвичайно важлива подія сталася у 1998 р. — працівники Слов'янської бібліотеки у Празі, опрацьовуючи «засекречені фонди», виявили понад 1000 творів 68 митців українського графічного мистецтва, що були колись власністю Музею визвольної боротьби України та вважалися назавжди втраченими.

Слід наголосити, що українські вчені, митці, письменники в міжвоєнний період у Празі часто ставали гордістю і чеського народу. Зокрема, Іван Горбачевський заклав основи чеської біохімії, заснував Празький інститут лікарської хімії, а Іван Пулюй створив кафедру електротехніки у Празькій політехніці, якою керував до кінця свого життя. Тут плідно творив філософ світової слави, історик культури та літератури, славіст Дмитро Чижевський, а гордістю української історіографії стали Олександр Шульгін, Семен Наріжний, Федір Слісаренко, Степан Віднянський.

Важливим центром розбудови українського інтелектуального життя була Австрія, насамперед її столиця Відень. Помітну роль на шляху духовного та політичного визволення відіграло Українське академічне товариство «Січ» (1868–1947), яке мало на меті виховувати науковців, письменників, суспільних діячів серед української студентської молоді.

У Віденському університеті на медичному факультеті під керівництвом всесвітньо відомого хіміка Еміля Людвіга розпочав свою наукову кар'єру студент Іван Горбачевський — майбутній відомий хімік і епідеміолог, австрійський міністр охорони здоров'я. Світову славу йому принесла робота з синтезу сечової кислоти, яку вчений здійснив у 28 років. Він автор чотиритомного підручника фізіологічної хімії чеською мовою й органічної хімії українською мовою, ініціатор створення української хімічної термінології.

У Віденському університеті навчався на теологічному, філософському (фізико-математичне відділення) факультетах всесвітньо відомий фізик і електротехнік Іван Пулюй — знавець стародавніх мов, співавтор перекладу Біблії українською мовою разом із Пантелеймоном Кулішем і Іваном Нечуєм-Левицьким.

Значна кількість української інтелігенції емігрувала до Відня у 1920–30-х роках під час громадянської війни в Україні. На той час Відень, як і Прага, став центром української політичної еміграції, що активно працювала на реалізацію української національної ідеї всіма можливими засобами. У 1929 р. у Відні виникла Організація українських націоналістів.

У січні 1921 р. у Відні з ініціативи Михайла Грушевського відкрився Український вільний університет з двома факультетами — філософським і юридичним. Його першим ректором став професор Олександр Колесса — відомий лінгвіст, фахівець з історії, літератури, етнографії, а також член парламенту Австрії (1907). Олександр Колесса був одним із фундаторів Української культурної ради, що опікувалася українськими школами.

У роки Другої світової війни, звичайно, згасло культурне життя української громади в Австрії. Післявоєнний період позначився його активізацією. Були відкриті школи, налагодилася видавнича справа. Центр українського життя з Відня переноситься до Зальцбурга. Тут на той час діяли Український народний університет, гімназія, сільськогосподарська школа.

Одним із найбільших духовних і культурних центрів української діаспори в Австрії до нинішніх днів є церква Святої Варвари, яка була заснована у 1775 р. При церкві діє один із кращих хорових колективів. Його засновником і керівником майже чверть віку (1931–1955) був відомий композитор і диригент, автор збірок пісень Андрій Гнатишин.

В Австрії діє низка громадських осередків, серед них — Спілка українських філателістів Австрії (СУФА), Українська медично-харитативна служба, Українське лікарське товариство, Український жіночий союз.

Естафету науково-культурного та суспільно-громадського життя у повоєнний період підхопила українська діаспора Німеччини, основою якої була політична інтелектуальна еміграція. У міжвоєнний період у Берліні працював Український науковий інститут, фундатором якого був гетьман Павло Скоропадський, який після поразки Гетьманату емігрував до Німеччини.

У культурно-освітній галузі найбільш активно проявила себе українська еміграція Західної Німеччини. Під проводом доктора Дмитра Дорошенка діяло Центральне представництво української еміграції (ЦПУЕ), яке мало низку референтур, а саме:

церковних справ, наукових, високого шкільництва, середніх і фахових шкіл, літератури і мистецтва, дошкільного виховання.

Мюнхен на той час став осередком української вищої школи. Тут у 1945 р. відновив свою діяльність Український вільний університет (УВУ), який успішно працював у Празі у міжвоєнний період.

На нараді науковців 16 листопада 1945 р. в Авгсбурзі було засновано Українську вільну академію наук (УВАН) з такими відділами. При академії існувало Товариство охорони українських пам'яток на чужині, Музей-архів, бібліотека. Крім УВАН, існувало у Мюнхені Українське історично-філологічне товариство, Українська висока економічна школа, Українська православна богословська академія (з 2 факультетами — богословським і педагогічним).

У Мюнхені 30 березня 1947 р. було відроджене Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), головою якого було обрано професора Івана Раковського, а генеральним секретарем — професора Володимира Кубійовича (пізніше очолив Європейське НТШ). Про високий рівень організації наукових досліджень у рамках НТШ свідчить той факт, що його іноземними дійсними членами були, зокрема, лауреати Нобелівської премії Макс Планк, Альберт Ейнштейн, Фріц Прегль та ін. Одначе неоціненним скарбом і одночасно подвигом стала діяльність Інституту енциклопедії українознавства в рамках НТШ. У 1948 р. Володимир Кубійович став одним із головних редакторів багатотомної «Енциклопедії українознавства». У 1951 р. НТШ і редакція «Енциклопедії» перемістились із Мюнхена до Франції — у Сарсель під Парижем.

Ще одна особистість енциклопедичного масштабу творила на теренах цього краю. Це Дмитро Чижевський (1894–1977) — визначний славіст, дослідник української та слов'янських літератур, історії культури, філософії та слов'янської духовності. Брав участь у революції 1917 р. (член Української Центральної Ради). У 1921 р. виїхав до Німеччини. Чинний і почесний професор багатьох престижних університетів світу, зокрема Гарвардського (США, 1951–1956), дійсний член Гейдельберзької академії (з 1962 р.). Д. Чижевський першим відкрив слов'янське, зокрема українське, бароко, а історію української літератури намагався побудувати як історію стилів.

Після Другої світової війни у Мюнхені жив і творив знаменитий скульптор з Івано-Франківщини Григорій Крук. Першу

фахову освіту здобув у Львівській школі декоративного мистецтва. Серед його відомих скульптурних робіт «Портрет патріарха Йосипа Сліпого», «Монахиня», «Відпочинок», «Селянське подружжя».

Початок української діаспори у Франції сягає часів Київської Русі, коли дочка Ярослава Мудрого вийшла за французького короля Генріха I і царювала деякий час (з 1060 р.). А у першій половині XVIII ст. сюди прибули українські військові на чолі з гетьманом Пилипом Орликом. Його син організував окремий підрозділ з українських козаків у французькій армії. Вдячні французи назвали на його честь місцевість під Парижем Орлі (сьогодні там знаходиться аеропорт Орлі). Значний наплив емігрантів спостерігався після революції в Росії 1905 р., а також після Першої світової війни. Тоді серед політичних емігрантів опинилися відомий письменник і діяч Центральної Ради Володимир Винниченко, а також голова Директорії Симон Петлюра.

З ініціативи колишніх вояків Армії УНР у 1926 р. створено Союз українських емігрантських організацій у Франції, який об'єднував (до 1940 р.) політичну еміграцію зі Східної та Центральної України і був пов'язаний з екзильним урядом УНР. У 1932 р. засновано поборницьку організацію «Український народний союз Франції», що об'єднував емігрантів із усіх українських земель (1939 р. — близько 5000). Під патронатом союзу видавався тижневик «Українське слово» в Парижі, а у 1938 р. засновано першу українську друкарню у Франції.

З Парижем пов'язане ім'я всесвітньо відомого математика з Полтавщини Михайла Остроградського. Навчався у Харківському університеті. У Парижі обіймав посаду завідувача кафедри математики у коледжі Генріха IV. Автор фундаментальних праць з математичного аналізу, математичної фізики, аналітичної механіки, гідромеханіки, теорії пружності, балістики. Українська земля подарувала Франції лауреата Нобелівської премії (1992) у галузі фізики Жоржа Шарпака (народився у 1924 р. у Дубровиці на Рівненщині). Багато своєї творчої енергії Ж. Шарпак віддав, працюючи в Національному центрі досліджень, а пізніше у Європейському центрі ядерних досліджень під Женевою.

Парижу віддав увесь свій творчий геній світової слави артист, хореограф, реформатор балету Сергій Лифар (1905–1986) — уродженець Києва, нащадок славного козацького роду Ли-

фарів. Очолював балетну трупу паризької «Гранд-опера». За три десятиліття він відродив французький балет і став основоположником нового напрямку в балеті — неокласицизму. Створений С. Лифарем балет «Ікар» у Європі називали цілою добою його творчості. У 1947 р. С. Лифар заснував у Парижі Інститут хореографії, а з 1955 р. вів курс історії та теорії танцю в Сорбонні, був ректором Університету танцю, професором вищої школи музики та почесним президентом Національної ради танцю при ЮНЕСКО. На надгробку видатного артиста скромний напис французькою й українською мовами — «Серж Лифар з Києва».

Мистецький Париж знає ім'я Софії Левицької. Вона була членом комітету «Осіннього салону», що є великим досягненням чужоземця в Парижі. Портретист, пейзажист, гравер по дереву — її ілюстрації до безсмертного твору М. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки», який вона переклала разом із поетом Роже Аллярмом французькою, за своєю досконалістю, філігранністю виконання, вишуканим стилем нагадують старовинні гравюри. Критики відзначали природжений талант художниці до елегантної стилізації. У 1989 р. у Парижі вийшов альбом графіки нашої видатної співвітчизниці та спогади про неї.

Ще один член комітету «Осіннього салону» — визначний український маляр і мистецтвознавець Олекса Грищенко (1883–1977). Всесвітньо відомий пейзажист, твори якого є в музеях і збірках Львова, Парижа, Страсбурга, Брюсселя, Москви, Мадрида, Монреалю, Філадельфії та інших міст. Нині в Парижі працюють українські художники А. Сологуб, О. Мазурик, музикознавець А. Вірста. Серед творів О. Мазурика — численні пейзажі, портрети, модерні гравюри, ікони. Він розписав іконостаси для церкви св. Володимира на бульварі Сен-Жермен у Парижі та каплиці НТШ у Сарселі.

До паризької школи художників належав письменник і політик В. Винниченко, талант якого засяяв своїми барвами у полотнах «Гірський пейзаж», «Сніг у передмісті», «Закуток» та ін. Митець виступив одним із засновників «Аристократичної секції», що виникла в квітні 1929 р. при Українській громаді в Парижі.

Важливим досягненням української громади у Франції стало створення в 1949 р. Архіву української еміграції у Франції, що знаходиться в Сорбонні при Інституті східних мов і цивілі-

зацій. У цьому університеті на професійному рівні викладається українська мова.

У міжвоєнний період і після завершення Другої світової війни значна частина українців прибула, крім Франції, до Великобританії. Громадські осередки українців особливу увагу приділяють проблемам вивчення молодими поколіннями рідної мови, літератури й історії, що, безумовно, є одним із головних напрямів виховання самосвідомості та прищеплювання культурних традицій народу. У діаспорі постійно розвивається художня самодіяльність.

При філіалі Римського українського католицького університету в Лондоні — одному з наймолодших наукових центрів української діаспори в Західній Європі (1979) — діє мистецька секція, що організовує виставки українських вишиванок, кераміки, інших виробів прикладного мистецтва, вечори поезії, зустрічі з художніми колективами з України. У Лондоні проживає видатна українська поетеса і художниця Галя Мазуренко, поезії якої позначено модерністською спрямованістю, своєрідним відчуттям слова, багатобразністю (збірки «Акварелі», «Пороги» та ін.). Музей українського мистецтва функціонує в Олдгамі.

У 1980-х роках почала діяти Українська європейська культурно-освітня фундація. Її метою є створення кафедри української мови та літератури при Лондонському університеті. В Англії в повоєнний період почали виходити часописи «Українська думка», «Наша церква», «Наше слово», «Сурма», «Визвольний шлях». У червні 1993 р. у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського відбулася презентація журналу «Визвольний шлях» і передача повного його комплекту до фондів бібліотеки.

Досить розвинене суспільно-культурне життя українців у Польщі. Український науковий інститут у Варшаві, заснований завдяки екзильному уряду УНР у 1928 р. при польському Міністерстві віровизнань та освіти, був покликаний плекати студії з різних ділянок українознавства. У ньому працювали такі відомі вчені: О. Лотоцький, А. Яковлів, Р. Смаль-Стоцький, К. Мацієвич, В. Садовський, Б. Лепкий. Діяльність інституту проявлялася головним чином у науково-видавничій справі. Загалом інститут видав понад 77 томів різних публікацій (у тому числі 54 томи праць). Після окупації Варшави німцями у 1939 р. інститут перестав існувати, а його бібліотека й архіви знищені.

У Криниці (тепер територія Польщі) народився світової слави художник-примітивіст, відомий під псевдонімом Никифор. Справжнє прізвище цього українця-лемка Дровник. Світову популярність митцю-самоуку принесла виставка його творів у Парижі, організована у 1932 р. Львівським народним музеєм ім. Т. Шевченка. У своїй творчості він керувався християнською філософією, а також щедро зобразив життя українських лемків.

Чимало українців є знаними науковцями в Польщі, вони працюють у Польській академії наук, Варшавському, Люблінському, Гданському, Краківському, Ченстоховському університетах. На початку 1990 р. у Варшаві створено Польську асоціацію українознавців, яка видає «Варшавські українознавчі записки». У тому ж році на Надзвичайному з'їзді Українського суспільно-культурного товариства (заснованого у червні 1956 р.) створено Об'єднання українців Польщі (ОУП), яке тоді очолив Юрій Рейт. Відчутних успіхів в українській справі досягла Фондація св. Володимира, яку заснував і очолив професор Ягеллонського університету у Кракові Володимир Мокрий.

Культура українців східної гілки діаспори

Східна українська діаспора, передусім у Росії, й досі залишається значною мірою *terra incognita* для вітчизняного дослідника. Внаслідок асиміляційних процесів, які тривали багато десятиліть, важким завданням є навіть визначення точної кількості етнічних українців у складі населення РФ.

Землі, на які з давніх часів були спрямовані міграційні потоки українців і населення яких можна вважати українською діаспорою, отримали неофіційну назву Сірого, Зеленого та Малинового Клинів. Сірий Клин, або Сіра Україна, — це назва земель у південно-західному Сибіру та північному Казахстані. Зелений Клин — це землі Далекого Сходу: Приморський і Хабаровський краї, Камчатська, Магаданська, Сахалінська, Амурська області. До Малинового Клину входили землі Кубанщини, переважно територія нинішнього Краснодарського краю.

Важливим аспектом буття українського етносу в Росії була та велика роль, яку українці з давніх часів відігравали в усіх сферах життя Росії. Російська імперія не лише широко використовувала українців для освоєння нових земель, вона також мобілізувала українську еліту до всіх сфер духовного, науко-

вого та політичного життя. Особливо активно цей процес розпочався за часів Петра I і Катерини II: так, за період 1701 — 1762 рр. Слов'яно-греко-латинська академія в Москві мала 21 ректора, 18 з яких були вихованцями Києво-Могилянської академії, а зі 127 архієреїв, які у той самий період працювали на російських кафедрах, 70 були українцями, 43 — росіянами. Така ж сама політика проводилась і радянською владою — Україна залишалась основним інтелектуальним донором СРСР. Протягом усього радянського періоду найвищі посади СРСР у ранзі міністрів, віце-прем'єр-міністрів, представників військового керівництва тощо обіймали представники українського народу. З України на роботу до Москви та Ленінграда переїжджали видатні науковці, представники різних напрямків мистецтва.

Українська діаспора зробила великий внесок у становлення та розвиток Росії, її культури, науки, промисловості, війська. Слід згадати хоча б декого: Інокентія Гізеля, «Синописис» якого став підручником з історії на кілька століть, автора концепції «просвіченої монархії» Феофана Прокоповича, яка діяла від Петра I, О. Безбородька — канцлера Російської імперії, М. Терещенка — міністра Тимчасового уряду, М. Родзянка — голову III і IV Державних дум Росії, видатних письменників українського походження — В. Капніста, М. Гоголя, М. Гнедича, В. Кукольника, Г. Данилевського, Ф. Достоевського, В. Короленка, А. Ахматову, М. Волошина-Кириєнка та ін., луганчанина В. Даля — укладача «Толкового словаря живого великорусского языка», визначних науковців українського кореня, які працювали в Україні та Росії, — В. Вернадського, М. Зелінського, П. Капіцу, М. Остроградського, М. Туган-Барановського, фундаторів ракетно-космічної галузі — К. Ціолковського, М. Кибальчича, О. Засядька, С. Корольова, В. Глушка, В. Чаломея, митців і художників — В. Боровиковського, Д. Левицького, А. Лосенка, К. Трутовського, І. Рєпіна, скульптора І. Мартоса, співаків І. Алчевського і І. Козловського. Російську авіацію створювали конструктори А. Люлька, О. Івченко, Г. Лозино-Лозинський, танкобудівну промисловість — М. Духов і О. Морозов, силу російського флоту зміцнювали Ю. Лисянський, А. Макаров. І то лише короткий перелік.

Українська діаспора в СРСР перебувала у тяжкому становищі. Хоч кількісно вона перевищувала решту української діаспори у світі, проте не користувалася жодними гарантованими правами й інституційними засобами національного життя.

Якщо до 1930-х років ще існували українські преса та шкільництво на суміжних українських етнографічних землях поза УРСР і на Далекому Сході, то з середини 1930-х років усе було ліквідовано.

Навіть для значної частини українців, які жили в Москві та Ленінграді й налічували кількасот тисяч, не було жодних українських клубів, театрів, шкіл, радіомовлення. Преса та книги доходили з України в обмеженій кількості, у кіосках їх не було (поза Україною була тільки єдина українська книгарня в Москві). За радянськими соціологічними дослідженнями, у Сибіру 27 % українців ще читали українську пресу, передплачену з України, але недовго. У 1970-х роках, як виявили радянські опитування, 38 % українського населення розмовляло українською мовою. Але зберігалися ще різні етнографічні побутові ознаки життя українців: житлова культура, одяг, народні страви. У 1970-х роках між сибірськими українцями було 82 % змішаних подружжів, здебільшого російсько-українські, хоч у багатьох випадках діти залишалися українцями. Брак національного культурного життя, як і змішані подружжя, призводили до поступової асиміляції, якій сприяла й урядова політика русифікації.

Станом на 2002 р., за офіційними даними, у Російській Федерації проживає 4,4 млн українців (3 % від населення РФ). Освітній рівень українців у РФ вищий за середній по країні. Вони працюють у всіх галузях господарства. Помітна їх суттєва присутність у російських владних структурах, культурі, освіті та науці, в армії.

Етнокультурна інституціоналізація української діаспори в Росії почалася за часів Перебудови, коли у 1988 р. в Москві було створено найстаріше товариство українців Росії — «Славутич». У його складі діють секції історії, культури, мови, літератури та ін. Товариство пропагує українську культуру, проводить шевченківські свята, Дні України, концерти. Зі здобуттям Україною незалежності склалися передумови для піднесення національної самовідомості українців у Росії та її організаційного оформлення. Якщо на середину 1992 р. у РФ діяло 28 українських організацій, то наприкінці 1993 р. — вже близько 40, а вже на початок 1995 р. у 40 республіках, краях та областях Російської Федерації діяло 73 українські громадські об'єднання, 32 з яких були зареєстровані у встановленому законодавством РФ порядку.

За інформацією посольства Російської Федерації в Україні, за станом на 2004 р. у Росії діяло близько 90 українських суспільно-культурних об'єднань. У січні 2004 р. створена Рада земляцтв України та Росії, яка об'єднує вихідців з України, що входять у 25 регіональних земляцтв. У Російській Федерації видаються газети українською мовою.

Такі громадські інститути, як Науковий центр україністики в Башкортостані та Товариство шанувальників української культури «Кобзар», Українське товариство Киргизької Республіки «Берегиня», Товариство української культури в республіці Молдова, Томський центр української культури «Джерело» й Український національно-культурний центр «Промінь» у Самарі, свідчать про початок демократизації суспільств нових незалежних держав і про відродження етнічності українців східної діаспори.

Державна політика щодо української діаспори

Україна здійснює свою політику стосовно української діаспори, дотримуючись принципу недоторканності кордонів і цілісності держав. На жаль, сьогодні українська держава не має достатніх фінансових засобів, щоб задовольнити всі прохання, що надходять від українського населення зарубіжжя, про повернення в Україну.

Державна політика України спрямована на підтримку української діаспори. Саме з цією метою 24 вересня 2001 р. Указом Президента України затверджено національну програму «Закордонне українство» на період до 2005 р. Ця програма передбачала підтримку та розвиток зв'язків з українцями, які проживають за межами України, сприяння збереженню їх етнічної ідентичності, залучення до участі в процесах, що відбуваються в Україні, через концентрацію зусиль у цій сфері органів виконавчої влади України і створених у державі та за її межами громадських організацій українців.

Серед виписаних у програмі завдань — формування механізмів широкого залучення потенціалу українців, які проживають за межами України, до розвитку української держави й інших процесів, які відбуваються в Україні; сприяння поглибленню співробітництва між створеними в Україні та за її межами громадськими організаціями українців. До реалізації програми в установленому порядку залучаються органи диплома-

тичної служби України, створені в Україні та за її межами громадські організації українців, зокрема Українська всесвітня координаційна рада, Товариство зв'язків з українцями за межами України (Товариство «Україна — Світ»), діє Інститут досліджень діаспори.

Україна надає значну підтримку українським етнокультурним організаціям у РФ. Зокрема, активно співпрацюють із ними Держкомнацміграції та інші офіційні органи. Серед напрямків співпраці: забезпечення навчальною та українознавчою літературою українських товариств і навчальних центрів, допомога у фінансуванні видавничої діяльності, фінансова підтримка науково-практичних конференцій і видань української діаспори.

Аналіз досягнень діаспори з історичної ретроспективи вражає масштабами, розмахом діяльності в усіх сферах життя, насамперед гуманітарній. У надзвичайно складних умовах бездержавності у стислі терміни українська інтелектуальна еліта зуміла згуртуватися, виробити стратегію і тактику відродження національної ідеї у країнах зарубіжжя, насамперед Європи. Була розбудована мережа різних інституцій, серед яких чільне місце належить науковим, освітнім, мистецьким закладам, які мали на меті виплекати національно свідомі, високопрофесійні українські кадри європейського зразка.

Процес культуротворення, що тривав в українській діаспорі, став ваговою складовою українського культурного простору. Його головною метою була духовна консолідація українців усюго світу в інтересах відродження, збереження та примноження національно-культурних традицій власного народу. Це сприяло збереженню цілісності української культури, а в умовах незалежності — активізації державотворчого потенціалу, зміцненню позицій українських організацій у країнах поселення, а Української держави — у світовому співтоваристві.

Література

1. *Географія*. Світи, регіони, концепти. – К. : Либідь, 2004. – 738 с.
2. *Гумницька Н.* Культурно-мистецький феномен української діаспори міжвоєнного періоду: європейський вимір / Н. Гумницька // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. – 2009–2010. – Вип. 17–18. – С. 44–50.

3. *Зарубіжні українці* / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар [та ін.]. – К. : Вид-во «Україна», 1991. – 252 с.

4. *Культурологія: теорія та історія культури* : навч. посібник / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.

5. *Лавер О.* Динаміка чисельності східної української діаспори в ХХ столітті та її роль в майбутньому України / О. Лавер // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – № 12. – С. 321–344.

6. *Лазебник С.* Розсіяні по світах [Електронний ресурс] / С. Лазебник, П. Орленко // Режим доступу : <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=707>

7. *Семко В. Л.* Українська діаспора в Російській Федерації: стан та перспективи / В. Л. Семко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. ХХІ. – С. 281–286.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Яка група людей позначається терміном «діаспора»?
2. У яких країнах мешкають представники української діаспори? Які причини їхньої еміграції?
3. На які дві частини умовно ділиться українська діаспора?
4. Назвіть найбільші культурні досягнення українців Канади та США.
5. У яких галузях прославилися українці в європейських країнах?
6. Простежте становище українців у Російській імперії, СРСР та країнах СНД.

Розділ 2

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Глава 12

УКРАЇНСЬКИЙ МЕНТАЛІТЕТ

Ми — нація, сузір'я мільонів,
Ми — серце воль, ми — буйна кузня сили.

Ю. Луца

Поняття «ментальність» (менталітет) — проблема дефініції • Психокультурні координати ментальності та їх сутнісні визначення • Засоби наукової інтерпретації української ментальності • Структура та функціональний простір ментальності • Основні ментальні характеристики українського суспільства • Кордоцентризм української ментальності • «Хвороби» національної психіки • Система цінностей українського суспільства • Українська національна ідея. Інтелектуальне забезпечення української національної ідеї • Категорії «національна самосвідомість» і «національна свідомість»

Поняття «ментальність» (менталітет) — проблема дефініції

В історичному процесі самоствердження нації через зв'язок часів зберігається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній і морально-етичній основі. Він дозволяє народові зберегти собі тотожність у всіх історичних перипетіях, пронести національну самосвідомість як, мабуть, єдину обов'язкову ознаку народу. На рівні філософської рефлексії цей інваріант, визначаючи архетипи світосприйняття й поведінки, набуває назви «душі народу». У сучасній літературі його теоретичне осягнення постає як розв'язання проблеми національної ментальності.

Лексикографи визначають *ментальність*, *ментальний* з лат. *mentalis* — розумовий; *mens, mentis* — розум, думка, інтелект. Філософи — як глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що вміщує і несвідоме; сукупність готовностей, настанов і нахилів індивіда чи соціальної групи діяти, мислити, відчувати та сприймати світ певною мірою. Політологічне визначення *менталітету* — це певний рівень індивідуальної та суспільної свідомості, а також пов'язаний з ним спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно визначених ідеологічних настанов і політичних орієнтацій.

Тобто *ментальність* народу — це його світосприймання, світовідчуття, бачення себе в світі, а коли сказати популярно і поетично, то це душа, серце й розум народу.

Серед дослідників ментальності — О. Шпенглер, І. Гердер, М. Данилевський, П. Сорокін, А. Тойнбі, М. Бердяєв. Своєю популярністю поняття «ментальність» зобов'язане науковій діяльності французької історіографічної школи — школа «Анналів» вперше висунула «ментальність» як центральне методологічне поняття своєї концепції (М. Блок, Л. Февр).

Згідно з Йоганом Готфрідом Гердером, кожна група має власний народний чи національний дух — сукупність звичок і манер, спосіб почування й поведінки, цінованих тільки за те, що вони свої.

Можна стверджувати таке: ментальність формується залежно від традицій, культури, соціальних структур та усього середовища проживання людини і сама, у свою чергу, їх формує, виступаючи як фактор породження суспільної свідомості, як важко визначений виток культурно-історичної динаміки. Менталітет є поєднанням свідомості, інтелекту та розуму і присутній він у характері мислення народу і в способі його дій, у культурі, яка є душею народу, й у віруваннях людей.

Деякі вчені ототожнюють поняття «ментальність» із поняттям «національний характер».

Психокультурні координати ментальності та їх сутнісні визначення

Серед психокультурних координат ментальності визначають: — *вітальність* — психологічна унікальність (національна своєрідність, етнічна непересічність); цілісний образ людської життєдіяльності як певний спосіб діяти, мислити і сприймати навколишній світ;

— *культури́сть* — квінтесенція культури народу, в якій фіксуються найістотніші, історично зумовлені особливості світосприйняття і світопочування окремої людської спільноти; фундаментальна матриця культури, мови, способу життя;

— *свідомість* — глибинний пласт (рівень) колективної та індивідуальної свідомості, включаючи й несвідоме; універсальний факт суспільної свідомості, що, висвітлюючи національну своєрідність, знаходить праісторичне підтвердження в народній мудрості;

— *духовність* — своєрідна духовна атмосфера цивілізації, епохи, історичного моменту; ретроспективне відображення духовного портрета нації; душа людини, етносу, котра обіймає емоційний та інтелектуальний рівні життєдіяльності окремої соціосистеми.

Засоби наукової інтерпретації української ментальності

Історико-державна ментальність є проекцією воєнно-політичної історії України.

Геокультурна (соціокультурна) — народна ментальність характеризується як наслідок природних і культурних умов історичного життя української нації.

Літературно-художня — еволюція властивостей українського духовного загалу фіксується за визнаними творами письменників.

Соціетальна ментальність структурується за особливостями психокультури українського соціуму як цілісності (риси, стани і процеси соціетальної психіки).

Соціально-психологічна — властивості й особливості національної ментальності та української душі підлягають науковій інтерпретації з огляду на те, як люди сприймають, взаємодіють і розуміють одні одних у малих і великих групах, етнічних, національних та інших континентальних спільнотах.

Фольклорно-етнонаціональна — моделі психосоціальних особливостей українців одержуються шляхом (методом) інтерпретації фольклорних текстів та етнографічних знакових систем.

Описово-експертна — професійний опис і кваліфіковане оцінювання українського народу в ситуаціях статичності і динаміки міжетнічних і міжгрупових контактів упродовж історії.

Психолого-педагогічна — пояснення українського характеру через усупільнені способи (форми) відтворення нових поколінь українців, передусім засобами освіти, національного виховання, сімейного, шкільного та виробничого навчання.

Ситуативно-повсякденна — вивчення способу життя народу, типових форм його повсякдення як реалізації його духовно-творчих потенцій.

Структура та функціональний простір ментальності

Структуру менталітету можна представити чотирма шарами:

1) національний дім — сімейно-родинні зв'язки, спільна територія мешкання і рідна земля, національний одяг, їжа, житло, господарський уклад життя;

2) духовна культура народу — мова, музичний і словесний фольклор, національні риси характеру, звичаї, традиції, література, мистецтво, віросповідання;

3) історична доля народу — потреба зберегти себе як народ, можливість відчувати свою належність до рідного народу, фактори національної кривди, соціальні конфлікти, стихійні лиха тощо;

4) національна свідомість (у т. ч. самосвідомість) — система поглядів, ідей, уявлень етнічної групи, що формується на основі взаємодії з іншими етнічними спільнотами, відображає самобутню і самодостатню сукупність знань, ставлень, норм, цінностей своєї світобудови, утворює специфічні форми і механізми самоусвідомлення та самовідповідальності за власну історичну долю.

Функціональний простір ментальності вміщує у себе: поглиблення взаєморозуміння людей; сприяння адаптації особистості до природного довкілля і соціуму; розрізнення «своїх» від «чужих» за символами, знаками, етикетом; створення атмосфери емоційної спорідненості; формування образу «ми»; єднання людей у вищих формах духовності — любові, краси, величі, творчості; плекання національної самосвідомості, патріотичних почуттів, героїзму; обумовлювання змістового наповнення ідеалів і цінностей на етнонаціональному та внутрішньогруповому рівнях згуртованості; характеризує потенціал світовідчуття й енергетики окремої спільності.

Основні ментальні характеристики українського суспільства

До основних ментальних характеристик українського суспільства належать:

— *інтровертованість* — українець має Бога в душі, живе відповідно до Божих заповідей; він комфортно почуває себе вдома і на своїй території; він сповідує традиціоналізм, схильний у матеріальній і духовній культурі канонізувати внутрішнє духовне життя, є прихильником «малих груп» (сім'я, братство, громада, спілка); йому властиві терплячість, витривалість, урівноваженість, неагресивність, пасивність, миролюбність, непокірність, упертість; він не готовий до радикальних змін;

— *раціональність* — сприйняття ідеї лише з чітко висвітленими засобами та планами її впровадження; неспроможність швидко перебудуватися і змінити поведінкові, діяльнісні чи цілепокладальні установки; планорозмірність, помірність, уникнення швидкої зміни рішень;

— *емоційність* — відносність правди і неправди, розмитість норм, законів, етичних принципів; схильність навіювати свої емоції та почуття; неспроможність навчатися на досвіді власного історичного минулого; імпульсивність, непередбачуваність суспільного життя; тенденції до міфологічного життєздійснення; схильність обстоювати свої недоліки, повторювати власні помилки; підвищена рефлексивність, яка відволікає від конкретних справ; міфологізація демократії та відволікання громадян від реальної участі в державному будівництві; переважання цінностей добра і свободи над агресивністю; недостатність соціальної волі, що компенсується в поезії, піснях, літературі; потреба допомоги слабшим; альтруїзм; неагресивність і правова лояльність;

— *сенсорність* — здатність українського народу захищати свою землю (ідеал — «вільна Україна») і традиційні цінності («дух народу», його самотність і культура); самопіднесеність, свобода і рівність (звідси козацтво як захисник духовно-емоційних цінностей); культивування реальних життєвих відчуттів і прив'язаність до матеріального з домішками приземленого прагматизму; прив'язаність до власного дому; прагнення до самовдосконалення; скромність і водночас самодостатня оригінальність народної культури; любов до землі та рутинної праці; «мрійливість серця», в якому уява тримається на фак-

тах; ліричність і сентиментальність; неприйняття конфліктів; етичність;

— *інтернальність* — чергування сильних і слабких сторін спільноти, її зрілість і водночас обмежена самостійність, відповідальність; народна мудрість, свободолюбивість, неприйняття насильства над собою, невдоволеність життям; ініціативність і самостійність громадян й одночасно непідпорядкованість владі й авторитетам; терпимість, толерантність у міжнаціональних зносинах; перехід неагресивності у пасивність, а свободолюбства — в ізоляцію і відхід від реальності;

— *екзекутивність (жіночність)* — помірність у діях, реальна перевага споживання над творенням; зведення реформаторської діяльності до створення образів та ідей, котрі немає кому реалізувати; помітна трагедійність, страждальність і моральність життєвого процесу, у центрі якого перебуває жінка-мати; персоніфікація рідної землі (образи неньки України, матері-природи); певна незахищеність, наївність, потреба в сильному і волювому союзникові; притаманна внутрішня конфліктність як наслідок жіночого зосередження на вузькогрупових та індивідуальних інтересах; пошук суспільством засобів самозахисту, постійне самоекспериментування.

В українській ментальності нарівні з раціоналістичною думкою великої ваги набувають вияви почуттів та емоцій, навіть сентиментальність і ліризм. Поряд з ліричністю присутня певна українська замкненість стосовно зовнішнього світу, наставна на іншу, вищу правду.

Для ментальності українців характерно піклуватися, бути прив'язаним до своєї родини, в якій будувати міцні та надзвичайно близькі стосунки. Українці, як правило, оточують своїх близьких турботою, своєрідною материнською опікою. Дітей підтримують до зрілого віку, а часто ще й у зрілому віці. Така щільність родинних стосунків певною мірою теж визначається історичним минулим: на території, що лежала на перехресті західного й східного світів, практично не припинялися війни і грабінницькі напади. Жити тут було небезпечно, панування часто змінювалося, і зберегтися як єдине ціле можна було лише замкнувшись у колі найближчих.

Довгий час суспільство поділялося на тих, хто годував країну (селянство), і тих, хто її боронив (козацтво). Це породжувало дві майже протилежні форми свідомості. Перша визначалася поміркованістю і миролюбністю, яка дозволяла «перечека-

ти» численні негоди історичної долі. Цей тип свідомості виявлявся у певній замкненості характеру, схильності до оборони проти зовнішнього світу і звернення психічної енергії на розбудову внутрішнього життя. Однією з рис цього стилю, що обачно уникає нав'язування контакту, є селянська звичка відповідати питанням на питання. Виключна перевага селянського класу в деякі періоди української історії мала також і позитивний вплив на українську ментальність: селянський побут, який більшою мірою узалежнює людину від природи, ніж від іншої людини, спричинює високе емоційне переживання природи, спокійну, витриману вдачу, елегантність, ніжність і схильність до рефлексії. Ці риси сприяли також збереженню родинних і родових груп, приятелювання й побратимства.

Другий тип свідомості українців — тип захисника, воїна, шаленого, нестримного й авантюрного, що п'яніє від парубочького запалу, здатного на афективні, нерозсудливі та героїчні вчинки. Такими козаки нерідко постають у «Кобзарі» Тараса Шевченка, такими їх змальовували українські романтики.

Українцям властиві такі позитивні риси, як працелюбність, гостинність, потяг до освіти, здоровий оптимізм, мужність, універсальність, розбудова міцних сімейних стосунків. Для української родини традиційно характерна неабияка роль жінки, і передусім матері. Зі смертю чоловіка саме вона завжди виступала на перший план, ставала головою сім'ї — навіть тоді, коли вдруге виходила заміж. Образ матері-удовиці — розсудливої, доброї та водночас суворої господині — яскраво змальований у класичній літературі. Українська жінка брала участь у всіх справах родини не лише після смерті чоловіка, а й за його життя. «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка — за три», — говорить приказка.

Важливу роль у становленні української ментальності зіграла також церква. Історично народний світогляд українців має три основні шари: демонологічний, міфологічний і християнський. Християнська релігія, яка прийшла на українські землі в кінці X ст., абсолютизувала дохристиянську ієрархічність, намагаючись, якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Результатом такого протиборства ідей став релігійний дуалізм (двовір'я), елементи якого донині збереглися у народних звичаях і обрядах. Із впровадженням християнства у віруваннях і повір'ях посилюється елемент надприродного. Разом із тим,

фантастичне і надприродне, яке не пов'язувалося з офіційною релігією, витіснялося у сферу фольклорної традиції (поезії, казок, легенд тощо).

З елітарного середовища (військова, культурно-освітня еліта, Українська Православна Церква) походять самобутні риси українського менталітету: лицарські ідеали вірності, доблесті й честі, а звідси — чітке розмежування добра і зла, святого і грішного, правди і кривди; неагресивний стійкий індивідуалізм із розвиненим почуттям власної гідності та сили; самоповага й неметушлива упевненість у собі, що почасти межують з упертістю і беззастережною рішучістю; самостійність думок і практичних дій, яка природно характеризує внутрішній спротив будь-яким насильницьким зовнішнім впливам. Український індивідуалізм на протигагу європейському має інвертований, тобто внутрішньо спрямований характер з переважанням емоційно-почуттєвого переживання над холодною розсудливістю.

Кордоцентризм української ментальності

Основою української ментальності є кордоцентризм (від лат. *cordis* — серце). Філософський кордоцентризм — це світоглядна парадигма класичної української філософії, що базується на ідеї провідної ролі фізіологічного та духовного серця як творчої, генеруючої, активно діючої сили у етичній, естетичній і релігійній сферах життєдіяльності біологічної, соціальної та духовної особистості. Визначальною тенденцією українського філософського кордоцентризму є подолання духовного відчуження, відчуження між людиною і Богом та, разом із тим, посилення, збільшення політичного та культурного відчуження. У цьому, власне, і є суть парадоксальної логіки українського кордоцентризму. Відправним пунктом, пунктом, з якого започатковується процес усунення, подолання духовного відчуження, виступає кардіогносія, тобто «читання в серці».

Фундатори українського кордоцентризму як національної філософії: Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич і П. Куліш — одними з перших в історії світової філософії створили самобутню й оригінальну ідею переваги серця над розумом. Засновник українського філософського кордоцентризму Г. Сковорода сформулював цю ідею в такому вигляді: «Голова всього в людині — людське серце», — оскільки «без зерна горіх є ніщо, а

людина без серця». Він окреслив її такими словами: «Ніщо так не дивне, як безодня святого серця. Тоді святе, коли тільки возвеличує. Все — трава і лушпиння, все прах і тінь. Все минає; серцем людина вічна. Чисте серце перебуває в любові, але любов залишається в ньому ж. Але ця любов є Бог, отже — вічна людина. О люди! Навіщо ви дивуетесь океану, навіщо дивуетесь зорям? Ідіть, поверніться додому! Пізнайте себе! Цього буде досить».

«Хвороби» національної психіки

За нормальних умов історичного розвитку, коли народ не піддається ніяким національним утискам, його психіка зрівноважена, дії спокійні, впевнені, національна гордість проявляється як щось природне для всієї нації. На жаль, Україна була позбавлена природного культурно-національного розвитку. Історична розірваність територій між кількома панівними державами стала причиною прояву в українському характері двох патологічних явищ: атрофії та гіпертрофії національної психіки.

Людина без національних запитів і прагнень — вражена «хворобою» *атрофованого національного почуття*. Причини атрофії національної психіки: антиукраїнська політика Московської держави впродовж кількох століть; обмеження та переслідування національної культури усередині українського середовища; приглушення національної свідомості та зосередження її на класових або професійних інтересах; зростання міського населення за рахунок сільських жителів і нівеляція їхніх національних рис, коли своя психіка втрачена, а нова не набута та ін.

Отже, втрата свого національного образу призводить до дезорганізації всієї психіки. Тоді людині байдужа і мова, і політика, і держава. Увага зосереджується на матеріальних речах: добробуті, ситості тощо.

Якщо національність може бути об'єктом почуття, то за умов пригноблення нації іншою нацією виникає почуття образи та національного приниження, несприйняття насильства, виникає озлоблення й ненависть до гнобителів. Часто, на противагу існуючому серед більшості народу затьмаренню національних почуттів, демонструється підвищена, розпалена любов до рідного краю, до своєї мови, звичаїв тощо. Це — *гіпертрофія національної психіки*.

Для подолання цих «хвороб» має бути систематична програма національної освіти на всіх рівнях. Найефективнішим засобом проти національної атрофії стане зміцнення і утвердження самої Української держави як незалежної, визнаної у світі, багатой, висококультурної, національно свідомої, гордої та шляхетної. За цих умов зникне і гіпертрофія національної психіки, яка перейде в звичайний і природний для кожної здорової нації патріотизм. Важливо усвідомити, що знання про національні риси характеру, психологічні особливості народу потрібні перш за все для самовдосконалення кожного індивіда. Прадавній афоризм «пізнай самого себе», не раз проголошуваний античними мудрецами і розвинутий вітчизняним філософом Григорієм Сковородою, не втратив своєї цінності й сьогодні. Пізнати, якими ми є, нелегко. Отже, слід спрямовувати себе на вдосконалення кращих рис особистості, водночас позбуваючись того, що заважає нашому поступу. Духовне здоров'я нації цілком залежить від здоров'я кожної особистості. Тож треба бути свідомими того, що кожен українець є спадкоємцем глибокої та мудрої нації, багатой духовно й морально.

Система цінностей українського суспільства

Цінності, з одного боку, є предметом визнання та віри, репрезентують стан духовності людини і суспільства, а відтак мають як інтелектуальну складову, так і ірраціональну, містичну, з другого — підлягають опредмечуванню, тобто певному матеріально-поведінковому втіленню, що робить їх доступними для сприймання, збагачення, поширення. Опредмечування виявляється у трьох формах:

- 1) прийняття певного кодексу цінностей;
- 2) популяризація тих або інших властивостей людської та колективної душі;
- 3) причетність до культурної діяльності у різних аспектах, формах, засобах (філософія, мова, науки, мистецтво тощо).

«Піраміда» цінностей українського суспільства має такий вигляд:

1. Абсолютні вічні цінності: віра, надія, любов, доброта, чесність, свобода та ін., які впливають із потреб вселюдського життя і визначають зміст морального виховання.

2. Національні цінності: українська ідея, державна незалежність України, самопожертва у боротьбі за свободу нації

тощо, які зумовлені державотворчими процесами й сутнісно характеризують систему національного виховання.

3. Громадянські цінності: прагнення до соціальної гармонії, відстоювання соціальної та міжетнічної справедливості тощо, які спричинені потребою побудови демократичного суспільства й окреслюють зміст громадянського виховання.

4. Сімейні цінності: подружня вірність, піклування про дітей, піклування про батьків і старших членів сім'ї тощо, які впливають із потреб побудови міцної сім'ї та відображають систему сімейного виховання.

5. Особистісні цінності: орієнтація на пріоритет духовних ідеалів і цінностей, внутрішня свобода, особиста гігієна, воля, мудрість та ін., які залежать від спрямувань окремої особи та визначають зміст її виховного простору, точніше її персоніфікованої аури щохвилинного примноження істини, добра, краси, гармонії.

У результаті реалізується основна формула кожного українця — «Служити Богові та Україні» — й утверджується ідеологія багатоаспектного творення життєвого процесу української нації — держави, суспільства, сім'ї, особистості.

Українська національна ідея. Інтелектуальне забезпечення української національної ідеї

У структурі українського менталітету універсально-своєрідною, цементуючою субстанцією є національна ідея. Національна ідея не є расово-ідеалістичною ідеологією, а тим паче — державною, її не слід шукати на рівні політики — вона знаходиться на рівні культури. Ставлення до Бога, консолідація громадянського суспільства, повна свобода дії та надійний соціальний захист населення — основні умови-складові, за яких національна ідея існуватиме об'єктивно і стане рушієм конструктивного культуротворення і державостановлення.

Брак і викривлення історичних знань, деформованість національної свідомості та несформованість активної патріотичної позиції посттоталітарного українства породжують неясне уявлення про українську національну ідею, множачи різне розуміння її місця та ролі в сучасних державотворчих процесах. *Українська національна ідея* — це своєрідний комплекс вірувань, українського національного світобачення та розуміння, це ду-

ховно-інтелектуальний потенціал нації, людини-державотворця і співгромадянина, яка, спираючись на минуле і пишаючись ним, а не докоряючи йому, має мобілізувати творчі сили на здобутки сучасні та майбутні, на творіння українського народу як єдиної політико-етнічної спільноти, цілісної одиниці світового співтовариства.

Протягом багатьох років соціальна система «людина — суспільство — держава», освіта, культура та духовність України зазнавали величезних шкідливих впливів. Особливо це позначилося на розвитку інтелектуального потенціалу народу, його національній еліті. Сьогодні ж негативно позначається передовсім на здатності українського суспільства нарощувати ті соціальні клітини, які об'єднують українську націю та формують її свідомість як цілісної активної одиниці світового простору.

Сьогодні для більш повного та якісного врахування людського фактора в процесі розбудови держави придатною є теорія «ядра» нації, в основі якої — феномен духовно-інтелектуальної еліти як серцевини (ядра) розвитку кожної нації, основного носія та продуцента її творчого потенціалу. При цьому сама нація розглядається не ізольовано, а як клітина світового співтовариства, національні кордони якої лише служать тими «соціальними мембранами» (природними фільтрами), які пропускають усе потрібне для її розвитку та збереження етнічної ідентичності. Водночас такі кордони не можуть бути прозорими, бо вони мають служити інтиму творчості, що збагачує людство тими національними оригінальними здобутками, які можуть мати світову цінність, тобто стати міжнародним, загальнолюдським надбанням.

Категорії «національна самосвідомість» і «національна свідомість»

Національна ментальність виступає як фактор породження національної свідомості, від глибини якої залежить реальне перетворення України в державу світового рівня.

Національна самосвідомість уявляється не просто як ідентифікація, віднесення людьми себе до тієї чи іншої національності, а як більш складне структурне утворення, яке вміщує і національні автостереотипи (уявлення про суттєві властивості своєї етнічної спільноти), і уявлення про територію, культуру, мову, про історичне минуле. У національній самосвідомості присутній не тільки пізнавальний, але й емоційний компонент

— ставлення до культурних та історичних цінностей свого народу, національні інтереси і національні почуття, які стимулюють діяльність людей.

Емоційний регулятивний елемент національної самосвідомості активізує і його пізнавальну сторону. В умовах становлення та розвитку державності інтерес до історичного минулого, до культурних цінностей надзвичайно зростає. Це було продемонстровано з другої половини 80-х років — спостерігався масовий сплеск національної самосвідомості і на ідеологічному, і на рівні особи, і в повсякденному житті.

Складовою частиною національної самосвідомості є *національні почуття* — складне психологічне явище, бо вміщує як стійкі елементи, так і пов'язані зі зміною ситуації емоції. Національні почуття можуть виглядати як сплав біологічної, історичної, екологічної, моральної свідомості окремих осіб і цілих народів.

Людям хочеться пишатися досягненнями героїчного минулого свого народу. Почуття належності суб'єкта до тієї чи іншої національної спільноти особливо гостро дає про себе знати у зв'язку з трагічним, кризовим у розвитку свого народу. В обох випадках почуття направлені на один і той же об'єкт — свою національну спільність, своє соціальне й екологічне середовище. Можуть існувати й інші напрямки національних почуттів, коли в ролі об'єкта виступають інші національні спільноти. Національна енергія може бути величезною позитивною силою, проте може існувати і в явно перекрученій формі.

Існує діалектична єдність національних почуттів і національної свідомості. Вона полягає в тому, що національні почуття впливають на формування національної самосвідомості — одного зі структурних елементів національної психології. У свою чергу, сформована національна самосвідомість формує культуру національних почуттів. Залежно від змістової сторони національної самосвідомості, переваги в ній тих чи інших тенденцій, наповнюються відповідним змістом, набувають певного напрямку і національні почуття. А разом узяті, національні почуття і національна самосвідомість впливають на формування національного характеру.

Поняття «національна самосвідомість», маючи багато спільного, знаходячись у єдності з поняттям «національна свідомість», не тотожне йому. У змістовному плані різниця між *національною свідомістю* і національною самосвідомістю полягає у формуванні уявлень, образів, знань не тільки про свою спіль-

ність, але й про інші спільності і перш за все про них, але з позицій власного етносу. Національна самосвідомість виявляється як на рівні індивіда, так і на рівні нації, тимчасом як національна свідомість, як правило, на рівні нації, тобто суб'єктом національної самосвідомості є особа і національна спільність, а суб'єктом національної свідомості — нація.

Функції національної самосвідомості такі:

— інтегративно-пізнавальна — особистість сприймає себе як невід'ємну частину існування та розвитку навколишнього предметного світу, прагне до єдності з реальною дійсністю, з собою; це, у свою чергу, є основою адекватного самопізнання особистістю своєї сутності, сприяє виникненню у неї потреби до самовдосконалення;

— ціннісно-орієнтована — пов'язана з осмисленням особистістю мети і змісту діяльності щодо постановки та розв'язання різноманітних завдань. Ця функція самосвідомості включає в себе весь спектр ставлення особистості до природного та соціального середовища, що її оточує, до самої себе.

Національна самосвідомість має всі властивості й закономірності свідомості групової й передусім виражає ознаки розрізнення «ми» та «не ми», вона є засобом і водночас виявом національної інтеграції. Оскільки національна свідомість є свідомістю спільноти, члена спільноти з ознакою нація, то з останньою пов'язане її виникнення і зміст. Можна припустити, що ґрунтом для цього була свідомість етнічної належності на підставі уявлень (міфів) про спільне походження та спільну кров.

Різновидами національної свідомості є переплетіння національної свідомості з класовою та з системою ідеологічних і політичних цінностей.

Сьогодні належність до національної спільноти визначається не стільки через спільне походження та кров, скільки через автентичну включеність до громадсько-політичних спільнот у структурі національної держави. За таких умов маємо не лише уявний зв'язок ідеї нації та вітчизни-держави на рівні групової та особистої свідомості, а й об'єктивне втілення державності як політико-правового вираження національної самосвідомості. Початкове вирізнення «ми» через національну ідеологію набуває інституалізованої завершеності у формі «ми в нашій державі».

Чимало дослідників намагаються вмістити розвиток національної свідомості в певні схеми, що типологізують етапи національних рухів. Цей розвиток має у підсумку три стадії:

1) збирання спадщини, наукова — період наукового зацікавлення мовою, літературою та історією рідного краю, коли окремі вчені або, частіше, невідготовлені ентузіасти збирають мовні, фольклорні, літературні та історичні надбання даного народу;

2) організаційна стадія, культурна — період, коли закладаються культурні організації (читальні, театри, бібліотеки, музеї, національні будинки тощо), школи та видання для поширення знань про національну спадщину, яку вже зібрано або яка далі збирається, це доба патріотичного відродження: розгортання національної агітації групами патріотів, які переслідували також певні політичні інтереси і ставили собі за мету поширення національної свідомості на різні верстви населення;

3) політична стадія — період, коли закладаються партії та інші організації, які уможливають участь у політичному процесі, з'являється масовий національний рух з політичними наслідками.

Національна ментальність виконує функції історичної пам'яті і дає змогу народові зберегти собітотожність, етнічну самосвідомість. Виступаючи етнодиференціюючим фактором, національна ментальність забезпечує індивідуальність культури кожної спільноти, задаючи унікальність здійснюваної формотворчості. Ментальність українського народу формувалася під впливом складних історичних обставин. Основну роль відіграло геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Ця обставина зумовила поєднання в українському світогляді західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної, матеріалістичної) та східної (пасивно-споглядальної, спрямованої на вищі істини) ментальності. Таким чином, національна ментальність — це психологічний рівень духовності певної історично-етнічної соціокультурної людської спільноти, який означається в системі неглибоких частково відрефлексованих установок діяти, відчувати та мислити певним чином, що зумовлено співвідношенням традиції та новації.

Література

1. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. — К. : Либідь, 1999. — 352 с.

2. Кононенко П. П. Українознавство : підручник для вищих навчальних закладів / П. П. Кононенко. — К. : Міленіум, 2006. — 870 с.

3. *Лозко Г. С.* Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.

4. *Місєвра І. В.* Проблеми ментальності та національної самосвідомості: спроби дослідження витоків / І. В. Місєвра ; наук. ред. Г. І. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1998. – 47 с.

5. *Пономарьов А. П.* Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.

6. *Пономарьов А. П.* Українська етнографія : курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 318 с.

7. *Савчук Б.* Українська етнологія / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 560 с.

8. *Українська і зарубіжна культура* : навч. посібник / за заг. ред. К. В. Заблоцької. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2001. – 372 с.

9. *Українське народознавство* : навч. посібник / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирніва. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.

10. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – Тернопіль : Екон. думка, 2002. – 131 с.

11. *Юрій М. Т.* Етногенез та менталітет українського народу / М. Т. Юрій. – 2-ге вид., доп. – К. : Таксон, 1997. – 237 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Визначте поняття «ментальність» і засоби наукової інтерпретації української ментальності.

2. З чого складається структура менталітету? Охарактеризуйте структуру українського менталітету.

3. Як ви розумієте кордоцентризм як основу української ментальності?

4. З чого складається «піраміда» цінностей українського суспільства?

5. Дайте визначення національній свідомості.

6. Чому національна свідомість, на думку вчених, вважається головним елементом при визначенні національності особи?

7. Назвіть основні ментальні характеристики українців.

**УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЗНАННЯ,
СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ, ВІРУВАННЯ.
МІФОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНЦІВ** _____

От вільхи не люблю — вона шорстка.
Осика... все тремтить. Дуби поважні надто.
Дика рожа задирилива, так само й глід, і терен.
А ясень, клен і явір — гордовиті.
Калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.

Леся Українка. «Лісова пісня»

Шари народного світогляду. Дуалізм світоглядних уявлень • Розуміння душі • Пантеон богів. Український Олімп • Структура українського пандемоніуму • Система народних знань (народні астрономія, метеорологія, математика, метрологія, медицина і знахарство, ветеринарія, педагогіка) • Флора: символічне й прагматичне • Фауна як об'єкт персоніфікації

Шари народного світогляду.

Дуалізм світоглядних уявлень

В основі духовності будь-якого народу лежать світоглядні уявлення, котрі, зокрема, проявляються через систему вірувань і повір'їв. Народний світогляд українців має три основних історичних шари: *демонологічний, міфологічний і християнський*. Перший — більш глибинний, притаманний найдавнішим часам, коли люди персоніфікували як надзвичайні природні явища, так і конкретні предмети оточуючого світу, вбачаючи в них демонів. Другий шар зароджувався із появою владних суспільних структур, які потребували належного освячення. В основі цього шару лежало обожнювання природних, переважно небесних, стихій, уособлених в образах богів. Система уявлень про богів — міфологія — вже відтворює їх певну ієрархічність, виділяючи головних богів і богів другорядних. Християнська релігія абсолютизувала цю ієрархічність, разом із тим намагаючись якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Результатом такого протиставлення ідей став *релігійний дуалізм* (двовір'я), що відчувається й нині. Сповідуючи християнську віру, ми, як правило,

залишаємося язичниками — віримо в упирів, русалок, лісовиків тощо. Двовір'я українського народу стосується, насамперед, обрядовості, яка наповнювалася новим змістом.

Генезис міфологічних і демонологічних уявлень багатьох народів свідчить про стадіальність їхнього розвитку, викликану передусім соціальними умовами — різними для різних історичних періодів. Рубежем кардинальної трансформації цих уявлень було прийняття християнства. Найдавніші, дохристиянські уявлення людей, як правило, пов'язувалися з нагальними господарськими інтересами та ґрунтувалися на вірі в особливу силу тих чи інших явищ природи, а у деяких випадках і на вірі в їх надприродні якості. Через віру, шляхом виконання магічних дій людина намагалася вплинути на досягнення поставленої мети: захистити врожай, вилікувати хворого чи забезпечити спокій домашнього вогнища. Словом, людина тут виступала переважно активним началом, а не лише жертвою сил природи. Ще більша активність людини проявлялася там, де вона могла спиратися на власний досвід: ця активність реалізувалася через систему прикмет, віщувань і передбачень — усього того, що дістало назву повір'їв.

З упровадженням християнства у віруваннях і повір'ях зростає елемент надприродного, але він все ж таки пов'язується з вірою в реальне його існування і, отже, в реалізацію будь-якого бажання, коли звернутися по допомогу до надприродних сил — богів, наприклад.

Щодо традицій, звичаїв, обрядів і ритуалів, то вони в своїй першооснові належали до релігійно-магічних явищ, оскільки люди вірили, що за їх допомогою можна досягти бажаного результату, скажімо, забезпечити родючість (через виконання обряду «кущ»), позбавитися нечистої сили (обряди «водіння русалки», «спалення Масляни»), зберегти врожай («спасова борода»). З часом обрядовість втрачає релігійно-магічну спрямованість, зберігши лише певний зв'язок із релігійно-магічними уявленнями. Обрядові дії дедалі більше набувають розважального характеру, хоча за традицією мають певну магічну властивість.

Поширення християнства приводило до розшарування сутності надприродного — більш фантастичного у християнстві та більш раціонального в демонології. Утвердження дуалізму стало результатом боротьби різних релігійних систем, зокрема язичницької та християнської. При цьому християнська релігія

всіляко спростовувала язичницькі («поганські») уявлення та вірування, оголосивши їх «диявольськими», «нечистими», «проклятим» світом, а християнський світ — священним. Відповідно ставилася вона і до язичницьких богів, демонів тощо.

Боротьба ідей не була, проте, однозначною й одномоментною, оскільки давні вірування й повір'я становили не тільки широку сферу ритуалізації життєдіяльності людей, а й основу їхньої самосвідомості. Саме тому найживучішою виявилася демонологія («нижча» міфологія) — уявлення про духів, чаклунів, відьом, «божих людей», водяних тощо, — окремі компоненти якої зберігаються на побутовому рівні й дотепер.

«Вища» ж міфологія (вірування у головних богів) дохристиянського світу виявилася менш сталою. У народній свідомості збереглися лише розмиті уявлення про колись головних богів дніпровських слов'ян: Перуна, Даждьбога, Стрибога, Хорса, Велеса. Дослідники пояснюють цей феномен по-різному. Одні (наприклад, Є. Анічков) пов'язують швидке зникнення «Володимирових богів» із тим, що вони були об'єктами офіційного культу і не впліталися у канву народних вірувань. Ця думка знайшла пізніше обґрунтування у працях Б. Рибаківа, який доводив, що саме за Володимира дружинний бог Перун дістав статус верховного бога. Інші дослідники, зокрема С. Токарев, вважали, що давні боги східних слов'ян, у тому числі дніпровських, не зникли, а злилися з образами християнського пантеону, продовжуючи жити під іншими, вже християнськими, іменами.

Остання позиція найбільш фундаментальна, бо ґрунтується на врахуванні подібних ситуацій, що мали місце серед інших народів (романо-германських, наприклад). Зокрема, багато язичницьких слов'янських богів прийшли до християнського пантеону під іншими іменами, зберігши при цьому всі свої основні функції: бог-громовик Перун з усіма своїми атрибутами виступив під ім'ям Іллі-пророка; «скотій бог» Волос (Велес) набув кількох образів: святого Власія — покровителя худоби, святого Миколи Мірлікійського («Угодника») — захисника родючості, іноді виступаючи навіть в іпостасі ведмеда — «господаря худоби»; Єгорій — покровитель диких тварин, людей і земних плодів — нагадує своїми функціями святого Юрія. У християнському пантеоні є й інші святі, котрі «перейняли» функції прадавніх слов'янських богів: Флор і Лавр — захисники коней, Зосима і Саватій — покровителі пасічників,

Микола Угодник — захисник землеробів і рибалок («Микола Мокрий») і покровитель торгівців.

Отже, трансформація божеств, як і міфологічних народних уявлень, не була раптовою; вона явила процес поступовий і спадкоємний. Адже й тепер деякі традиції та обряди зберігають сліди культу стародавніх народних вірувань: звичай залишати при стрижці овець жмутик вовни («для богині Мокуші»), приносити до церкви на день Іллі колосся жита та зелений горох («щоб Перун не спалив»). Серед українських гуцулів подекуди й нині відправляється культ Перуна (Громові свята) тощо.

Але головне те, що елементи нових міфологічних уявлень формувалися ще до офіційного прийняття й утвердження християнства. На думку С. Токарева, деякі елементи дуалізму, скажімо, уявлення про добре та зле начала, мали місце ще в надрах язичництва. Ці елементи були притаманні й багатьом іншим явищам, у тому числі таким важливим у системі вірувань, як уявлення про душу і тіло.

Розуміння душі

Згідно зі світоглядом багатьох народів, людина мала як мінімум дві душі: одна з них уособлювала життя, друга — особистість. Остання була духовною субстанцією і залишалася після смерті людини, перша ж умирала разом із нею. Множинність душ, за гіпотезою Н. Велецької, характерна і для слов'янських народних уявлень. Можна припустити, що в середовищі східних слов'ян розрізняли кілька субстанцій людини, у тому числі тілесну та духовну. Щодо тілесної субстанції, то у дослідників немає особливих розбіжностей, але з приводу духовної точаться певні дискусії, що є результатом неоднозначного розуміння сутності душі самими нашими предками.

Відповідно до строкатості народних уявлень, склалися і різні позиції дослідників. Наприклад, П. Іванов ще на початку ХХ ст. розрізняв три душі: таку, що зі смертю людини поверталася до свого першоджерела (Дерева, Космосу); таку, що залишалася з тілом; і, нарешті, «дух», котрий ставав покровителем нащадків. Н. Велецька розрізняє тільки дві духовні субстанції: «душу» як частину світового першоджерела і «дух» — енергію живої людини.

Більшість дослідників дотримуються все ж думки про те, що духовна субстанція виявлялася у трьох іпостасях, відповідних

найбільш поширеним уявленням людей, і розрізняють такі з них: людина як життя, як дійова сутність; людина як соціальна істота, котра ототожнюється з іменем або зовнішнім образом; людина як органічна сила, що ототожнюється з незримим «духом», «подихом».

Трисубстанційність душі виявляється, зокрема, у трьох основних обрядових діях: похованні, ініціації та хрещенні. Вірування передбачали стадіальність субстанцій людини лише в одному напрямку — від тілесного через душу до духу. Людина, як доводив, вивчаючи народні уявлення, В. Гнатюк, продовжувала жити у двох субстанціях: у вигляді душі та у вигляді духу. Ось чому таким неприродним вважалося повернення померлого до світу живих, яке, за народними уявленнями, було можливим. Коли душа після смерті людини спокійно покидала тіло, то і стосунки були нормальними. Душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, прилітали до живих і частувалися. Коли ж душа не могла покинути тіло (а це могло бути результатом неприродної смерті або смерті опойців, нехрещених, чаклунів), то до живих уже не дух прилітав, а повертався сам мрець.

Через це стає зрозумілим різне ставлення людей до небіжчика та його душі. У цілому до мерців ставилися з певним страхом, хоча й вважали смерть природним явищем. Куди більше боялися душі померлого, і вже зовсім панічний жах викликали тіло нечистого (заложного мертвяка), а іноді й його душа. Найбільший жах у людей викликали упирі — особливо поширений в українській демонології образ мерця, котрий нібито виходив з труни і пив кров живих. Для забезпечення захисту від упирів, «заложних» мерців та нав'я існувала ціла система дій, пов'язаних, насамперед, зі способами їх поховання. Нечистих ховали або на окремому цвинтарі, або найчастіше на межі ланів, перехресті доріг, на пустищах, болотах чи в яругах. За свідченням Д. Зеленіна, їх навіть не засипали землею, а закидали сміттям чи закладали камінням (звідси й назва «заложні», або «заложені»). Більш суворо систему оберегів застосовували щодо упирів: коли довідувалися, що похований — упир, його викопували з могили та пробивали груди осиковим кілком чи зубцями від борони.

Наведена система оберегів проти нечистих мерців свідчить про явно архаїчний, дохристиянський характер народних повір'їв, пов'язаних з уявленням про душу, смерть і потойбіч-

ний світ. І не дивно, що вони вже в минулому столітті являли собою скоріше пережиткові явища, ніж релігійно-магічну систему, як правило, зберігаючись у вигляді повір'їв і марновірства.

У свою чергу, християнське вчення проходило складний шлях становлення, з одного боку, вбираючи усталені конструкції системи народних вірувань, а з другого — створюючи власні теоретичні підвалини. Прикладом цього може бути розуміння душі.

На відміну від народних уявлень, душа, за християнським трактуванням, становить таку духовну субстанцію, яка протиставляється тілу. На різних етапах осмислення вона розумілася і як образ Божий (Іоанн), і як дихання Боже (Антоній Великий), і як образ і дихання Великого Бога (Григорій Богослов) тощо. Проте всі ці відшліфування положень богословського вчення відбувалися в рамках єдиної концепції — протиставлення двох субстанцій. Розбіжностей між народними віруваннями та християнським ученням було багато; до кінця вони не подолані й досі, що свідчить, зокрема, про стійкість народної свідомості. Одна з таких розбіжностей стосується концепції смерті.

Християнське вчення віддавало пріоритет Богові, котрий лише один вирішував долю вмираючої людини: приймати її до себе чи ні. Згідно ж із народними віруваннями, живі люди самі могли втручатися у цей процес, всіяко полегшуючи його різноманітними магічними прийомами.

Трактуючи душу як духовну субстанцію, богослови відособлювали її від тіла, яке після смерті гинуло; життєва субстанція людини переносилася у душу, продовжуючи існувати у такій формі. Згідно ж із народними віруваннями, існування людини продовжувалося у формі як душі, так і духу. Водночас дух міг за певних умов перевтілюватися у тілесну субстанцію та переміщуватися у просторі. Саме ця здатність духу відкриває цілий світ демонологічних і містичних уявлень, чудово описаних класиками української етнографії та літератури.

Пантеон богів. Український Олімп

В українській міфології пантеон досить різноманітний, хоча й не становить цілісної системи. Міфології протистояла така розвинена світоглядна система, як демонологія, котра становила саме єство українців-русів. Звідси міфологія мала певне демонологічне забарвлення, оскільки ті природні або космічні

сили, які уособлювалися тими чи іншими богами, сприймалися як окремі явища, хоч і наділені божественними властивостями. Дослідники майже не простежують ієрархічності або спорідненості богів, як це спостерігається у класичній міфології.

Володіння небесними стихіями визначало пріоритет божеств та їхню спорідненість. Головний бог — це той, хто править усім небом. За усіма даними, Сварог був слов'янським прабогом. Усі ж інші, хто керує якоюсь окремою небесною стихією, — Сварожичі, діти Сварога; той, хто править сонцем і уособлює світло, — перший поміж ними. Богом сонця й світла у стародавніх слов'ян був Дажьбог — син Сварога.

Слов'янський пантеон, відомий ще під назвою «Володимирових богів», зароджувався в ситуації політичного об'єднання племен Русі, природно, уособлював її сутність. Саме тому й пріоритет на слов'янському Олімпі починають віддавати богам — покровителям війська. Проте така трансформація відбулася дещо пізніше, у міру зміцнення єдиної княжої влади, а до того йшла, так би мовити, «спеціалізація» божеств — обожнювання окремих небесних стихій. Водночас із цього Олімпу виокремлюються найголовніші боги — Стрибог, Дажьбог, Велес, Хорс, Перун, а також божества другорядні — Див, Обида, Желя, Троян, Ладо, Купайло, Коляда, Позвизд.

Остаточна визначеність ієрархії богів відбулася за князя Володимира Великого. Виставлені ним у Києві на пагорбі ідоли богів були розташовані у такому порядку: Перун, Хорс, Дажьбог, Стрибог, Симарегл, Мокоша; саме вони і становили так званий київський Олімп. Перун посідав у ньому перше місце — і як бог неба, і як покровитель війська, і як бог-громовик. Богом сонця вважався Дажьбог — син Сварогів, син неба. Таку ж функцію виконував і Хорс. Дажьбог відомий і як заступник князівської влади та покровитель воїнів. Важливе місце у «київському Олімпі» посідали Стрибог — бог дощу та Мокоша — богиня ткацтва та покровителька породілей.

Близький за значенням до богів «київського Олімпу» і Велес (Волос). Він не був представлений у пантеоні Володимира, проте ще до його князювання ідол Велеса вже стояв на київському Подолі й уособлював добробут, багатство і виступав покровителем торгівлі та захисником худоби. Образ Велеса надзвичайно символічний для української міфології, оскільки розкриває головну ідею ментальності — досягнення добробуту через землю, за допомогою праці на землі.

Одвічний український принцип самодостатності людини і самоврядування громади уособлювали Ладо і Лада — божества любові, весни, щастя та вірного подружжя, водночас виступаючи символом гармонії Землі та Космосу. До охоронців кохання, шлюбу, родинного щастя причетні й Лель (Полель) — бог любові та побрання, Купайло (бог злагоди та любові, а також плодючості), Рід і Рожаниця (боги людської долі), Доля (образ незмінного порядку та долі людської), певною мірою Марена (богиня весни та чарівництва, а за пізнішими уявленнями — богиня смерті).

Структура українського пандемоніуму

Ще раз наголосимо, що процес взаємодії демонологічного і християнського не такий уже й однозначний, як і неоднозначне ставлення до них людей. Для українця, скажімо, велике значення мають релігійно-церковні обряди, проте навіть найревніший християнин свідомо чи несвідомо дотримується двовір'я: «Бога люби, але й дідька не гніви». Відповідно до цього, селянин завжди готовий відправити обряд, котрий він вважає нехристиянським і навіть ворожим християнству. Незважаючи на всю свою ненависть до біса, він завжди готовий зробити йому ласку, аби не нажити в його особі ворога.

Порівняно з міфологією, українська демонологія являла собою більш розвинену сферу духовної культури. В основі її лежить ідея одухотворення всього оточуючого світу, сприйняття природи як живого організму, наповненого різноманітними духами. Це проявляється через цілу систему культів: предків (у тому числі «заложних» покійників), рослин, тварин, води, вогню, родинної оселі та — у зовсім невиразних рисах — сил природи. Останнє становило сферу міфології, але з її руйнацією та підпорядкуванням християнській релігії культ природи розпався на низку розрізнених магічних і сакральних дій, багато з яких увібрав демонологічний культ мертвих.

Ключовим у демонології є поняття «демон» (дух) — надприродна сила, якою, мовляв, наділені найрізноманітніші природні явища, речі, а то й люди.

Український пандемоніум структурно розпадається на кілька видів: демони родинного вогнища (домовики); демони природи (водяники, болотяники, лісовики, русалки); людські химери (упірі, вовкулаки, чаклуни, відьми, чорти); примари (злидні, блуд, мара, туга, трясця, завійна та ін.). Духи природи,

незважаючи на їх чисельність, становлять єдину демонологічну систему, яка відрізняється від інших тим, що ґрунтується не стільки на культових засадах, скільки на легендах і переказах.

Одним із найдавніших демонічних образів у багатьох народів є домовик. Але український домовик — це аж ніяк не злий дідок, а справжній хатній бог, охоронець домашнього вогнища та родинних святинь. Він прискіпливо стежив за дотриманням родинних ритуалів, шануванням померлих і був, власне, посередником між домочадцями та їхніми предками. На причетність домовика до культу предків указує і місце його перебування — під порогом (там, де, за повір'ям, розміщувалися прашури) або під піччю — головною святинею дому. Крім домовика, українська демонологія розрізняє ще й дворового духа — дворовика (стригу) — повелителя худоби та всього господарства, котрий, за повір'ями, має помічника — спориша.

Другими за значеннями демонами є надзвичайно різноманітні божки природи. Серед великого розмаїття духів природи назвемо насамперед пальовиків, з яких ще виділяються бузничі; водяників і водяниць, що підрозділяються на очеретників і криничників; близьких до них русалок (берегинь) — водяних богинь, що поділяються на мавок, навок, лоскотух, повітруль, бісиць, потерчат тощо; лісовиків (полісунів), із котрих виділяються ще гайовики.

Трохи кумедною фігурою українська демонологія витворила чорта. Він вважається уособленням усієї нечистої сили, хоча належить до її нижчого розряду. Протягом віків узагальнений образ нечистої сили значно трансформувався, як і його функції та назви. Спочатку він називався бісом, пізніше — чарівником, демоном, у християнські часи — дияволом, сатаною, нарешті, чортом. Таким же розмаїттям відзначаються і назви, що характеризують окремі його властивості: чорт — це і ворог, бо нашіптує людині злі думки; лихий, адже робить лихі справи; пекельник, оскільки є господарем пекла; перелесник, бо підбиває людей на перелюб; куций — адже має куцого хвоста; а ще він — лукавий, нечистий і, звичайно ж, дідько. А втім, український чорт не мав таких магічних і містичних властивостей, як у демонології, скажімо, західних країн. Він майже в усьому подібний до звичайної людини, але наділеної переважно негативними рисами — лукавством, підступністю, впертістю тощо, тобто уособлює те, чого їй не личить робити. Тому нерідко чорт програє у двобої з добродійною людиною, постаючи іноді у зовсім жалюгідному вигляді.

Найбільшої довершеності в українській демонології набули повір'я, пов'язані з мавками (русалками), котрих, мабуть, можна вважати етнічними символами національної демонології. Науковці розрізняють кілька різновидів русалок, створених фантазією людей. Зокрема, купалка, водяниця, жартівниця, лешачиха (це, так би мовити, «звичайний» їх розряд) і навка (мавка), лоскотуха, криниця, мємодина — істоти дещо вищого ґатунку. Таке розмаїття термінів — не просто локальні назви русалок, це різні їх типи. Як правило, русалок уявляли у вигляді молодих вродливих жінок, котрі живуть у воді, у лісі або в полі та полюбляють лоскотати перехожих. Окремому типові русалок відповідали певні функції та природа походження.

Літописи згадують про русалії — свята, пов'язані зі вшануванням померлих. Призначення русалій набагато ширше, ніж те, що зафіксоване українською етнографічною спадщиною. Вони входили до системи вірувань, пов'язаних не тільки з «зложними» покійними, а й із закликанням і вшануванням природи.

Найбільшою містичною силою наділялися ті істоти, котрі були причетні до культу померлих, — це вовкулаки, упирі, «зложні» мерці.

Аби позбутися шкідливого впливу всілякої нечисті або передбачити свою долю, люди зверталися до чародіїв — істот, котрі не належать до нечистої сили, але користуються її допомогою. Це відьми, чарівники, чаклуни, «дика баба», вій та ін. Усі вони мають надприродні властивості, але не завжди використовують їх для блага людей. Усуненням усіх цих зол займалися знахарі (ведуни), котрі поділялися на травників, костоправів, кровопускателів, повитух, — люди, добре обізнані з народними методами лікування, а також із замовляннями та заклинаннями. По суті, вони були народними цілителями. Чародії та знахарі були своєрідною проміжною ланкою між двома світами — уявним, фантастичним, демонічним і реальним, раціональним, людським.

Система народних знань (народні астрономія, метеорологія, математика, метрологія, медицина та знахарство, ветеринарія, педагогіка)

Система народних знань — важлива складова традиційно-побутової культури, раціональні відомості з різних галузей знань, набуті протягом багатовікової трудової діяльності народу. Потреби розвитку господарства спонукали людину ви-

являти закономірності у природі, спостерігати небесні світила, пізнавати й тлумачити різноманітні явища оточуючого світу. Незважаючи на певний розвиток наукових знань, українці навіть на початку ХХ ст. користувалися у повсякденному житті досвідом предків. Разом із тим, протягом століття система народних знань зазнавала чимраз відчутнішого впливу науки. Зростав рівень освіченості населення, народні знання по-ступово очищалися від забобонних уявлень і вірувань.

Однак цей процес мав і свої вади, головна з яких — девальвація значущості раціональних народних знань, нігілістичне ставлення до безцінних скарбів народного досвіду. Традиційні народні знання з математики, метеорології, астрономії повністю витіснилися сучасними науковими знаннями, що інтенсивно поширюються через систему шкільної та вищої освіти. Із зникненням багатьох народних промыслів і ремесел губляться й пов'язані з ними професійно-виробничі знання й навички. Проте окремі елементи народних знань і сьогодні широко побутують серед сільського населення. Це стосується, насамперед, народної медицини та метеорології.

Народна астрономія — сукупність раціональних астрономічних знань і космологічних уявлень народу. Астрономія як наука в Україні була відома ще у XVI ст. і викладалась у братських школах, а у XIX ст. — у кількох університетах. У Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві працювали астрономічні обсерваторії. Проте навіть у перше пореволюційне десятиліття українські селяни широко послуговувалися набутими з давніх-давен знаннями про небесні світила та пов'язану з ними циклічність у природі.

Аби визначити час доби чи сприятливий для сільськогосподарських занять період року, щоб орієнтуватися на місцевості, селянин мусив пильно вивчати зоряне небо. Сонце було основним мірилом визначення часу вдень. Для цього спостерігали як за світилом, так і вимірюючи довжину власної тіні.

Згідно з давніми уявленнями, світ складався із Землі, яка начебто трималась у морі-океані на трьох китах, Сонця, Місяця і семисферного Неба. Найбільш пізнаним у народі небесним світилом, пов'язаним із селянським побутом, був Місяць, якому приписувався вплив на усе живе. Відповідно до фаз Місяця, усталалося виконання польових робіт. Календарний місяць поділявся на кілька частин (молодик, підповня, повня, остання кватура), а тридобовий період невидимості у русі Місяця на-

зивався переміною. Народні астрономічні знання українців фіксують і інформацію про інші небесні явища (комети, метеорити, північне сяйво тощо).

Народна метеорологія — одна з найдавніших галузей народних знань, що обіймає систему прикмет, раціональних спостережень і достовірних передбачень про погодні зміни на близький чи віддалений час. Традиційні метеорологічні знання, в яких нагромаджені багатьма поколіннями раціональні відомості, тісно перепліталися зі світоглядними віруваннями, забобонними повір'ями, а також з магічно-ритуальними діями. Людина спостерігала за поведінкою птахів, комах, тварин, ростом рослин, розташуванням і станом небесних світил і з часом могла досить точно передбачити зміну температури, атмосферні опади. Перспективи хлібороби досягали через кількісні опади снігу, морози, іній, початок брунькування дерев, приліт птахів тощо. У народі говорили: «зима без снігу — стіл без хліба», «тане сніг швидко — зародить хліб рясно», «грим на голі дерево — на неврожай». Наявність роси, туману вранці вважалася ознакою доброї погоди, а рух хмар проти вітру — вірною прикметою негоди, духота в повітрі — на грозу, зволожується сіль чи хліб — на негоду. Значна група передбачень ґрунтується на спостереженнях за поведінкою тварин, птахів, риб, комах тощо: кіт дере лапами, собака качається — на вітер; пітніє шкіра великої рогатої худоби — на дощ; свиня солону в барліг носить — на великий холод, завірюху.

Достовірними прикметами вважали також зміни у рослинному світі: якщо шишки високо на смереці, — на довгу холодну зиму, а якщо низько, — навпаки; рано жовтіє листя — рання зима буде; багато лущиння на цибулі — буде люта зима; сильніше пахнуть квіти — перед дощем.

Надто важливим у прогнозуванні погоди на віддалену перспективу вважався період напередодні та після Різдва. До численних християнських свят, у дні яких намагалися за станом погоди визначати навіть майбутній урожай, належать свята Благовіщення, Стрітєння, Сорока святих, Покрови, Юрія, Явдохи і багато інших. Наприклад, «якщо на Стрітєння півень води нап'ється, то до Юрія віл напасеться»; «Покрова покриє як не листом, то снігом» тощо.

Народна математика — сукупність народних математичних знань і навичок, в основі якої лежать потреби практичної діяльності (необхідність виконання різних арифметичних дій при

проведенні землемірних робіт, зведенні житла й інших споруд тощо). В Україні найдавнішими засобами лічби були пальці рук, різні дрібні предмети. Для економії лічби існували числові групи: пара, трійка, п'ятка, десяток, копа тощо. Для написання числових знаків використовували найрізноманітніші предмети (дощечки, палички). Проте найчастіше для цього послуговувалися одвірками, дверима, стінами, на яких малювали рисочки або карбували зарубки.

Парами лічили худобу, птицю, хатнє добро (чоботи, підошви), трійками — нитки у прядиві (три нитки склали чисницю), п'ятками — снопи, десятками — яйця, гарбузи, кавуни, копами — яйця та снопи. Одиниці позначалися паличками, десятки — хрестиками, сотні — кружечками, тисячі — квадратиками. Що ж до дробових чисел, то їх передавали переважно в усній формі з відповідними назвами (половина, чверть, осьмушка, шістнадцятка та ін.). Письмово (невеличкими горизонтальними рисками) зображалися лише найбільш уживані дробі.

Народна метрологія — галузь народних знань, пов'язана з визначенням фізичних параметрів оточуючого світу і предметів, що знаходяться в ньому. Традиційні метричні одиниці, що побутували в Україні, походять від давньоруських, утворених за антропометричним принципом, тобто за еталон виміру бралися частини людського тіла — лікоть, ступня, крок. Серед найдавніших народних вимірів місткості є такі, наприклад, як ковток, пригорща, жменя. Нерідко такими еталонами слугували господарсько-побутові предмети чи знаряддя праці (коса, весло, відро, бочка тощо). Народні міри, що з'явилися у процесі польових робіт, мали досить умовний характер, були надто приблизними. Поширеною була міра «день орати», тобто величина поля, зорана впродовж дня. Оскільки продуктивність оранки залежала від типу ґрунту, досконалості знарядь і тягової сили, то і величини були неоднакові. Для сипких продуктів побутували спеціальні «мірки» — «гарнець» (3,7 л), «корець» (96 кг), велику кількість зерна зберігали у «кадовбах» (8 ц).

Народна медицина — комплекс рецептів і прийомів лікування, що склався у народному середовищі та передавався усно від покоління до покоління. Упродовж віків вона була основним видом лікування широкого загалу, оскільки фахова медична допомога почала надходити до українського села лише з другої половини XIX ст.

Переважну частину захворювань українці визначали за симптомами, що зумовило своєрідні місцеві назви хвороб. Так, запалення дихальних шляхів і легень називали застудою, нападом кольок, ядухою; шлунково-кишкові захворювання — бабаками; очні — трахомою, більмом. Народні назви захворювань найчастіше відбивали їхні зовнішні ознаки та прояви (жовтяниця, плаксивиці тощо).

В основі народних поглядів на причини захворювань лежали як раціональні, так і ірраціональні уявлення. Нерідко ці причини пояснювалися впливом злих духів — демонів, котрі проникали в людину. Джерелом захворювань вважалися також певні явища оточуючого світу (грим, блискавка, Місяць тощо). Зокрема, вірили, що паралітичні та психічні захворювання виникали внаслідок підвію вихром. Спричинити захворювання могли і зловмисні дії чарівників, знахарів, відьом, котрі, як вважалося, могли наслати на людину недугу.

Раціональні й ірраціональні погляди на причини захворювань позначилися і на методах та засобах лікування. Найпоширенішими раціональними лікувальними засобами українців були ліки рослинного походження. Дохристиянська традиція приурочувала збір лікарського зілля до свята Івана Купала, ритуально закріпила багатовікові спостереження про доцільність заготівлі лікарських рослин у період їхнього найактивнішого цвітіння. У східних районах зілля заготовляли на Симона Зілото (10 травня) — святого, який був покровителем рослин і давав їм цілющу силу.

Ефективними ранозагоюючими засобами вважали сік звіробою та деревію, листя подорожника, відвар ромашки тощо. Українці використовували городні, технічні та зернові культури (часник, цибулю, хрін, редьку, картоплю, мак, льон, коноплі, буряк, капусту, моркву, ячмінь, гречку, овес). Часник і цибулю вживали як дезінфікуючий, профілактичний і лікувальний засіб при застудних та інфекційних захворюваннях.

Різномічним було застосування льону та конопель (відвари насіння використовувалися при шлунково-кишкових захворюваннях, олією лікували опіки, розжарене насіння слугувало зігрівальним компресом тощо).

Арсенал лікувальних засобів тваринного походження включав гусячий, козячий, борсуковий, собачий та свинячий жири, молочні вироби, жовч і шкіру тварин, продукти бджільництва-

ва. Тваринні жири вважалися добрими ранозагоювачами, ними розтирали при застудах, вживали всередину у разі запалення легень, астми й туберкульозу. Суттєве місце серед терапевтичних методів народної медицини українців посідала фізіотерапія (компреси, гарячі та парові ванни, інгаляції тощо).

Хоча у традиційній українській медицині переважало домашнє лікування, була в народі і категорія спеціальних людей, до котрих зверталися, коли домашні засоби не давали необхідного ефекту. Знахарі (ведуни) — люди, добре обізнані з народними методами і засобами лікування. Серед них були костоправи, кровопускателі, баби-повитухи, травники тощо.

Своєрідними хірургами-дантистами найчастіше виступали сільські ковалі, які видирали зуби обцецьками, ключами, шнурками тощо. Для збереження зубів у доброму стані народними приписами рекомендувалося полоскати їх відварами з молочаю, татарського зілля, кори ясеня чи дуба, а чистити — порошком зі спаленого хліба, попелом кореня розмарину, кухонною сіллю. Українці були добре обізнані з благотворним впливом масажу при опущенні деяких внутрішніх органів.

Окрім травників, медична практика яких базувалася на доброму знанні місцевої флори, її лікувальних властивостей, чималу групу утворювали знахарі, котрі виконували різноманітні магичні дії та обряди. Народна уява приписувала їм здатність впливати на таємничі сили, зцілювати від будь-якої недуги. Такі знахарі поділялися на вроджених і навчених. Серед них існувала певна спеціалізація: одні спалювали рожу, інші скидали вроки, ще інші викачували ляк, замовляли кров чи зуби, зціляли від укусу гадюки та ін.

Основним лікувальним засобом цих знахарів була магія, яка часто застосовувалася у поєднанні з народними ліками. Замовляння та примовки, що належать до найдавнішого різновиду фольклорних жанрів, були надзвичайно багатими на художні образи та поетичні засоби. Отож, у комплексі з іншими засобами лікування магія слугувала своєрідним психотерапевтичним засобом, який нерідко міг справляти позитивний ефект.

Народна ветеринарія — важлива ділянка народного досвіду, що обіймає раціональні знання, ірраціональні уявлення та практичні навички лікування свійських тварин.

У народній ветеринарії застосовувалися переважно ті ж засоби, що і в народній медицині. Найпопулярнішими були ліки рослинного характеру. Особливу увагу українці приділяли тим

тваринам, від яких залежало успішне ведення господарства (коні, велика рогата худоба, свині). Так, при розладах травлення у тварин їх напували відварами деревію, дубової кори, кмину, а при затвердіннях шлунка давали пити відвар із насіння льону. Невеликі рани лікували соком або товченим листом ранника, промивали відваром ромашки, чебрецю. Часто рослинні ліки використовувалися у поєднанні з мінеральними речовинами, тваринними жирами. Так, від сибірки худобу лікували домашнім квасом, змішаним із селітрою та нашатирним спиртом. Тварин, хворих на чумку, напували відваром насіння льону на буряковому квасі, конопель, зернових із додаванням іржавого заліза, дьогтю, часнику та мідного купоросу. Подекуди у таких випадках заганяли тварин у воду на півтори-дві години, а іноді вдавалися до кровопускання.

Народна педагогіка — сукупність традиційних форм і засобів виховання, навчання та підготовки дітей до життя і праці. Основою української народної педагогіки є трудове виховання. Згідно з народною мораллю, праця — це найвища чеснота, найголовніший принцип життя. Суттєва роль у вихованні дітей та молоді традиційно відводилася громаді, та все ж основною ланкою у цій справі була сім'я, особливо мати. Дітей залучали до праці з наймолодшого віку: в п'ять-шість років вони вже пасли гусей, колисали молодших братів і сестер. Молодь віком з 16 до 18 років уже працювала нарівні з дорослими. Дітям змалку прищеплювали глибоку повагу до батьків і старших, до сімейних і громадських традицій. Над усе народна мораль ставила такі чесноти, як працелюбність, доброзичливість, щирість, чуйність, взаємодопомога. Величезного значення надавали вихованню любові до рідної землі.

Флора: символічне й прагматичне

У традиційних уявленнях українців значне місце відводилося рослинному світу.

Символом молодості, кохання та шлюбу в українському фольклорі був барвінок — вічнозелена трав'яниста рослина. Барвінковим вінком прикрашали голову молодої на весіллі. Разом з ягодами калини, колосками жита, волошками барвінком прикрашали весільне дерево — гільце.

Широкого ритуального застосування набули волошки. Квіти волошок клали за ікони в день Чесного Хреста (14 вересня за

старим стилем), ними прикрашали хрести у церквах. На Волині їх використовували як лікувальний засіб при високій температурі, від запою та перепою; з них робили купіль для дітей при багатьох хворобах, зокрема жовтяниці.

Верба, опоетизована народом разом із калиною і тополею, не випадково заслужила на таку шану. Виростаючи біля річок, ставків, природних джерел, вона є ніби позначкою води на землі. Криницю завжди намагалися копати під вербою: де срібліє вербиця, там здорова водиця. За народними уявленнями, гілочки верби, посвячені в церкві в останню неділю перед Великоднем — вербну неділю, набували магічних властивостей. На Херсонщині їх клали у воду, в якій купали хвору дитину. Вважалося також, що верба перепиняє дорогу в дім нечистій силі, особливо відьмам. В українському фольклорі верба — це поетичний символ дівчини або заміжньої жінки.

Горох в українському фольклорі є символом сліз: сльози, як горох, котяться; з ним пов'язували нещастя, біду. Молоді жінки уникали їсти його натще, аби не було гірким подружнє життя.

Дуб здавна користується в народі глибокою шаною. Оспіваний у народних думах і піснях, він є символом молодого козака. Дуб і береза порівнюються з козаком та його матір'ю. У весільних приповідках і побажаннях дуб виступає символом подружнього життя, міцного здоров'я та довголіття молодих. Коли народжувався син, батьки за народним звичаєм висаджували два жолуді, коли донька — висівали калинове зерня.

Калина постає в українському фольклорі одним із найулюбленіших поетичних образів. Її завжди супроводжує епітет червона, що символізує жіночу красу, дівочу цноту. Кितिцями калини прикрашали весільний коровай, калиновим цвітом чи ягодами оздоблювали гільце. Водночас схилена над водою калина нагадує про смуток і журбу. Калинові ягоди, кора, цвіт — випробувані ліки в народній медицині.

Широко розповсюдженим було вірування в чудодійні властивості маку як оберега від лиходійства відьом, упирів та інших істот. Особливу силу, як вважалося, мав польовий мак. Якщо таким маком обсіпати обійстя, то жоден упир чи злий дух не зможе зайти в нього, поки не збере і не порахує всі зернята. Мак використовували також із лікувальною метою, переважно як снотворне. У фольклорі мак є символом краси: гарна дівка, як маківка.

М'ята широко використовується в народній медицині, посідає почесне місце в народних піснях та обрядах. Її незмінний епітет — кучерява. Є символом дівочої краси та цноти. У фольклорі м'ята нерідко згадується поруч із руту, утворюючи немовби одну рослину — руту-м'яту. За традицією, вінок для молодої та вінки для дружок плели з маку, барвінку і рути.

Осика вважалася нечистим, заклятим деревом, оскільки на ній, за християнською легендою, повісився Іуда. Ця ж легенда пояснювала постійне, навіть у безвітря, тремтіння листа осики. Тому з її деревини не годилося споруджувати оселі. Водночас осика використовували як один із найбільш надійних оберегів від відьом, упирів тощо. З осиковою палицею можна було пройти вночі лісом, не остерігаючись нечистої сили.

Папороть — реліктова трав'яниста рослина, що ніколи не цвіте, розмножуючись вегетативно. Проте, за народними повір'ями, в ніч на Івана Купала (24 червня за старим стилем) на коротку мить з'являється вогненна квітка папороті. Той, кому вдається зірвати її, отримує чарівну силу, яка дає змогу знаходити заховані скарби, дізнаватися про долю людей, зцілювати хворих, розуміти мову звірів і птахів. Папороть вважалася улюбленим зіллям чортів і відьом, тому на Гуцульщині, зокрема, існував своєрідний звичай бити папороть.

Полин найчастіше використовували як оберіг від русалок, зустріч з якими вважалася особливо небезпечною в так званий Русалчин Великдень (наступний четвер після Зелених свят). У народних піснях і приказках полин має незмінний епітет гіркий і нерідко виступає символом нещасливого життя.

Рута — багатолітня рослина. Її цілющі властивості добре відомі в народній медицині. У народній поезії руту супроводжують епітети: яра (тобто молода), крута, сувора, зелена. Рута або вінок, сплетений із неї, є символом дівування; образ зів'ялої, розтоптаной, розсипаной рути означає втрату дівочтва.

У народних піснях красива, струнка дівчина або заміжня жінка порівнюється з тополею. Рубання тополі, так само як і калини, символізує заручення й одруження дівчини.

Часник відігравав важливу роль як оберіг від злих сил, а також у практиці народної медицини. Його вживали для профілактики інфекційних захворювань. У день весілля часник вплетали у вінок молодої або зав'язували між її волоссям для охорони від усього злого.

Фауна як об'єкт персоніфікації

У традиційних уявленнях українців значне місце відводилося багатому і різноманітному світу тварин. Звірі, птахи, плазуни, земноводні, комахи присутні в народних обрядах та іграх, у системі прикмет і ворожінь тощо. Тут є всі підстави вбачати рудименти давнього культу тварин у поєднанні з пізнішим нашаруванням християнських світоглядних елементів. Останні представлені здебільшого у формі апокрифічних легенд про походження диких і свійських тварин і птахів.

Бджола традиційно користувалася великою шаною; вважалося, що вона походить із раю. Бджолиний мед і віск посідали особливе місце у народній медицині, а також в обрядовій атрибутиці. Приходячи вранці на пасіку, пасічник вітав бджіл спеціальними молитвами або примовками. Покровителями бджільництва вважалися святі Зосима і Саватій, ікони яких ставили майже на кожній пасіці.

Вовк завжди вважався сміливим, підступним і небезпечним звіром. За поліськими переказами, цей хижак був створений чортом саме на шкоду людині. Водночас вовкам приписували здатність знищувати чортів. В українському фольклорі популярними були сюжети про вовкулаків — людей, котрі вміють обертатися вовками або обернених проти своєї волі.

Ворон уявлявся переважно в темному світлі та користувався недоброю славою. Вважалося, що його каркання над хатою віщує лихо або близьку смерть когось із членів сім'ї. Галичани вірили, що чорт може прибирати подобу ворона і в такому вигляді з'являтися поміж людей.

У багатьох місцевостях України існувало повір'я, що своєрідним покровителем обійстя, його охоронним талісманом, котрий приносить багатство і щастя, стає вуж, який оселяється в хаті. Відтак цього плазуна не можна було вбивати.

До гадюки ж (а так переважно називали змії узагалі) українці ставилися неоднозначно. Переказували, що той, хто скуштує відварене м'ясо гадюки, здобуває не тільки особливу, «змійну», мудрість, а й знання таємниць природи, здатність розуміти мову звірів і рослин. Шкіра, яку гадюка скидає під час линяння, наділялася цілющими властивостями. Нею обкурювали хворого на лихоманку, прикладали до ран, вважали засобом, що сприяє росту волосся, застосовували при хворо-

бах очей, від зубного болу. Із лікувальною метою вживали також гадючий жир, зуби та мозок.

Горобець повсюдно вважався нечистим птахом. У цьому відобразились як християнські уявлення, так і те, що ці птахи шкодили посівам. За народними повір'ями, багато горобців гине в так звану горобину ніч, що наступає напередодні св. Семена (1 вересня за старим стилем) і супроводжується дощем, громом і блискавкою.

Жаба, як і змія, наділялася здатністю приносити людині як добро, так і зло. За деякими легендами, вона була створена самим Богом або чортом. Убивство жаби вважалося тяжким злочином. Водночас вона виступала уособленням нечистої сили, а укуси цілком безпідставно вважали небезпечними й навіть смертельними. У тому, що жаба перебігає дорогу або з'являється в хаті, бачили недобру прикмету. Жаба здавна використовувалася в замовляннях, ворожіннях та інших магічних діях як приворотний або відворотний засіб. Мертву жабу прикладали до наривів, сушену носили на шії як ладанку, іноді нею обкурювали немічних.

Зайця, як і деяких інших тварин, пов'язували із нечистою силою. Вважали, що він створений чортом і служить йому, тому зустріч із цією твариною віщує невдачу. Щоб запобігти цьому, на дорогу кидали жмут сіна. У казкових сюжетах заєць переважно уособлює боягузтво.

Зозуля поряд із вороном і совою віщувала строки життя і смерті, щасливе або нещасливе заміжжя, а також природні явища чи стихійні лиха. Вважалося, що зозуля може накувати добробут на весь рік, якщо при першій зустрічі з нею маєш у кишені гроші. Голос зозулі був передвісником доброго або поганого врожаю. В українському фольклорі вона порівнюється з дівчиною або молодою жінкою, нещасливою в подружньому житті.

Кінь здавна користувався традиційною пошаною: адже його роль у господарській діяльності та житті людини була неабиякою. Кінський череп наділявся властивостями оберега від нечистої сили, вважався символом родючості. З віруваннями тісно пов'язаний звичай прикрашати дах будівлі стилізованими кінськими головами, зверненими у протилежні боки. Оздоба, що мала назву коник, зустрічалася в оформленні інтер'єру хати. Загальнопоширеним було вірування, що знайти кінську підкову в дорозі є доброю прикметою. Водночас не менш по-

ширеним було ставлення до коня як уособлення нечистої сили, котра могла превтілюватися в цю тварину.

Кіт, за деякими легендами, був створений Богом; це чиста тварина, прихильна до людини. У деяких місцевостях коту приписували здатність охороняти обійстя від усього злого. Разом із тим, чорна кішка виступала улюбленою у народі формою уособлення нечистої сили.

Коза в традиційних віруваннях українців відігравала неоднозначну роль. З одного боку, ця тварина вважалася породженням диявола. Побутувало уявлення, що відьма боїться кози і ніколи не відбирає у неї молоко. Козла тримали у стайні разом із кіньми для охорони від нечистої сили, а також для того, щоб чорт їздив на ньому і не мучив коней. Водночас коза символізувала родючість і життєву силу. Згадаємо хоча б традиційні обходи села з «козою», які влаштовувалися на Різдво у багатьох місцевостях України.

За народним повір'ям, курка, яка починає співати, мов півень, віщує смерть господареві або комусь із членів сім'ї, а в деяких місцевостях, навпаки, це вважалося доброю прикметою, оскільки вона відганяє нечисту силу. Як обрядовий атрибут, що символізує продовження роду, курка використовувалась у весільному ритуалі. Смажена вона була обов'язковою обрядовою їжею молодих.

В українців склалося доброзичливе ставлення до ластівки як Божої пташки. У колядках ластівка віщує господареві добробут, сім'ї — щастя і благополуччя. Доброю прикметою вважалося, якщо ластівка зів'є гніздо на хаті. Також вірили, що і лелека приносить щастя тій оселі, де збудує гніздо.

Миша як давній супутник людини займає помітне місце в народних повір'ях, прикметах і фольклорі. Вона вважалася нечистою твариною. На Поділлі та Гуцульщині переказували, що миша прогризла дірку в Ноевому ковчезі, і рід людський врятувався лише завдяки котові, який задушив миш і заткнув дірку своїм хвостом. Мишу та кажана народ тісно пов'язував із світом відьом і чарівників, які можуть обертатися в цих тварин або перетворювати на них людей. Кістки кажана використовували у ворожінні як приворотний засіб.

За народним повір'ям, крик півня, що віщує наближення дня, відганяє від хати нечисту силу і злих духів. У численних оповіданнях про відьом, чортів та упирів людина, що протистоїть потойбічному, повинна протриматися цілу ніч, поки не заспі-

ває півень. Тоді нечиста сила змушена відступити. Особливими властивостями народна уява наділяла червоного півня. Важалося, що він приносить щастя, охороняє худобу від відьом, а маленьких дітей — від підміни нечистою силою.

Сова здавна була уособленням темних, зловісних сил. Крик сови вночі віщує нещастя. Вірили, що ночами сова показує чортівні гнізда інших птахів, тому вдень птахи переслідують її, аби помститися.

Можна стверджувати, що в цілому для народних вірувань, повір'їв та уявлень характерні певні філософські узагальнення, що ґрунтуються не лише на обожнюванні сил природи, а й на багатовіковому досвіді. Водночас цей досвід нерідко сприймався народною свідомістю гіпертрофовано, з великою часткою фантазії та ірраціоналізму. Віра у надприродне — головне, що єднало суто народні та офіційно-релігійні вірування; співвідношення ж надприродного і набутого досвідом — це те, що відрізняло ці два шари духовної культури українського народу.

Пантеон слов'яно-українських язичницьких богів досить розмаїтий; і хоча він не втілюється у струнку генеалогічну систему, проте став міцною духовною основою життєвого ладу та рівноваги між земним і космічним. Саме цю філософську сутність він і передав у спадщину наступній релігійній системі. Для етнографії демонічний світ являє неабиякий інтерес насамперед щодо пізнання духовного розвитку людини, розкриття етнічних символів, утілених у демонічні образи. А пандемоніум українців, як ми могли пересвідчитися навіть із цього стислого огляду, — надзвичайно багатий.

Процес взаємодії демонологічного і християнського не такий уже й однозначний, як і неоднозначне ставлення до них людей. Для українця велике значення мають релігійно-церковні обряди, проте навіть найревніший християнин свідомо чи несвідомо дотримується двовір'я.

Література

1. Зеленин Д. К. Восточно-славянская этнография / Д. К. Зеленин. — М. : Наука, 1991. — 512 с.
2. Іларіон (митрополит). Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон. — Вінніпег, 1981. — 424 с.

3. *Пономарьов А. П.* Українська етнографія : курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 318 с.

4. *Савчук Б.* Українська етнологія. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 560 с.

5. *Українська* минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / за ред. А. Пономарьова. – К. : Либідь, 1993. – 255 с.

6. *Українське* народознавство : навч. посібник / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирніва. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.

7. *Українці*: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Космічної, О. О. Боряк ; вступ. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.

8. *Українці*: Свята. Традиції. Звичаї / уклад. І. Коверець. – Донецьк : Альфа-Прес, 2004. – 304 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Охарактеризуйте три основних історичних шари народного світогляду українців: демонологічний, міфологічний та християнський.

2. Чи можна порівняти християнські свята з язичницькими?

3. Наведіть приклади релігійного дуалізму в українському суспільстві.

4. Наведіть приклади використання символічного значення рослин і тварин у художній літературі та мистецтві.

5. З чого складається система народних знань? Які народні методи лікування ви використовуєте?

6. Які ви знаєте прикмети щодо погоди?

7. Поясніть символіку рослинного та тваринного світів у народній уяві.

**СИСТЕМА ТРАДИЦІЙНИХ ВЗАЄМИН
І ПОВЕДІНКИ
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.
СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ** _____

Молодята милі, гарні та вродливі,
Будьте ви багаті, вірні та щасливі.
Злагода у хаті, мир міцний в оселі,
Молодята милі, будьте ви веселі.

Українська весільна пісня

Громадська думка — чинник традиційних норм спілкування. Сім'я — коло родичів — сільська громада — механізм формування і контролю громадської думки • Корпоративність міського суспільства. Цехова ієрархія • Традиційна взаємодопомога — спростування усталеної думки про індивідуалізм українців. Толока • Побратимство та кумівство • Звичаєві норми спілкування й дозвілля (контроль часу роботи і відпочинку, статеві-вікова сегрегація в системі обрядовості) • Осередки громадського дозвілля (церква, майдан коло церкви, корчма) • Сімейна обрядовість (весільна, родильна, похоронна)

**Громадська думка — чинник традиційних
норм спілкування. Сім'я — коло родичів —
сільська громада — механізм формування
і контролю громадської думки**

Українське суспільство базувалося на системі традиційних зв'язків і громадських спільнот, що забезпечували в ньому порядок. Ядром системи виступала громада — самоврядне соціально-побутове утворення. На зламі XVI–XVII ст. виникає копна, або дворишна, сільська громада замість родової общини — верві.

Сільська громада, як і попередня родова, була органом місцевого самоврядування, об'єднувала людей певної території (зазвичай одного населеного пункту) на основі спільних господарських інтересів, єдиного родового культу та колективної відповідальності. Проте, на відміну від верві з притаманним їй колективним землеволодінням, сільська громада ґрунтувалася на принципі приватної власності окремих господарів на зем-

лю, саме господарств сімей, або дворищ. Останні спочатку об'єднували малі споріднені родини, пізніше почали включати і сусідські сім'ї, поступово перетворюючись на сусідську громаду. Дворища в цьому процесі були перехідним шаблоном від колективної власності громади до подвірної, навіть індивідуальної. У цьому, по суті, полягала особливість української громади і пов'язаної з нею системи етичних норм взаємин між громадянами та менталітету громадської спільноти в цілому.

Головним тлом системи етичних норм, як і характеру всього соціального життя, була громадська думка досить самостійних громадян, об'єднаних у громаду. Навіть обрана на громадському «миру» старшина повинна була зважати на громадську думку, котра визнавалася чинником підтримання традиційних норм спілкування. Громадська думка визначала і поведінку членів громади. Чітко простежувалася насамперед традиційна етика міжпоколінних взаємин. У традиційному українському суспільстві громадська думка не була абстрактною категорією; вона завжди виявлялася як реальність і навіть як важливий аргумент при розв'язанні життєво важливих питань.

Серйозною підставою для сходу та сільських («копних») судів громадська думка була при обранні або переобранні виборних посадових осіб. В основі так званих мирських присудів лежала «формула довіри». Важливими критеріями громадської характеристики вважалися дбайливість у домашньому господарстві, вправність у хліборобстві, миролюбність у стосунках із сусідами, турботливість у сім'ї, а також хист до громадської роботи, здатність приносити користь не лише собі, а й іншим.

Механізм формування громадської думки був досить складним і мав кілька контрольних інстанцій. Перший рівень — сім'я. За порядком у родині, як і поведінкою кожного її члена, слідкував голова сім'ї. Коли щось траплялось у родині, саме він вислуховував на загальних зборах безсторонні слова на власну адресу й адресу своєї родини. Тому голови домогосподарств дбали про репутацію сім'ї — і ця репутація нерідко зберігалася від покоління до покоління. Другий рівень контролювання установлених норм поведінки — коло родичів, котрі слідкували за репутацією всього роду. У концентрованому вигляді контроль за дотриманням сільських етичних традицій здійснювалася сільською громадою, яка дбала не тільки про порядок у селі, а й про репутацію села серед навколишніх сіл. У свою чергу,

ця репутація залежала від діяльності сільської громади. Тому і сама громада постійно перебувала в полі зору громадської думки; остання виявлялася на сільських сходах через характеристики, що давалися сільській старшині їх односельцями. Такі принципи самоврядування і контролю забезпечували порядок у традиційному українському селі та стабільність моральних устоїв.

Корпоративність міського суспільства. Цехова ієрархія

Міське населення України також об'єднувалося в окремі громадсько-виробничі організації, котрі відповідно і визначали особливість його побутового укладу. Можна без перебільшення стверджувати, що все населення традиційного українського суспільства, а передусім міське, мало корпоративний устрій. Цьому особливо сприяло магдебурзьке право — своєрідне самоврядування міст, що було характерним для XVI–XVIII ст.

Корпоративність пронизувала міське суспільство зверху донизу, поділяючи його на окремі соціальні верстви: патриціат — міська аристократія, бюргерство — заможне міщанство, ремісники, торговці, плебс — міська біднота. Кожна з соціальних верств об'єднувалася довкола своїх громад: клубів, спілок, братств, цехів із притаманними кожній з них статутом, правами й обов'язками. У свою чергу, кожне громадське об'єднання було ієрархічним: його також пронизувала корпоративність зверху донизу.

Корпорації створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечуючи їм повну свободу діяльності та захист від будь-якої сваволі з боку феодалів. Основним типом міських корпоративних об'єднань були цехи, і це природно, оскільки вони об'єднували ремісницький і робітничий люд, що становив більшість міського населення. Окремі цехові організації об'єднували і гончарів, і ковалів, і теслярів, і каменярів, і лікарів, і торговців, і музикантів, і циркульників, і рибалок тощо.

Цехи середньовічних українських міст — це насамперед професійні об'єднання, утворені в інтересах функціонування певної галузі ремісництва. Цех мав статут, котрий визначав обов'язки та правила поведінки членів цеху, його структуру і систему взаємовідносин з іншими корпораціями, а також «право»

цеху на свободу діяльності та відправу культу. Воно формувалося відповідно до норм звичаєвого права і затверджувалося верховною владою: королем на території Західної України, царем або царською адміністрацією — у Лівобережній Україні.

Цех будувався на принципах ієрархії, складаючись із різних соціально-професійних і соціально-вікових груп. Власне, членами цеху вважалися лише майстри, проте вони поділялися на окремі розряди: на старших і на молодших майстрів (згідно з статутними нормами, називалися «братами»). Старші майстри об'єднувалися у раду старійшин, на основі якої утворювалася колегія столових — орган міжцехового об'єднання. Його справами керувала управа, що складалася з цехмістра, його помічника — молодшого (другого) цехмістра, лавника, ключника, писаря та молодшого «брата». Голова цеху — цехмістер — слідкував за дотриманням статуту, розпорядком роботи цеху, виробничим процесом, підготовкою учнів до ремісничого цеху.

Кожний цех мав свою скарбницю, до якої надходили кошти через вступні внески, штрафи та щоквартальні платежі. Скарбниця надавала грошову допомогу членам цеху, коли вони хворіли, а також їхнім сім'ям у разі смерті годувальника. Взагалі цехове братство являє собою історичний приклад досить повної соціальної справедливості, бо воно турбувалося як про працюючих членів цеху, так і про хворих, немічних, таких, що тривалий час не мали замовлень і, отже, постійного заробітку, про малозаможних майстрів, а особливо підмайстрів, вагітних жінок-майстринь, про бідних учнів-ремісників.

Традиційна взаємодопомога — спростування усталеної думки про індивідуалізм українців. Толока

Для традиційного способу громадського буття українців особливо характерним був звичай колективної взаємодопомоги та колективного дозвілля. Його витoki сягають ще доби Київської Русі, але досить чітко він простежувався й у XVII–XVIII ст. Етнографічною літературою зафіксовані випадки, коли за один день громадою ставили церкву або підіймали важкі дзвони на дзвіницю, чи оборювали села під час епізоотії; коли, нарешті, за день до весілля ткали для молодої декілька рушників.

Така робота була під силу тільки колективу і застосовувалася вона, як правило, в екстремальних ситуаціях, наприклад,

у випадках, коли у когось згоріло житло або тяжко захворів голова домогосподарства, а треба зорати поле чи зібрати врожай. У такому разі люди зверталися по допомогу до «миру». Вважалося, що у подібних випадках гріх було не допомогти. Деякі дослідники вважають, що саме з таких колективних робіт у благодійних цілях і виникли пізніші *толоки* — форми колективної взаємодопомоги при виконанні трудомістких робіт.

Найбільш поширеною формою колективної взаємодопомоги в середовищі населення України була толока (у росіян — поміч, толока; білорусів — талака; болгар — тлака; поляків — тлука). За своєю структурою вона являла собою складний звичай, який передбачав обряд запрошення, процес колективної праці, що поєднувався з розважальними елементами, церемонію пригोщення, ритуал прощання та проведення розваг. Цієї усталеної структури толоки дотримувалися не повною мірою лише тоді, коли вона скликалася поміщиком: у цьому разі її називали в народі «прошеною». Класична (тобто справді добровільна) толока розпочиналася з запрошення, причому і в разі, коли вона скликалася окремим селянином, і коли рішення про її організацію приймалося громадою, сільчани йшли до неї добровільно. Селяни розуміли, що, беручи участь у толоці, вони забезпечували моральне право на власну толоку. Більше того, було прийнято приходити на толоку і без запрошень; найчастіше це практикувалося на молодіжних толоках, наприклад, при луценні кукурудзи: дівчат зазвичай запрошували, а хлопці приходили самі. «Одноденне товариство», як ще називали в Україні толоки, проходило весело: з жартами, піснями та забавами. Нерідко під час трудового процесу, коли було спекотно, обливалися водою; заради сміху вимазували один одного глиною при валькуванні хати; або вистилали дорогу стеблами кукурудзи (аби всі знали, що тут толока) при її луценні в оселі однієї з дівчат.

Побратимство та кумівство

Усталені звичаї взаємодопомоги, що так вирізняли слов'яноукраїнську громаду, стали основою для виникнення таких оригінальних явищ, як *побратимство* (*посестринство*), *кумліття* та *кумівство*; їхнє історичне коріння сягає ще докиївської Русі.

Обряди братання були різними, паралельно побутуючи деінде в Україні майже до XVIII ст. Ті, хто браталися, у присутності свідка клялися «до віку бути рідними братами», тричі обіймалися, тричі цілувалися, іноді обмінювалися дарунками. Символом клятви при цьому виступала земля: названі брати повинні були з'їсти жменю землі. До речі, саме так передусім клялися й запорізькі козаки.

Хрестове побратимство ототожнювалося з християнськими символами: ті, хто братався, обмінювалися натільними хрестами, дістаючи назву хресних братів. Приходили до церкви і клялися перед храмовою іконою у вічній братерській любові та відданості. Згідно з церковними канонами, хрестове побратимство прирівнювалося до спорідненого братства, а тому визнавалося за гріх кровозмішення не тільки у спорідненості, але й у кумівстві, сватанні та побратимстві. Щоправда, серед козаків був поширений дещо інший звичай — намагалися з'єднати своїх дітей шлюбом, аби міцнішими були взаємини між родинами хресних братів. Побратимство в середовищі українців могло укладатися не тільки між чоловіками, а й між хлопцем і дівчиною. До побратимства нерідко вдавалися сироти, котрі не мали старших братів. Давши клятву на вірність, парубок опікав дівчину, проводжав її на вечорниці, справляв їй весілля, залишаючись хресним братом і після заміжжя дівчини.

Посестринство (посестріє) було аналогічним звичаєм у жіночому середовищі й достатньо поширеним в Україні. Воно також існувало у двох варіантах: названому і хресному. Можна виділити три його різновиди: однокупельне, звичайне і кумленне. Перший різновид посестринства, пов'язаний із хрещенням немовлят, коли їхні батьки-побратими, бажаючи продовжити братні узи через дітей, хрестили їх у одній купелі. Такі діти називалися «однокупельними» (хресними) сестрами і братами. Звичайне посестринство майже не відрізнялося від побратимства: сестрилися так само, як і браталися. Тільки подарунки були іншими: рушник, курка або щось із жіночого господарства. Давній звичай кумлення був відомий здебільшого як посестринство дівчат і відбувався у вигляді ритуалу «завивання берези»: дівчата ставали парами у танок і, проходячи під березою, обмінювалися хустками або намистом — сестрилися, присягаючись у вічній дружбі.

Кумівство — ще один поширений в Україні різновид духовної спорідненості, спрямований на опікування дітей, а через них

— і на духовні взаємини між їхніми батьками. Розрізняють три варіанти кумівства:

1) історично найдавніший варіант — це такий, коли для хресника обирали одного кума або одну куму;

2) пізніший варіант — обрання пари кумів;

3) регіональний підтип колективного кумівства — обрання кількох пар кумів.

Коріння інституту кумівства, зокрема першого його варіанта, сягає часів матріархату, коли всі народжені в роду діти вважалися причетними до матері, а їхні брати брали на себе їх опіку. Цю практику пізніше використала християнська церква в обряді хрещення, визначивши для новонародженого «воспреемника» — у миру хрещеного батька. Народна ж традиція мала інші символічно-числові критерії, віддаючи перевагу парі. Саме тому і хрещеними батьками обирали пару, називаючи їх кумами. Така практика колись побутувала скрізь по Україні, але пізніше (деякі дослідники пов'язують це з проникненням в Україну католицького віросповідання) у куми почали обирати кілька пар.

Розрізнялися куми і за способом їх обрання, поділяючись на проханих (кликаних), стрічених (здибаних) і одкупних. Кумів на кумівство, як правило, запрошували переважно з кола близьких добropорядних людей, що жили у парі. Запрошувати йшов батько немовляти з хлібом-сіллю та дарунками (крижмом).

У разі, коли діти в родині часто вмирили або хворіли, вдавалися до інших способів обрання кумів: або запрошували першого стрічного, «божого посланця» — стрічного кума, або наймали кумів за гроші, «одкупали».

Звичаєві норми спілкування й дозвілля (контроль часу роботи і відпочинку, статеві-вікова сегрегація в системі обрядовості)

У середовищі трудового населення України сформувалася усталена система регламентації усіх дій: вони або дозволялися громадою, або заборонялися. Норми регламентації існували і щодо порядку роботи та відпочинку, сформовані відповідно до релігійно-етичних функцій громади, цехів і братств.

Повсюдно в Україні досить високим був ступінь контролю за дотриманням часу роботи і відпочинку. Існувала низка заповідних днів, коли не дозволялося працювати, або, якщо і дозволялося, то тільки за певних умов. Громада періодично виноси-

ла питання про регламентацію норм заповідних днів на загальні збори. Часто скликалася спеціальна сходка — залогова, присвячена заборонам і результатам їх дотримання односельцями.

Сходка пильнувала порядок організації толок. Скажімо, на толоці дозволялося працювати у недільні та святкові дні, крім великих свят, але при цьому важливо, скільки людей сходилося на толоку: якщо менше десяти, вважалося, що це не толока, а звичайна робота колективу родичів. Такі толоки у святкові дні не дозволялися. У великі свята будь-які роботи заборонялися, у крайньому разі вони дозволялися лише в другій половині дня, причому з певними застереженнями. Можна було працювати, наприклад, на користь самої громади або церкви чи на користь потерпілої від стихійного лиха родини. З певними застереженнями дозволялася робота по збиранню врожаю, але заборонялася на сінокосі; можна було поратися, скажімо, біля хати, але не дозволялося працювати в полі; можна було пекти пироги, випікання ж хліба вважалося за великий гріх.

Ступінь втручання громади в питання повної чи часткової заборони робіт у недільні, святкові й інші дні залежав від їхньої значущості в системі релігійних уявлень. У великі (дванадцять) свята, як правило, не дозволялося працювати. В основі заборони на працю у великі свята лежали давні християнські та дохристиянські апокрифічні погляди. Один із них пов'язаний з уявленням про шкідливість усього, що має якесь відношення до виникнення життя. Не можна було, наприклад, сіяти, бо сімба породжувала майбутній урожай; з цієї ж причини заборонялися статеві зносини. Але вмерти у велике свято вважалося благом, бо то був знак того, що Всевишній забирає людину до раю.

На малі свята (Юрія, Маковія, Спаса, Власія, Андрія, Катерини, Миколині святки та ін.) заборони були менш суворими. Проте людям приписувалися певні норми поведінки та регламент дій. Скажімо, на Петрівку було прийнято гуляти лише молоді і тільки наступного дня — дорослим людям. На Великдень жінкам приписувалося: готувати їжу — великий гріх (вони її мали готувати напередодні), також непристойно ходити в гості. Навіть чоловіки, котрі завжди мали більше прав, одержували таке право лише через день, а разом із жінкою могли йти вітати родичів і сусідів тільки третього дня.

Взагалі статево-вікова сегрегація — характерна риса традиційного суспільства. Суто жіночим днем вважалася п'ятниця.

У цей день жінкам не можна було займатися жіночою роботою, особливо обробляти землю. Витоки цього звичаю пов'язані з образом Параскеви П'ятниці — покровительки жіночої праці, святий день якої припадає саме на п'ятницю (у жовтні місяці). Пізніше звичай відзначення святої Параскеви поширився і на всі інші п'ятниці, дванадцять із яких вважались особливими. До речі, традиційно жіночий день — п'ятниця — з часом стає заповідним і для чоловіків, у міру того, як образ п'ятниці узагальнюється, поступово ототожнюючись з матір'ю-землею: чоловікам заборонялося в цей день працювати в полі — «щоб не заपोшити мати-“П'ятницю”».

Існували інші свята, що відзначалися роздільно жінками і чоловіками, парубками і дівчатами, дорослими і молоддю. Суто жіночими в Україні святами були «русалії», свято Колодія, Симона Золота (Зільника). Молодіжними вважались веснянки, «колодки на М'ясицю», купальські свята, а також колядування та щедрювання.

Статеві-віковий принцип покладено в основу всього громадського життя традиційного суспільства України, котрий відповідав, насамперед, селянській етиці. Він був визначальним при формуванні складу окремих угруповань, громад, зборищ, спрямованих передусім на проведення дозвілля, особливо у недільні та святкові дні. Основними варіантами складу громадських утворень були: диференційований за віком і статтю та змішаний. Останній включав або всі статево-вікові категорії населення, або деякі з них. Диференційованими, наприклад, були молодіжні громади, у тому числі парубоцькі й дівочі; жіночі посиденьки; чоловічі клуби; сільський сход. Змішаний склад був притаманний більшості сімейних свят (щоправда, кожному члену родини випадала в них усе ж своя роль), толокам, супрягам, братчинам. Диференційовано формувалась і структура сільського (також і міського) «миру» та окремих його систем, котрі, однак, були спільними для всіх осередків громадського дозвілля.

Осередки громадського дозвілля (церква, майдан коло церкви, корчма)

Головним громадським осередком традиційного села і робітничого селища були церква та майдан біля церкви. Церква виступала насамперед центром духовного, культового єднання мирян, включаючи всю обрядово-ритуальну систему: тут пра-

вили богослужіння, освячували шлюб, хрестили дітей, влаштовували загальносільські молебні, звідси розпочиналися ритуальні процесії тощо. У традиціях української церкви (а певною мірою й білоруської) — використовувати досвід роботи організацій напівцерковного характеру — братств, відомих ще під назвою медових братств. Вони виникли у XV ст. для підтримання порядку в церквах. Головною функцією братств було відзначення храмового свята, центральним дійством якого було виготовлення братської, або мирської, свічі. Вона символізувала єдність громади або цеху.

Майдан коло церкви — другий важливий осередок громадського життя традиційного суспільства. Він був тісно пов'язаний з церквою, але мав і власні функції. Головне його призначення — скеровувати соціальне життя односельців і забезпечувати святкове дозвілля. На майдані відбувалося передусім громадське спілкування людей. Адже саме сюди вони приходили на громадський сход, тут робили оголошення про громадські толоки, проводилося «повалання» — привселюдне оголошення царських указів та інформації про скоєні злочини; нерідко на майдані вбивали кіл, на якому позначалися умови колонізації «слобід» — вільних земель в Україні. «Під церкву» нерідко йшли люди, аби послухати розповіді та пісні мандрівних лірників, кобзарів, бандуристів, що були колись головним каналом інформації та носіями національної культури.

Громадський характер мало храмове (престольне) свято на честь місцевої церкви. У його святкуванні брало участь усе село, а нерідко запрошувалися і мешканці сусідніх сіл. Розпочиналося свято в церкві, куди приходили на заутреню односельці, а продовжувалося на базарі, спеціально розміщеному на майдані. Молодь влаштовувала хороводи.

У великих селах, а тим паче у селищах, як правило, було кілька громад, відповідно до кількості «кутків». Адже традиційні населені пункти поділялися на окремі «кінці» («кутки», «магали»), кожен із яких мав свій громадський центр, іноді свою церкву, кладовище і свої назви — Слобода, Гончари, Магала, Заріччя, Молдаванка та ін. Вони відбивали або багатонаціональний склад населення, або різні ремісничі утворення. За принципом «кутків» нерідко влаштовувалися і колективні зустрічі, бесіди представників різних поколінь. Вони відбувалися або стихійно, або за запрошенням господаря однієї з хат. Збиралися здебільшого чоловіки, приносячи з собою роботу, поступо-

во до них приєднувалася молодь. Власне, це був один із каналів передачі міжпоколінної етнокультурної інформації та соціального досвіду, своєрідна школа виховання молоді. Разом із тим, кожна «магала», кожне село, як правило, віддавала перевагу якомусь одному виду усної народної творчості, створюючи тим самим своєрідну ментальність. Були села (або їхні окремі «кутки»), що зажили собі слави переказами або легендами чи замовляннями та передбаченнями.

Невід'ємний компонент традиційного українського села та селища, призначений для відпочинку й харчування подорожніх і односельців, — корчма (коршма, шинок). Корчма мала право продавати, а іноді й виробляти горілку. Не випадково корчма розміщувалася, як правило, у центрі села, біля торговельних рядів і місця проведення ярмарків. Цей старовинний заклад для продажу їжі та горілки насправді мав ще й інші функції: він був найважливішим осередком громадського життя.

Саме в корчмі збиралася мирська старшина для обговорення громадських справ, нерідко шинок використовувався для вирішення судових справ. У корчмі відбувалися й найважливіші акції соціалізації: прийняття хлопців до парубоцької громади, зарахування парубків до гурту дорослих, ознаменування переходу ремісника-учня до статусу майстра.

Шинок був і своєрідним сільським клубом, куди приходили люди, аби обмінятися інформацією, почути новини чи просто послухати кобзарів і бандуристів, котрі полюбили грати в корчмі. У холодну пору року в ній збиралися й вечорниці, і тоді також лунали пісні і відбувалися танці, а у престольні свята до неї приходили навіть сім'ями: адже жінкам не заборонялося відвідувати корчму, хоча вони визнавали за краще з'являтися туди з чоловіками. Щодо чоловіків, то для них шинок слугував зручним місцем для укладання угод і проведення торгів.

Шинок поступово асоціювався зі злиднями та бідною. Не даремно казали: «Де Бог церкву ставить, там дідько корчму». Така трансформація традиційного шинку — колишнього осередку громадського життя та центру дозвілля людей — зумовлювалася не внутрішньою логікою його розвитку, а тим соціальним кліматом, який спричинювали капіталістичні соціально-економічні відносини. З одного боку, вони викликали полярність суспільства і, зокрема, різке розшарування громади, з другого — формували нові критерії права — силу грошей і силу влади.

У традиціях українського народу — відзначати мир, мирне розв'язання спірних питань колективною трапезою. Ця традиція простежується з найдавніших часів, становлячи систему дохристиянських обрядів. Пізніше вона дещо трансформувалася у складчине бенкетування — «пирування» (від слова пиро — жито, звідси й пиріг, частування пирогами), котре, за словами митрополита Іларіона, супроводжувалося питтям і піснями. Як правило, колективні трапези присвячувалися окремим святкам і святим.

Отже, індивідуальне життя людей у традиційному суспільстві хоч і мало можливість для самостійного прояву й ініціативи, проте було підпорядковане ustalеним нормам, що відбивали передусім інтереси громади та інших громадських утворень. Громада виступала насамперед контролюючим органом за поведінкою своїх членів. Але не тільки. Вона була головним осередком збереження і передачі традиційних етичних уявлень і норм поведінки, що забезпечувалося за допомогою громадської думки.

Сімейна обрядовість (весільна, родильна, похоронна)

Сімейна обрядовість складається з весільних, родильних (пологових) і похоронних обрядів. У циклі сімейних обрядів сплелися дії, символи, атрибути, які виникли в різні епохи і повинні були забезпечити щастя, багатство, благополуччя сім'ї, захистити її членів від злих сил.

Народження дитини було принциповою подією, тому що ставало фактичним визнанням сім'ї. Жінки старалися приховати вагітність від злих очей. Заздалегідь вирішувалося питання про повивальну бабку. Як правило, повитуху запрошували, коли пологи вже починалися, і вона приходила з хлібом, освяченою водою та цілющими травами. Повивальна бабка здійснювала в хатині цілу низку магічних дій, як вважалося, корисних для роділлі, — навстіж розчиняла вікна, відкривала замки, розв'язувала всі вузли. Повитуха за необхідності робила масаж, компреси, розтирання. Сам момент появи малюка на світ також супроводжувався обрядами: пуповину у хлопчиків перерізали на сокирі, у дівчаток — на веретені або гребені для прядіння. Відомі випадки, коли пуповину перерізали на книзі — хотіли, щоб дитина була письменною. Потім наставала перша купіль, яка

мала і гігієнічне, і магічне значення. У воду для дівчаток додавали мед, квіти або молоко, щоб ті були красивими, корінь оману для хлопчика — щоб був сильним. Малюка обсушували біля печі, яка топилася, прилучаючи нового члена сім'ї до домівки. Сина загортали у сорочку батька, дочку — у материнський одяг.

Дуже важливим був момент надання немовляті імені, оскільки добре вибране ім'я забезпечувало малюку щастя і благополуччя. Було прийнято давати імена за святцями. Давні обряди вибору імені були повністю замінені церковним хрещенням — обрядом, який виконується на знак прилучення людини до Бога, християнської віри, очищає душу від первородного гріха. У цьому обряді величезну роль відігравали хрещені батьки дитини — куми.

Незабаром після пологів (на 3–7–9-й день) влаштовували «родини» — своєрідний очисний ритуал, оскільки породілля вважалася нечистою. У кімнату, де відбулися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла дойти корів, ставити опару, місити тісто, торкатися ікон. Основними обрядовими елементами «родин» були ритуальне обмивання рук матері і повитусі, а також куштування спеціально приготовленої «бабиної каші» (з проса, гречки). Матір, дитину і бабу гості, які прийшли, повинні були обдарувати полотном і монетами. Батько брав у цьому обряді незначну участь. Пізніше відбувалися «одвідки», тобто приходили по черзі сусіди, також приносили подарунки родичі.

Закінчувався родильно-хрестинний обрядовий цикл святкуванням першої річниці народження дитини — «пострижинами». У сімейному колі з участю сусіда і кумів батько і повитуха стригли малюка. Спочатку на голові вистригали хрестоподібну фігуру, потім стригли наголо. Хлопчика при цьому садили на сокиру, дівчинку — на веретено. Повитуху за це нагороджували, вона також обдаровувала дитину. Обстрижене волосся ховали або закопували. Надалі в селянському середовищі не було заведено відмічати дні народження.

Однією з найважливіших подій у житті було весілля, а традиційний «весільний» ритуал — чудовим явищем народної культури. В українців існувала своєрідна система дошлюбних стосунків, яка проявлялася у формі знайомства, залицання, сватання і т. ін. Традиційно місцями зустрічей молоді були свята з танцями й іграми, толока, вечорниці.

Власне весільний ритуал складався з цілої низки обрядів, необхідних для надання шлюбу юридичної сили. В українському середовищі шлюб вважався далеко не особистою справою, тому на нього мали великий вплив як родичі, так і оточення. В основі шлюбу в Україні в XVI–XIX ст. були «змовини», «згода» — певна угода, яка укладалася між батьками та родичами молодого і молодої за посередництвом сватів. Починаючи з XVII ст., шлюбна угода оформлялася письмово, особливо коли молодим давали (дарували) земельний наділ. Церковне освячення шлюбу входило в побут поступово, починаючи з XVI–XVII ст. аж до XIX ст., але скрізь поєднувалося з традиційними звичаями й обрядами.

Починалося все зі сватання, коли запрошені женихом старости (свати) з близьких родичів, взявши обрядовий хліб, йшли до батьків нареченої для отримання попередньої згоди на шлюб. Вівся традиційний діалог (із згадкою мисливця і куниці, купця і товару, біблійних персонажів). Якщо згода була отримана, наречена пов'язувала сватам рушники через плече, а жениху подавала на тарілі хустку, нерідко виготовлену нею, потім запрошувала за стіл. У разі відмови дівчина повертала старостам принесений хліб, а жениху могла подати гарбуза. Після успішного сватання відбувалися «оглядини» нареченої, а також достатку будинку і господарства молодого. Потім наступали «заручини» — скріплення договору про шлюб, після якого відмова вважалася недопустимою і спричиняла, крім громадського осуду, ще і відчутний грошовий штраф.

Далі починався період підготовки до весілля, яке звичайно грали восени з Покрови до Пилипівського посту (14 листопада) або взимку з Хрещення до Масниці. Передвесільні дії починалися з відправлення молодого і молодої на «запросини». Запрошували звичайно всіх родичів, сусідів. Наречена з дружкою заходили в будинок і, вимовляючи традиційну фразу: «Просили мама і тато на хліб-сіль, і я прошу на весілля», — клали на стіл обрядовий хлібець — «шишку».

Обов'язковою обрядовою дією було прощання жениха і нареченої зі своєю свободою. Особливою ліричністю відзначався «дівич-вечір» напередодні весілля, який символізував перехід дівчини в новий статус. Подруги плели вінки і виготовляли «весільне гільце» — обліплювали тістом гілку сосни, вишні, черешні, випікали і прикрашали калиною, кольоровими стрічками. Уже в кінці весілля молода відламувала гілочки від

«гільця» і роздавала друзкам. На вечорі у жениха виготовляли інший атрибут — весільну шаблю, також яскраво прикрашену. На весіллі ці предмети символічно об'єднувалися. Завершувався вечір «посадам» окремо в хатах жениха і нареченої, коли батьки благословляли молодих.

Церковне вінчання проводили іноді в один день із весіллям, іноді заздалегідь, але воно не було головною дією шлюбу. Після вінчання молодих зустрічали біля будинку нареченої. Вони тричі кланялися її батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. У цей же час звичайно відвозили посаг у будинок жениха. У всьому весільному пересуванні молодих супроводжував «весільний поїзд» — супровід із бояр жениха і дружок нареченої. На шляху жениха кілька разів організовували «перейми», вимагаючи викуп за наречену. Протягом усього весілля здійснювали обряди, які уособлювали ідею родючості та достатку: обсіпання молодих зерном і дрібними грошима, переступання через кожух.

Обов'язковим було гуляння, у процесі якого відбувався обряд дарування, поділ весільного короваю тощо. Найбільш драматичним моментом було розплітання коси і покриття голови молодої очіпком. Це символізувало перехід дівчини в заміжній стан. Наречену відвозили в хату жениха, де здійснювалося обрядове з'єднання — молодим перев'язували руки рушником або поясом.

Весілля закінчувалося обрядом шлюбної ночі, який включав перевдягання молодої, виведення її до гостей, демонстрацію цнотливості. Ритуальне приєднання невістки до рідні чоловіка символізували розпалювання нею печі, приготування обіду, пригощання свекрухи. Другий день весілля знаменувався також рядженням — усі перевдягалися, зображаючи тварин, циган, убогих і т. п. З піснями і танцями вирушали до батьків молодої на млинці.

Весілля завершувалося порідненням двох сімей — «дякуванням». Потім ще протягом місяця відбувалися різноманітні взаємні візити, які остаточно оформляли створення нової сім'ї.

Весільні обряди, правила взяття шлюбу мали суттєві регіональні відмінності. Оскільки українське суспільство з давніх-давен відрізнялося особливим незалежним статусом жінки, то досить поширеним було сватання дівчини за парубка. За описом І. С. Нечуя-Левицького, дівчина, яка сваталася, приходила в хату до парубка, приносила хліб і сідала на лаву. Люди мали за гріх відмовляти дівчині.

Обряди, пов'язані зі смертю людини, включають поховальні та поминальні. Смерть людини сприймалася і як величезне горе, і як необхідність. Неоднозначне ставлення до смерті зумовило формування складної системи поховальних обрядів, основою яких був культ предків. Усі дії, які супроводжували поховання небіжчика, були спрямовані на забезпечення переходу душі покійного на «той світ» і охорону живих від шкідливого впливу духу вмерлого, адже вважалося, що дух за певних умов може повернутися. Після похоронів влаштовували поминки.

Біля вмираючого рідні старалися бути невідлучно, щоб полегшити йому відхід із життя. Для цього відчиняли двері, вікна, робили в стінах отвори. Після настання смерті завішували дзеркала і виливали всю воду, яка була в будинку. Небіжчика обмивали, а предмети, що використовувалися для цього, ретельно закопували в землю — щоб не нашкодили живим. Потім умерлих обряджали, звичайно в новий одяг, взували рідко. При похованні неодружених дівчат або юнаків використовували елементи весільної обрядовості.

Труна звичайно виготовлялася безвідплатно сусідами або родичами. Характерна назва «домовина» свідчила про те, що цей останній притулок сприймався аж ніяк не по-християнському. Про це ж свідчить і звичай класти в труну супутні предмети.

Ховали звичайно через три дні після смерті, і в похороні брало участь, як правило, все село. Тут також дотримувалися цілої низки ритуалів. Труну виносили «ногами уперед», іноді спеціально тричі зачіпаючи за поріг. Ворота могли пов'язати рушником або червоним поясом, а в хліві розсипали овес, щоб худоба не пішла за господарем. Після винесення хату вимітали, підлогу мили або посипали зерном. Відкриту труну звичайно несли на руках або везли на возі, потім, забивши, опускали на рушниках у могилу. Кожний присутній повинен був кинути жменю землі. В Україні було прийнято «печатати могилу» — сипати першу землю на труну хрестоподібно. Обов'язковою була поминальна трапеза з вживанням ритуальних страв, зокрема куті. За столом на покуті покійному залишали місце, кладучи для нього хліб і ложку. Такі ж поминки влаштовували через день, дев'ять і сорок днів, потім через рік. Надалі поминальні обряди поєднувалися з релігійними святами.

Існували певні правила для поховання померлих не своєю смертю, нехрещених дітей, самогубців, чаклунів і відьом. Їх

душі вважалися найбільш небезпечними і шкідливими. Таких небіжчиків ховали за огорожею кладовища, священники відмовлялися їх відспівувати. Ці могили завалювали гілками, камінням, сміттям. Тих, кого вважали чаклунами, ховали звичайно обличчям униз, здійснюючи над тілом складні маніпуляції (забивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, засипали очі маком і т. д.). Таким чином намагалися максимально знешкодити злу душу.

Використовуючи механізм суспільної думки, громада сприяла формуванню необхідних норм поведінки людей. З одного боку, вона заохочувала тих, хто відзначався моральними якостями або особливими успіхами в праці чи громадській діяльності і хто мав неабиякий талант, а з другого — засуджувала порушників етичних норм.

Водночас громада (або цех, братство) була головним інструментом соціального життя мирян, її принципи ґрунтувалися на колективній взаємодопомозі та колективних формах спілкування. Саме ці основи співіснування за скрутних соціально-економічних умов були найдієвішими, дозволяючи не тільки вижити, але й створити досконалу систему духовного єднання.

Сімейно-обрядова культура українців становить цілісну систему, яка включає створювані протягом багатьох віків народне мистецтво, пісні, танці, а також народні вірування, магичні засоби, церемонії для відвернення зла і забезпечення добробуту й щастя, народні звичаї, ігри, традиції спілкування.

Література

1. *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні : іст.-етногр. дослідження / В. К. Борисенко. – К. : Наук. думка, 1988. – 192 с.
2. *Культура і побут населення України : навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.].* – К. : Либідь, 1993. – 281 с.
3. *Лозко Г.* Українське народознавство / Г. Лозко. – Харків : Див, 2005. – 470 с.
4. *Пономарьов А. П.* Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.
5. *Пономарьов А. П.* Українська етнографія : курс лекцій / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 317 с.
6. *Українська і зарубіжна культура : навч. посібник / за заг. ред. К. В. Заблоцької.* – Донецьк : Східний видавничий дім, 2001. – 372 с.

7. *Українська* минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / за ред. А. Пономарьова. – К. : Либідь, 1993. – 255 с.

8. *Українці*: Свята. Традиції. Звичаї / уклад. І. Коверець. – Донецьк : Альфа-Прес, 2004. – 304 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Яку роль у житті українського суспільства відіграє громадська думка?

2. Які суспільні функції мала цехова організація в українських містах?

3. Назвіть приклади спростування індивідуалізму українського менталітету.

4. Як на практиці відбувалося розмежування всередині суспільства за статевим і віковим принципами?

5. Назвіть осередки громадського дозвілля і спілкування. Яким чином реалізовувалося їхнє комунікативне призначення?

6. Які архаїчні елементи простежуються в сімейній обрядовості українців?

Глава 15

ТРАДИЦІЙНЕ ГОСПОДАРСТВО І МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ. ВИРАЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ Й ЕТНОПСИХОЛОГІЇ В НАРОДНІЙ МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ _____

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.

Т. Шевченко

Традиційне господарство українців • Оселення та забудова території. Вплив місця оселення на етнопсихологічні риси українців • Українська хата — символ української народної культури, образ світоглядних уявлень і людських стосунків • Сконцентрованість світоглядних уявлень українців у будівництві житла • Магічні вірування українців, виражені через декоративно-художнє оздоблення житла • Магічні функції предметів хатнього та господарського начиння • Традиційне народне вбрання — упередметнювач духовних традицій і світогляду • Символіка одягу та його ритуальне використання • Оберегове значення рушника та його місце в обрядових діях • Традиції харчування. Хліб в обрядово-ритуальній сфері

Традиційне господарство українців

Землеробство — головний вид традиційної господарської діяльності українців — нації зі стародавньою високорозвиненою землеробською культурою. В Україні були розвинуті усі його галузі — хліборобство, городництво, садівництво, а присадибне садівництво являло собою найхарактернішу рису кожного господарства.

Українські селяни здавна вміли прищеплювати дерева й вивели цим способом багато місцевих сортів яблук. Догляд за садом за традицією був у компетенції чоловіків. Городництвом же займалися жінки. Крім традиційно східнослов'янських культур, приблизно з XVI ст. в Україні почали вирощувати ка-

вуни (звичайно, у степу на баштанах). У першій половині XIX ст. у південних районах з'явилися помідори, які згодом поширилися по всій території. Тоді ж почалося культивування баклажанів і перцю.

Та все ж провідною галуззю в Україні було хліборобство, яке ще за часів Київської Русі набуло високорозвиненого характеру. Українці знали кілька його систем. Найбільш стародавньою була вирубно-вогнева система, пов'язана з вирубкою та спаленням ділянок у лісі. Іншою системою, що в XIX ст. також існувала як пережиток, була перелогова. Найбільш поширеною на XIX–початок XX ст. системою було трипілля.

Скотарство в українців було тісно пов'язане з землеробством. Майже в кожному дворі обов'язково тримали корів, волів і коней, овець, свиней. Утримання худоби давало, крім м'ясних, молочних продуктів, вовни та шкіри, можливість селянинові одержувати гній для удобрення ланів. Особлива увага здавна приділялася розведенню волів, оскільки до другої половини XIX ст. їх використовували як основну тяглову силу. Великого значення надавали конярству й вівчарству. Коней в Україні розводили як робочу худобу. З овець, крім вовни та шкіри, одержували м'ясо (доїли їх тільки у Карпатах). Щодо свинарства, то переважали місцеві українські чорно-бурі та білі м'ясні породи, дещо пізніше поширилися білі англійські свині. Кіз і кролів розводили порівняно мало.

Рибальство у заняттях українців посідало другорядне місце, хоча у Дніпрі та Дністрі з їхніми притоками й багатьох інших річках та озерах, Чорному й Азовському морях у давніші часи виловлювалася значна кількість риби, і для певної частини населення рибальство було основним заняттям. На Поділлі, Волині та у Східній Галичині починаючи з XIV ст. робили греблі та гаті й створювали штучні водоймища для розведення риби. Заможні козаки на Лівобережжі нерідко викопували невеликі ставки у садибах, запускаючи в них коропів і карасів.

Багатство української фауни створювало широкі можливості для мисливства. Однак упродовж XVIII ст. промислове мисливство поступово звелось нанівець. На той час було майже повністю винищено деяких звірів, суттєво зменшилася кількість вовків, бобрів та інших диких тварин. У XIX ст. об'єктами промислу були лисиця, заєць, видра, куниця, байбак та деякі інші звірі, а також дикі птахи — качки, гуси, дрофи, глухарі, тетереви, рябчики, куріпки тощо. На оленів, козуль і диких кабанів

у Карпатах і на Поліссі полювали здебільшого поміщики. Щодо форм мисливства, то стало переважати використання цілого арсеналу капканів, зазубів, рожнів, силець, перевісищ, вогнепальної зброї. На кінець XIX–початок XX ст. значення мисливства як традиційного заняття українців суттєво зменшилося, воно набуло здебільшого спортивних рис.

Поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарства українці здавна займалися різноманітними ремеслами й промислами. У Київській Русі налічувалося понад 100 ремісничих спеціальностей — ковалі, гончарі, ткачі, склодуви тощо. У XV–XVII ст. таких спеціальностей було вже понад 270; почалося об'єднання ремісників у цехи. Чимдалі поширювалися селянські домашні промисли та ремесла, пов'язані з землеробством і скотарством і співіснуючі з ними. На кінець XIX–початок XX ст. обробка дерева у вигляді теслярства, столярства, бондарства, стельмаства, гребінництва, плетіння, ложкарства досягла свого апогею. Кожна родина займалася прядінням і ткацтвом, використовуючи такі знаряддя, як терниці, прядки та самопрядки, снівниці, стави та кросна. По селах ходили кушніри та шевці, які шили кожухи та кожушанки, свити, чемерки, взуття та ін. У кожному селі була кузня — шанована серед селян споруда. У коваля можна було не лише замовити серп, ніж або сапу, підкувати коня тощо, а й почути свіжі новини. На Поліссі широко розповсюдженими були лісохімічні промисли — смолокуріння, дігтярний, напірний, дещо раніше — поташний, селітряний. Діяло багато місцевих центрів гончарства, яке стало окрасою українського ремесла. Солеваріння і транспортування солі, пов'язане з чумацьким промислом, свічкарний, цегельний, миловарний і безліч інших промислів свідчили про надзвичайну різноманітність занять українського народу. Українські ремісники і кустарі виявляли величезні творчі здібності, надаючи своїм речам художньої різноманітності, оригінальної форми, своєрідної стилістики.

З другої половини XIX ст. народні ремесла та промисли в Україні починають занепадати, не витримуючи конкуренції зі зростаючою промисловістю. Виняток становили хіба що Полісся й Карпати. Українські гончарі виробляли різноманітний посуд для приготування, зберігання та подачі на стіл тих чи інших страв (горшки, миски й полумиски, глечики, макітри, ринки, гладішки, тикви, барильця, довжанки, баньки, куманці), а також декоративний посуд, кахлі, черепицю, цеглу, дитячі іграшки тощо.

Діапазон сучасних ремесел і промислів значно звузився, але ті їхні види, що збереглися до сьогодні, розвиваються як важливі складові декоративно-прикладного мистецтва, що задовольняють здебільшого художні запити населення.

Оселення та забудова території. Вплив місця оселення на етнопсихологічні риси українців

Народна матеріальна культура була одним із найважливіших каналів передачі міжпоколінної етнокультурної інформації, передусім за допомогою системи традицій. Адже вони матеріалізувалися в повсякденних речах: у одязі, житлі, кулінарії, хатньому начинні, засобах для перенесення вантажів.

Особливо рельєфно етнічний образ і часова етапність виявлялися в такому стабільному компоненті народної матеріальної культури, як житло та поселення. На початку XVII ст. на території України сформувалися типи житла й типи поселень, котрі можна назвати українськими. У межах етнічних традицій сформувалося три основних типи поселень і три типологічних зони їх побутування: північна, центральна та південна. Усі вони мали давню слов'янську основу, проте сильно позначену своєрідністю природного (географічного) середовища.

Для північної зони, що включала два історико-етнографічних регіони — Полісся і Сіверщину, найбільш характерним був давньослов'янський культурний пласт багатодвірських забудов вуличного (Полісся) або вулично-безладного типу. Для центральної зони України традиційним типом забудов був безладний (безсистемний), зумовлений особливістю заселення краю. Регулярні забудови найбільш типовими ставали для південних районів України (Нової Січі, Новосербії, Донщини, Таврії), куди починаючи з другої половини XVIII ст. йшла спрямована колонізація. Формувалися поселення, що розбудовувалися за розпорядженням адміністрації, квартального та гніздового планування.

Одним із символів матеріальної народної культури українців став відкритий тип двору, поширений із Середньої Наддніпрящини, — не покритий дахом, що відрізнявся від типу дворів, розповсюджених серед усіх сусідніх з українцями народів. У межах відкритого українського типу двору сформувався ще один різновид забудови — замкнений, здебільшого на етнічному кордоні українського етносу, нібито слугуючи символом його захисту.

Символічно й те, що забудови-фортеці найбільшого поширення набувають саме у XVII–XVIII ст., тобто в період формування української нації. Адже у той час вони виступали в ролі маркера, що визначав оригінальність етнічної культури українців і водночас її відмінність від культури інших народів. Усвідомлення ж своєї неповторності трактується як одна з головних ознак націогенезу та генези національної культури.

Загальною символічною ознакою українських поселень була їх своєрідна прив'язаність до річок, хоча така етноекотологічна ознака притаманна й багатьом іншим народам. На українському етнокультурному тлі така загальна закономірність набувала своєрідних етнічних рис, властивих психічному складу українців та їхній культурі. Річка ставала духовним началом, з яким пов'язувалося буття. Більшість обрядових дій українців відбувалися біля води, бо ототожнювалися з водною стихією.

Про вплив географічного середовища на етнічність і, зокрема, національний характер писав ще у 30-х роках П. І. Кушнер. Верховинці, наприклад, котрим доводиться відповідно до природних умов жити невеликими, часом замкненими групами, можливість спілкування між якими, як правило, є незначною, вирізняються більш відлюдним характером, ніж польовики чи поліщуки.

Певною ізольованістю відзначалися і поселення, розташовані в лісовій частині України. Для їх мешканців, поліщуків, характерним є розмірений хід життя, що зумовило деяку консервацію поліської традиційної культури. Адже ліс, захищаючи людей від зовнішніх ворогів, слугував разом із тим за найнадійніший для них притулок.

Рівнинні зони формували дещо інший тип людини — тип польовика, культуру, позначену величчю і разом із тим досить одноманітну. Адже однаковість природних форм виключає обласні прихильності, веде народонаселення до одноманітних занять, викликає одноманітність у звичаях, виключає ворожі зіткнення — і рівнина рано чи пізно стає областю єдиної держави.

Українська хата — символ української народної культури, образ світоглядних уявлень і людських стосунків

Етнічної особливості, співзвучної етнопсихологічному складу українців, набував і порядок розміщення житла стосовно вулиці. Наприкінці XVIII ст. склалося два варіанти розташування хати: наближене і глибоке, але в обох випадках — відда-

лене від вулиці. Українська хата, як правило, розміщувалася в глибині садиби, обрамлялася садком. Образ «білої хати», що стоїть у садочку, квітами повита, неначе дівчина, за висловом Т. Г. Шевченка, став свого роду візитною карткою України, бо втілює не просто довершений зразок народної архітектури, а й цілу систему естетичних принципів, народної творчості, навіть образ світоглядних уявлень і людських стосунків.

Саме такий образ житла здобув назву «української хати», хоча генетично він пов'язаний тільки з окремим регіоном України — Середньою Наддніпряниною та Полтавщиною. Але оскільки саме тут, на Гетьманщині й Запорізькій Січі, зароджувалися націогенетичні процеси, формувалася національна культура, багато з явищ цієї культури сприймалося як національні символи. І це при тому, що українське житло не було одноманітним: воно виявлялося в кількох варіантах.

Однією з головних ознак для вирізнення окремих типів або варіантів хати є її планування. «Українська хата» XVII–XVIII ст., найбільш типова для Лівобережної України, здебільшого була трикамерною: хата — сіни — комора. У XVII–XVIII ст. в Україні сформувався і побутував такий тип народного житла, котрий дістав назву українського. Він мав єдину основу, що характеризувалася наявністю таких ознак, як абсолютна однотипність інтер'єру хати (розміщення печі в кутку біля входу, а по діагоналі від печі — покуття), паралельне побутування зрубної та каркасної техніки спорудження стін та їх мазання, поширення відкритого типу двору з переважанням вільної забудови, нарешті, оригінальний інтер'єр хати. Внутрішній кут хати займала вариста піч, по діагоналі від неї — червоний кут, у якому розміщувалися ікони, прикрашені рушниками, квітами та зіллям; за бічною стіною печі влаштовувався дерев'яний настил («піл»), поблизу нього — скриня, далі — колиска; уздовж чільної та причілкової стін встановлювали лави, прикрашені веретами, коцями або килимами, біля дверей і понад ними — мисники для посуду, а над вікнами чільної стіни — хлібну полицю.

Сконцентрованість світоглядних уявлень українців у будівництві житла

Українська оселя — це той мікрокосм, у якому її мешканці були захищені від негативного впливу зовнішніх сил. Цьому слугувала складна система оберегів, символічних знаків, обрядів, звичаїв, заклинань, що в цілому становило духовну ауру житла.

Існувала складна система ознак, за якими не можна було ставити хату, зокрема там, де колись проходила дорога або стояла лазня, містився смітник, де було пустирище, багнище або роздоріжжя, тобто в місцях, де, за повір'ям, водилася нечиста сила. «Нечистими» вважалися й місця старих забудов, у яких жили неблагонадійні сім'ї, там, де часто хворіли або вмирали, поруч із якими проживали недобрі сусіди. Українці при забудові завжди віддавали перевагу гарним сусідам, спілкування з якими вважалося дуже важливим.

Закладини хати були обставлені цілою низкою обрядів: від архаїчних магічних дій до християнізованих дійств. До перших належали жертвування на честь покровителя дому. Жертвою, як правило, була курка, якій відрубували голову на порозі дому і закопували під фундамент. Вважалося, що тим самим позбавляли смерті когось із родини й особливо того, хто першим входив до нової хати. Пізніше магічний ритуал закладин обмежувався тим, що просто почали першими впускати у новозбудований дім когось із тварин — півня або кішку, особливо чорної масті.

З утвердженням християнських цінностей ритуальна дія закладин і входин зазнавала істотних трансформацій, все більше включаючи християнізоване освячення. Ритуальна дія починалася з того, що господар забудови закладав під усі чотири роги різні традиційні атрибути (хліб, вовну, часник, зілля, освячену воду, ладан, іконки тощо), що символізувало жертвопринесення. На уявному покутті встановлювали стіл, застелений рушником, клали на нього хрест, хліб, сіль, глечик із вином або водою. Старший майстер брав рушника з хлібом і, поцілувавши його, говорив: «Господи, допоможи!» Робота розпочиналася.

Особливо багато магічних дій і обрядів пов'язувалося зі сволоком, який у традиційній українській хаті вважався місцем перебування домашнього божества. Через це сволок особливо майстерно прикрашали, оздоблюючи обереговим зіллям і квітами, і також ретельно обставляли ритуальними діями при закладенні. Під його «голову», повернену відповідно до світоглядних уявлень українців на схід сонця, закладали освячені у церкві різноманітні символічні речі, а під хвостову частину — гроші, вовну, хліб і сіль. Як тільки сволок було встановлено, майстер прибивав до нього хрест і квіти, а господар — кожух («аби у хаті тепло було»), скатертину («щоб в домі був порядок та чистота») та хустку з хлібом і сіллю («щоб хата була багата пирогами»).

Обрядовість на завершення будівництва поєднувала в собі і традиційну оберегову символіку, й обрядове вшанування господарів оселі. Центральним атрибутом завершення будівництва була «квітка» — хрест, прикрашений рушником, житніми колосками та квітами, прикріплений на гребені даху — символ духовного очищення оселі. Продовженням були входи до хати, як правило, перед повним місяцем. Першим новоселом, котрий мав стати символічною жертвою, був хтось із домашніх тварин, який мав переночувати в новій хаті. Входили із цінностями родинного вогнища — вогнем із старого вогнища, хлібом або тістом із діжею, півнем і кішкою, хлібною лопатою, на якій мав перебиратися в нову оселю домовик. Зайшовши з іконою та хлібом і сіллю до хати, голова родини благословляв її на всі чотири боки і, залишивши ікону на покутті, виходив на вулицю. Благословивши всіх домочадців хлібом і сіллю на щасливе життя, він за рушник вводив їх до хати, а вже за ними входили й сусіди та гості, посипаючи «на щастя» зерном і грішми.

Магічні вірування українців, виражені через декоративно-художнє оздоблення житла

Українська хата становила найважливіший компонент культури в широкому розумінні цього поняття: і як елемент матеріальної та духовної культури, і як система світоглядних уявлень, виконуючи насамперед оберегові функції. Естетичний образ хати виражався передусім через декоративно-художнє оздоблення, що, як правило, виявляло етнічні ознаки. Інтер'єр української хати неодмінно оздоблювався українськими рушниками, доріжками, килимами та настінним розписом. Причому вишивка рушників, якими прикрашали ікони, картини, вікна та двері, була різною, оскільки мала різну оберегову символіку. Найбільша небезпека, як вважали, йшла від дверей, тому вхід до житла особливо ретельно оздоблювали магічними знаками. Вони містились у вишивці рушників, якими прикрашали двері, у хрестиках, наведених крейдою навколо дверей і вікон, у розвішаних понад дверима хатніми амулетами (підкова, часник, різне зілля).

Українська жінка вносила в прикрашування домівки суто жіноче начало. Воно виявлялося і в техніці оздоблення (його етнічною ознакою був розпис або мазання), і в орнаментатії, і в символіці орнаменту — вишивки чи розпису. Інтер'єрний розпис української хати превалював у тій її частині, де жінка про-

води́ла основний свій час — біля печі. Піч в українській хаті була центром і функціонального, й оберегового, й естетичного вираження. Саме її найбільш ретельно оздоблювали: якщо, скажімо, піч була уквітчаною — так звана мальована піч, — це був знак того, що в хаті є дівчина «на порі». Про це також свідчили червоні квіти та пташки на хвiртці, воротах і над вікнами.

Великого значення в оздобленні хати надавали розпису стін, котрі, як правило, білилися, а нерідко й розписувалися, найчастіше рослинним орнаментом, рідше фігурками птахів, тварин, геометричними фігурами, а то й побутовими сюжетами. Використовували мотиви давніх релігійних або суто народних календарних обрядів, причому відтворювали їх фарбами далеко не натуральних кольорів. Останнє свідчило про те, що малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, а й як сакральний акт. Зовнішня частина стін вибілювалася й розписувалася.

Усе малювання поділялося на три рівні: перший розпочинався від призьби і доходив до вікон, другий визначався висотою вікон, третій — від вікон до даху. Ця магічна символіка виявлялась і в багатьох інших елементах хати: традиційна українська хата мала триподільне планування, вікна складалися з трьох шибок, житлова кімната мала три вікна, а саме житло складалося з трьох частин: призьби, стін і даху.

Магічні функції предметів хатнього та господарського начиння

Невід'ємним компонентом обрядовості були різноманітні предмети хатнього та господарського начиння. Серед них — діжа, символіка якої пов'язана з хліборобськими ідеями, найбільш рельєфно втіленими в обряді під час весілля. Після того як коровай був посаджений у піч, старша коровайниця стукала хлібною лопатою в чотири стіни, а всі інші коровайниці підіймали діжу і танцювали з нею по хаті, тричі вдаряючи об стелю: «щоб добре виріс і хорошим вдався коровай». У всіх цих магічних діях із коровайною діжею, так характерних для українського весілля XVII–XIX ст., виразно виявлялося шанування домашнього божества-охоронця, від якого залежало родинне щастя молодого подружжя.

Прадавні демонологічні цінності, пов'язані з хліборобською культурою, зокрема культ домашнього вогнища, виявлялися в обрядовості українців і через інші атрибути народної матеріаль-

ної культури, найважливішими з яких були гончарні вироби: горщики, миски, глечики, куманці, барила, горнятка, кухлики, перепійці тощо. Гончарний посуд, як, до речі, й діжа, містив у собі, насамперед, життєдайне начало, і, отже, не випадково, що він так широко був представлений у родинній обрядовості. Наприклад, йдучи провідувати породіллю, жінки приносили у мисочці на споді що-небудь: картоплю, огірки, а зверху хліб.

Горщик — обов'язковий атрибут новорічних гадань, дуже поширений у традиційному українському суспільстві. Аби дізнатися про свою долю та майбутніх обранців, дівчата ставили на лаві три нових горщики з різними предметами, які й мали дати їм знак. Глиняний посуд був обов'язковим майже в усіх обрядових діях українського весілля: у змовинах, коли дружки, перед тим як сісти до столу, мили руки, а мати нареченого підносила їм рушники на тарілці, батько ж ставив до столу питун; в обряді виряджання молодої, коли гості, чекаючи нареченого, пригощалися горілкою, черпаючи її ложкою з миски на знак достатку і веселощів; під час весільного застілля, коли молода пригощала гостей варенухою з глека; у заключному обряді комори. Закінчення весілля, як і будь-якого іншого народного обряду, мало свій символічний знак. В українському весіллі таким знаком нерідко були дії з горщиками: їх або кидали у двері, грюкаючи довбнею у кут хати, або горщики надівали один одному на голови і розбивали макогоном.

Глиняний посуд був обов'язковим елементом також і у поховально-поминальних ритуалах, символізуючи переважно шанування предків та зв'язок із потойбічним світом і пращурами. Розмаїта система ритуальних дій розпочиналася з ритуального глечика з житом, котрий ставили в головах покійного; продовжуючись у звичаї ставити на столі «кухлик на коливо» під час панахиди; у звичаї «сідати під кануном»; у поминальному ритуалі на могилі, коли рідні померлого приносили у мисках і горщиках їжу, влаштовуючи трапезу.

Традиційне народне вбрання — упредметнювач духовних традицій і світогляду

Магічна символіка була характерною для традиційного народного вбрання, яке включало взуття, власне одяг і головні убори. Народний одяг українців — яскраве й самобутнє культурне явище, котре не обмежувалося функціональним призна-

ченням, завжди виступаючи у вигляді упредметнювача духовних традицій народу та його світоглядних уявлень.

Разом із тим, народний одяг несе в собі національну символіку та найвиразніший знак національної культури. Статусу національного символу український одяг набув у XVII–XIX ст., бо у побутовій свідомості він ототожнювався із символічною по-статтю козака. Козацьке вбрання являло собою жупан, черкеску, барвисті шаровари, шалевий пояс, шапку-кабардинку та вовняну бурку («вільчуру»). Саме такий тип одягу, пов'язаний із козацтвом, став основою українського чоловічого костюма Запоріжжя, пізніше всієї Середньої Наддніпрянщини, Лівобережжя та східних районів України, а відтак і інших українських регіонів, став символом національного українського одягу. Одяг заможного козацтва вирізнявся вишуканістю та деякими типологічними ознаками, запозиченими у польської шляхти.

Складання образу національного українського одягу на козацькій основі полегшувалося через те, що він у принципових своїх рисах ґрунтувався на слов'яно-українських традиціях, носієм яких було селянство. Формування цього явища припало на XVI–XVIII ст., час, коли в традиціях розвитку народного одягу з'явилися нові тенденції. До XVI–XVII ст. слід зарахувати початок витіснення стегового типу одягу — плахти, дерги (горботки, обгортки) — спідницями; значне соціальне розшарування населення позначилося на урізноманітненні та змінах одягу. Воно особливо посилилося з початком XVIII ст., тобто з часу видання Петром I указу про обов'язкове носіння всіма верствами населення (крім духовенства і селян) вбрання західноєвропейського зразка. До німецького одягу переходило дворянство, купецтво, міщанство та частково ремісники; селяни ж сприймали лише деякі елементи європейського вбрання, використовуючи, як і колись, традиційний одяг.

На початку XVIII ст. традиційний одяг українців складався з кількох комплексів — натільного, поясного, нагрудного та верхнього вбрання, регіональних типів і зональних варіантів. Обов'язковою належністю комплексів були пояси, головні убори, взуття та прикраси, що сукупно створювали образ етнічного вбрання. Традиційний одяг розрізнявся ще й за сезонними ознаками, статеві-віковими (у цьому плані виділялися комплекси чоловічого та жіночого одягу) та функціональними: існував одяг для повсякденного носіння, а також святковий і обрядовий.

Основу натільного як чоловічого, так і жіночого одягу становила сорочка різних типів. Українські чоловічі сорочки, як правило, заправляли в шаровари, як це було прийнято серед запорізьких козаків і селян Середньої Наддніпрянщини, або домоткані штани (гачі, ногавиці), більш поширені на Прикарпатті.

Чоловічий костюм доповнювався червоним або зеленим вовняним поясом, смушковою шапкою, чобітьми з чорної або кольорової шкіри. Поверх сорочки вдягали безрукавку, яка з кінця XVIII ст. замінялася на жилетку та свиту. Крім свити, нерідко вбиралися ще й у жупан, кунтуш або чемерку, взимку одягали кожушанки або хутрянки. Такий в основі комплекс українського одягу мав велике розмаїття регіональних ознак. Скажімо, шаровари в основному побутували на Лівобережжі, в українському ж Поліссі носили вузькі штани з трикутними клинами, у західних областях України — вузькі штани з грубого полотна.

Українські жінки сорочки носили із спідницею, плахтою, дергою (в основному на Поліссі), запаскою, характерною для Карпатського регіону, спідницею-андараком, поширеною на українсько-білоруському прикордонні, димкою, що траплялася серед лемків. Поверх сорочки одягали різного роду безрукавки. Поверх основних елементів одягу носили куцину або свиту чи кожушину. За головний убір жінці слугував очіпок, намітки або хустини, а за взуття правили личаки, постолі або чобітки. Неодмінним доповненням до жіночого костюма були прикраси.

Найвиразніше етнорегіональна визначеність українського одягу виявлялася в способах його оздоблення, оскільки вони відтворювали зональні художні традиції, вплетені в своєрідність ментальності населення того або іншого регіону. Найбільш ретельно оздоблювали сорочки — рукава, комір, полики, поділ, власне, всі частини, які були на виду. В узорному ткацтві майже до XIX ст. переважав геометричний орнамент, у тому числі й у вишивці, виконуваний здебільшого «низью» та «гладдю». З кінця XVIII ст. поширюється рослинний орнамент, виконуваний «гладдю» та «хрестом»: геометричний орнамент зберігався лише на Поліссі, Буковині, Закарпатті та в деяких районах Прикарпаття.

З географічного погляду, традиція використання кольорової гами варіювалася від світлих тонів на Поліссі, червоних (червоно-чорних, червоно-синіх) на Наддніпрянщині та Поділлі до

багатобарвних — у Карпатах і переважно чорних — серед бойків Закарпаття. Проте мав поширення і спільний для всіх регіонів колір — червоний. Його переважання зумовлене давніми традиціями, характерними для хліборобських народів у цілому і пов'язаними з культом сонця і культом життя. Згідно з народними уявленнями, червоний колір захищав від дії злих сил: звідси — червоний хрестик, намальований біля входу в оселю як її оберіг від зовнішніх недобрих сил, підфарбування призьби, пучечки калини понад дверима та вікнами.

Символіка одягу та його ритуальне використання

Етнічна символіка містилася майже в кожному елементі традиційного одягу, нерідко набуваючи магічного або етичного значення. Своєрідним талісманом, наприклад, був пояс, що визначав до того ж і деякі етичні норми: вважалося непорядним вийти на люди без пояса. Він слугував також за мірило заможності, тому його виготовляли з особливою ретельністю. Вважалося, наприклад, що коли при першому випасі прогнати через червоний пояс череду, вона буде збережена і дасть приплід.

У системі морально-етичних народних уявлень українців усталилися традиції, пов'язані також з елементами головного убору, що відбивали етичні норми. Заміжня жінка повинна була обов'язково ховати своє волосся під очіпок чи убрус. Коріння цього звичаю сягає ще Київської Русі. Гносеологічна основа звичаю «світити волоссям» базувалася на віруваннях і повір'ях, згідно з якими вважалося, що недотримання цього звичаю є великим гріхом, який падав не лише на гріховну жінку, а й її односельців: вона, за повір'ям, могла накликати неврожай, хвороби та пошесті.

Окремі деталі одягу слугували за знак статево-вікових особливостей людини: для чоловіків — шаровари, ногавиці або гачі; для жінок — дерга, запаска або спідниця; хлопчики від хлопців і дорослих чоловіків відрізнялися тим, що не носили штанів; дівчата від жінок — головним убором. Дівчата ходили з непокритою головою або у вінку із стрічками, жінки повинні були вбиратися в намітку, очіпок чи убрус. У свою чергу, дівчатка носили невелику кількість різнокольорових стрічок, дівчата — більшу кількість, дівчата «на порі» впліта-

ли велику стрічку — бинду, наречена мала певну відзнаку засватаної: у косу впліталася широка стрічка, а до хустини приколувалася квітка.

Символіка одягу найбільш виявлялася в обрядовій сфері, особливо весільній. Скажімо, жіночий головний убір символізував як новий статус — засватаної дівчини, так і дівочу красу. Саме тому він відзначався особливою красою, уквітчуючись великою кількістю яскравих стрічок, штучних квіток, кольорового пір'я. Символом нареченого парубка виступали або вишивані хусточки, котрі дівчина прикріпляла своєму обранцю до пояса під час заручин, червона стрічка, що кріпилася до шапки, або й вінок, виготовлений під час барвінкових обрядів з барвінку. Він символізував довголіття та щастя.

Найдраматичнішим моментом весілля був обряд покривання, що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Його драматичність і в той же час важливість відтінені заміною дівочого головного вбрання на жіноче. Згідно з обрядом, по-перше, вважалося за гріх ходити жінці з непокритою головою, по-друге, тільки жіночий головний убір свідчив про сімейне становище жінки. Поступове утвердження християнства дещо розмило важливість центрального обрядового дійства, змістивши акцент на вінчання.

Майже до початку XIX ст. головний убір жінок обов'язково включав два елементи: очіпок і намітку, хоча кожний із них набував самостійного значення. Очіпок був обов'язковим елементом головного вбрання української жінки навіть у межах власної оселі; якщо ж вона йшла «на люди», до церкви, на хрестини, весілля, ярмарок, мусила вдягати ще й намітку. Більше того — вона «завірчувалася в намітку» у святкові дні навіть удома.

Проте наприкінці XVIII ст. в міру послаблення демонологічних уявлень з одночасним посиленням уявлень християнських поступово відпадає необхідність в оберегових елементах одягу: жіноче головне вбрання спрощується спочатку до носіння лише очіпка, а пізніше — хустини або хусточки. Очіпок, як і очіпок із наміткою, перетворюються на переважно обрядовий одяг — обов'язковий компонент українського весілля, побутуючи майже до XX ст. Його обов'язковість у весіллі пояснюється усталеністю самої весільної обрядовості та системи народних світоглядних уявлень, що найбільшою мірою зберігалися в ритуально-обрядовій сфері.

Оберегове значення рушника та його місце в обрядових діях

Особливе оберегове навантаження несли рушники, тому саме вони були найважливішим компонентом інтер'єру оселі (ними прикрашали покуть, вікна, а нерідко і двері). Як обрядовий атрибут українські рушники використовувалися в усіх головних родинних обрядах і ритуалах (народинах, весіллі, похованні) та в усіх головних складових родинної обрядовості.

Магічна властивість рушників підсилювалася відповідною вишивкою, що виявлялося як через орнамент, колір, так і місце розташування вишивки. Найпоширенішим орнаментом української вишивки, спільним для всіх східнослов'янських народів, був геометричний, головні елементи якого — ромбики з гачечками. Вони уособлювали богиню землі, а через це виступали охоронно-доброзичливим символом, що приносить щастя та сприяє дітонародженню.

Найбільшого символічного значення рушники набули у весільній обрядовості. Власне, велике розмаїття обрядового хліба та рушників і становило етнічну особливість українського весілля. На всіх його етапах рушник виступав як один із головних етнічних атрибутів: у обряді сватання, заручинах, коровайних обрядах, благословінні молодих, обдаровуванні. Про важливість рушника у весільній обрядовості свідчать відповідні назви її окремих обрядів. Наприклад, сватання в окремих регіонах України називалося бранням рушників або данням рушників (Кіровоградщина), рушниками (Харківщина), поданням рушників (Київщина) тощо. Атрибути сватання та знаком згоди дівчини на шлюб були рушники, втілені у звичай пов'язування сватів рушниками або піднесення їм на хлібі рушників.

Певною відмінністю відзначалася символіка у похоронних ритуалах українців: вона несла у собі як оберегові функції (оберігала близьких покійного від його повернення), так і функцію спадкоємності домашніх духів з душами померлих. Адже рушник був атрибутом домашнього вогнища. Коли людина вмирала, на вікна хати, де лежав небіжчик, вивішували білого рушника, хустку або перемітку. До речі, білий колір традиційно слугував для східних слов'ян, і в тому числі українців, символом смерті. Траурний чорний колір закріпився серед них порівняно недавно, на початку XIX ст. На XVI–XVIII ст. припадає і нова традиція траурних кольорів — червоного кольору, привнесена козацтвом.

Нерідко рушник слугував за святковий або обрядовий пояс, що особливо поширено було на Середньому Подніпров'ї аж до ХХ ст. При цьому рушник використовувався лише багато й майстерно орнаментований традиційними обереговими знаками, що відповідало його головному призначенню. Магічна сила пояса збільшувалася, якщо він виготовлявся з добре орнаментованого рушника.

Традиції харчування. Хліб в обрядово-ритуальній сфері

Символіка народної матеріальної культури особливо насиченою була у сфері традиційної кулінарії та харчування. І це закономірно, оскільки українці — споконвічний хліборобський народ. Традиційно-побутова культура в своїй основі ґрунтувалася на цінностях хліборобської праці, культі землі й родючості та шануванні головної цінності хліборобства — хліба.

Для української ментальності особливо символічним є те, що хліб і жіноче начало в структурі її цінностей ототожнювалися: жінка увінчувала результати хліборобської праці, випікаючи хліб для родини; вона ж була і єдиною розпорядницею сімейних обрядів, головним атрибутом яких ставав виготовлений нею хліб. Таким чином, хліб набував для українців сакрального значення, а крім того — головної цінності при визначенні етичних, звичаєвих, а часто естетичних норм.

Магічної символіки в українському весіллі як весільний хліб набував передусім коровай. Весільний хліб був тим елементом, який об'єднував цілу систему весільних обрядових дій. Крім власне короваю, випікалося й багато іншого весільного хліба: гільце, теремок, дивень, ріжки, калач, лежень, батько, покраса, пара, полубовники, двійки, шишки, весільні гуски, вари, качки, сова, борона, калачики тощо, кожен з яких виконував свою обрядову функцію у цілісній весільній драмі.

Крім суто обрядової функції, хліб мав також інші призначення: етичних народних норм, естетичних уподобань, нерідко виконуючи також роль своєрідної мови-символу, особливо доцільної в ситуаціях, коли звичайна мова була неефективною. Наприклад, при сватанні, особливо у випадках, коли для сватів і молодого неясним було рішення дівчини та її батьків, народна етика виробила відповідну мову символів: у разі згоди дівчини на шлюб вона обмінювалася хлібом із сватами (цей

звичай так і називався «міняти хліб» або «зоставити хліб»); у разі відмови — повертала хліб, причому, як правило, на наступний день.

У родильній обрядовості використовувалися в обрядовості калачі, що мали цифрову символіку сім (символ щасливої долі), котрі разом із полотном дарувалися хресними батьками своєму похресникові.

Власне, кожне свято в розгалуженій системі дозвілля українців мало свій атрибут, втілений у тому або іншому виді хліба та мучних страв. Так, на свято Андрія, напередодні зимового сонцестояння, виготовляли калиту («маламай») — хліб сонцеподібної форми. Особливою різноманітністю визначався обрядовий хліб весняного циклу українського календаря, що колись збігався з Новим роком.

Обрядове оформлення моменту пробудження природи втілювалося в ритуальному печиві: хрестах, мандриках, жайворонках (сороках). До обрядового хліба весняного циклу свят належала і паска. У своїй основі вона мала, як і більшість інших видів обрядових хлібів, магічне спрямування, втілене в аграрних звичаях: люди вірили, що, посіявши на городі крихти від паски, можна виростити квіти маруньки, що мають цілющу силу. З розповсюдженням християнства істотно змінилася символіка паски — вона стала одним із важливих елементів християнської обрядовості, зокрема Великодня. Посвячена паска набувала не лише символічного знаку у великодньому сніданку, а ставала й певною святинею родини: все, що стосувалося паски, мало непересічне значення.

Різнманітні хліби та мучні або круп'яні страви були символікою і поховально-поминальних ритуалів: це і маленькі хлібці, які покійному клали за пазуху, і кутя як обов'язкова страва поминальної трапези, що влаштовувалася (одразу ж після похорону, і гарячий хліб, пов'язаний із звичаєм «годувати покійного» (люди вірили, що покійний годується хлібним духом), і хлібні дробинки, що виготовляли на сороковини, символізуючи шлях душі на той світ. Особливе значення в поминальному ритуалі мало коливо (канун, сита) — різновид куті — ритуальна страва як тризни, так і всіх поминань: дев'ятих, сороковин і роковин. Воно слугувало за своєрідний символ згуртування всіх близьких покійного та за знак забезпечення безперервності поколінь (адже в його основі символи життя й плодючості — зерно).

Для українців хліб становив також головний компонент харчування. Відповідно до регіональності хліборобських культур, формувалося й меню, яке в усіх районах України в основному складалося з хлібних страв. За традицією вони приготувалися здебільшого з житнього, гречаного та кукурудзяного борошна. При готуванні хліба до борошна нерідко додавали різноманітні домішки — висівки, картоплю, квасолю, горох, а також борошно з товченої дубової кори, сосни або лободи. З XIX ст. поширюється пшенична агрокультура.

Асортимент борошняних страв української кухні включає розмаїття хлібних виробів, більшість яких — обрядові (коровай, корочун, лежень, мандрики, паска, гуски, шишки), каші (пшоняна, ячна, кулеша, пенцак, зубці, путря, дробленка), рідкі мучні страви (пшоняний куліш, ячний крупник), кашоподібні страви з борошна (лемішка, соломаха, малай, мамалига, толокно), а також оригінальні напої (жур, кваша).

Другу етнічну особливість української кулінарної традиції становив великий асортимент овочевих страв. Це — і борщ, і капуста, і голубці, і квашена капуста, і солоні огірки, і гарбузова каша. Починаючи з другої половини XVIII ст. в Україні поширюється картопля та різноманітні картопляні страви — печеня, деруни, коми, кльоцки, особливо у Поліському регіоні. Серед населення Карпат велику роль відігравали страви з варених бобів і квасолі, зварені та заправлені борошном, салом і цибулею.

Широким асортиментом відзначалися й м'ясні, рибні та молочні страви, хоча як повсякденна їжа вони були рідкістю для української родини.

Взірцями світової народної кулінарії та водночас маркером самобутньої української культури ще у XVII–XVIII ст. стали такі страви, як борщ, галушки, вареники, горілка, узвар. Найвиразнішим серед усіх названих страв є саме український борщ, що став маркірованим елементом в українській етнічній культурі. Український борщ — надзвичайно складний за виготовленням, включав понад 50 компонентів, мав складну технологію приготування та суворо виважене дозування інгредієнтів. Останні визначали не лише смакові якості, а й робили борщ достатньо сильним фітотерапевтичним засобом. Майже повсюдно в Україні побутовало в основному три типи борщів: червоний, зелений і холодний, кожний із яких поділявся ще й на різновиди. Борщ обов'язково заправляли буряковим квасом,

сироваткою або сметаною. Навесні віддавали перевагу зеленому та холодному борщам, виготовленим із щавлю, кропиви, лободи, кропу, петрушки, заправлених сметаною, яйцями, цибулею тощо.

Етнічна основа кулінарії посилювалася через її органічне вплетення в обрядово-ритуальну канву та в соціонормативну систему. Найретельніша регламентація харчування визначалася давніми традиціями та конфесійними обмеженнями — постуванням. Натомість у святкові дні страву намагалися приготувати, щоб столи ломилися від страв, тим паче, що їх кількість нерідко визначалася обрядовою регламентацією.

Народна, зокрема традиційно-побутова, культура — невичерпне джерело духовності нації, на якій ґрунтується етнічність, національні символи й атрибути; вона є основою ментальності нації, що формується сторіччями. Водночас традиційно-побутова культура позначена історичною специфікою, вона відтворює ментальність суспільства того або іншого періоду історії. Обрядово-ритуальне оформлення української оселі уособлювало оригінальність народної культури українців і своєрідність їхньої ментальності. Те, що ядром обрядової культури була обрядовість, пов'язана із житлом, родинним вогнищем і родиною, хай побіжно, але свідчило все ж про давню землеробську основу етнічної ментальності — прив'язаності до своєї землі, батьківського краю та рідної оселі. Синкретичність же обрядової культури, що зберігала глибинні пласти, вказувала на те, що українці — народ з надзвичайно розвиненим магічним мисленням, з великою магічною традицією.

Література

1. *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега. — К. : Наукова думка, 1974. — 159 с.
2. *Китова С.* Рушник: мистецтво і промисел / С. Китова // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 5. — С. 66-70.
3. *Лановик М. Б.* Українська усна народна творчість : навч. посібник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. — К. : Знання-Прес, 2006. — 591 с.
4. *Пономарьов А. П.* Українська етнографія : курс лекцій / А. П. Пономарьов. — К. : Либідь, 1994. — 318 с.
5. *Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник* / за ред. А. Пономарьова. — К. : Либідь, 1993. — 255 с.

6. *Українське народознавство* : навч. посібник / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирніва. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.

7. *Українська вишивка* : альбом / автор тексту та упор. Т. Кара-Васильєва. – К. : Мистецтво, 1993. – 263 с.

8. *Українці: Свята. Традиції. Звичаї* / уклад. І. Коверець. – Донецьк : Альфа-Прес, 2004. – 304 с.

9. *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры* / отв. ред. К. В. Чистов. – М. : Наука, 1987. – 557 с.

10. *Яковлева О. Рушник як символ у когнітивній моделі світу праукраїнців* / О. Яковлева // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 30–35.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Які приклади з української художньої літератури та мистецтва ви можете навести, щоб простежити символіку кольорів, предметів побуту, одягу, харчів тощо?

2. Як впливає місце оселення на етнопсихологічні риси українців?

3. Чому українську хату можна назвати символом української народної культури, образом світоглядних уявлень і людських стосунків?

4. Розкажіть про харчові уподобання українців. Знайдіть символічне значення продуктів харчування.

5. Як відобразився культ землі в сюжетах української літератури?

6. Яку роль відігравав хліб в обрядово-ритуальній сфері та світоглядних уявленнях українців?

7. Яке ритуальне використання мав одяг?

8. Поясніть символічність рушника у когнітивній моделі світу праукраїнців.

КАЛЕНДАРНІ ЗВИЧАЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Сію, сію, засіваю,
З Новим роком вас вітаю!
На той новий рік,
Щоб вродило краще,
Ніж торік!

Українська народна колядка

Календарна система українців як енциклопедія народної мудрості • Обрядовість зимового циклу • Обрядовість весняного циклу • Літні свята, звичаї та обряди • Осінні свята, звичаї та обряди

Календарна система українців як енциклопедія народної мудрості

Календарні свята й обряди — складний фольклорний комплекс, в якому поєднуються раціональний досвід і релігійно-магічні вірування, високоестетичні традиції та пережиткові звичаї. Календар українського селянина XIX–початку XX ст. являв собою своєрідну енциклопедію народної мудрості, неписаний розпорядок життя хлібороба. Календарні звичаї та обряди формально узгоджувалися з річним літургічним циклом православної церкви, проте дійсною основою «побутових святців» був трудовий сільськогосподарський календар.

Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, рядження і маскування, драматичні сценки, розваги, спортивні змагання тощо. Свята супроводжувалися виконанням календарно-обрядових пісень, приурочених до кожної пори року: зимові колядки та щедрівки, веснянки, купальські, троїцькі, обжинкові пісні та ін.

Завдання календарної обрядовості відповідали корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, щасливий шлюб для молоді, високий урожай і плодючість худоби, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього. Довгі століття через свята й обряди старші покоління передавали молодим свою любов до праці, волелюбність,

гостинність, життєрадісність. Свята задовольняли духовні й естетичні потреби народу, у них проявлялися його почуття, таланти, здібності.

Календарна система становить найсуттєвішу частину традиційно-побутової культури, оскільки, по суті, визначає весь розпорядок життя людини протягом року. Вона зумовлювалася двома чинниками: стадіальністю процесу життєдіяльності людини та сезонністю природи. Стадіальність життєдіяльності поділялася на три головних моменти: весільний сезон, коли дозволялося укладати шлюби; період заготівлі запасів на зиму та час культу предків. Ці моменти концентрували у собі триєдність найважливіших складових людського буття: фізичного існування, продовження роду і духовного відтворення. У такому ж логічному зв'язку перебувала календарна обрядовість і з природою, відповідно поділяючись на чотири основних цикли: зимовий, весняний, літній та осінній. Кожний цикл обрядовості приурочувався, з одного боку, до природних явищ, з другого — до відповідних їм видів сільськогосподарської діяльності.

Весняне пробудження природи викликало і пошвавлення діяльності людини, а разом і намагання забезпечити успіх у цій діяльності через звернення до богів. Зимовий цикл обрядовості припадав на поворотний момент у природі — зимове сонцестояння — та на початок нового року, і у людини виникало природне бажання передбачити майбутнє й водночас вплинути на нього. Саме тому у зимовому циклі так багато колядувань, щедрувань, ряджень, ворожінь. Літні обряди знову-таки викликалися поворотним моментом у природі — літнім сонцестоянням, а також важливим аграрним періодом — очікуванням урожаю. Його забезпечення становило суть магії рослин (Зелені свята) і води (Івана Купала): обрядовість цих свят зводилася до закликання врожаю. Осінній обрядовий цикл збігався з помарнінням природи та водночас — з апофеозом діяльності людини — збиранням дарів природи (обжинки, дожинки) та підготовкою наступного врожаю. Отже, цикл замикався і знову розпочинався з тих самих природних явищ, тих самих господарських проблем і відповідних обрядових дій. А повторюваність становить основу механізму творення календарних обрядових традицій. Календарна обрядовість українців, як і інших хліборобських народів, є аграрно-магічною, пов'язаною з шануванням сонця, рослинності, предків.

Необхідно зазначити, що практика зустрічі Нового року 1 січня була запроваджена лише з 1700 р., — традиційно ж його святкували 1 березня. Втім, за порівняно короткий історичний період склалася нова традиція і нова система календарної обрядовості. Хоча різнобій у літочисленні іноді дається взнаки: наприклад, у деяких колядках і зараз співають не про зиму, а про початок весни.

Обрядовість зимового циклу

Початок зимового циклу календарних свят найбільш виразно виступає 4 грудня, коли відзначається одне з дванадесятих свят — Богородичне свято Введення в Храм Пресвятої Богородиці. Цей день у народі ще називають Третя Пречиста (що значить непорочна, незаймана).

День пам'яті великомучениці Катерини християнський світ відзначає 7 грудня. Свято Катерини називали святом «дівочої долі». Сподіваючись на розуміння та допомогу святої, жіноцтво просило її про щасливий шлюб, злагоду в сім'ї. У багатьох регіонах України на Катерини дівчата за традицією зрізали гілки вишні, ставили їх у воду чи землю на покуті або на вікні у хаті. Якщо вони розцвітали до Різдва або Нового року, — це провіщало скорий шлюб. Великим зимовим святом, особливо важливим для молоді, був день Андрія. Це свято відзначається 13 грудня і вважається днем пам'яті мученицької смерті апостола Андрія Первозванного. Збираючись на андріївські вечорниці, молодь пекла обрядовий хліб, як правило, це великий круглий корж із отвором посередині. У цей вечір намагалися побачити свого обранця в дзеркалі, узнати професію майбутнього чоловіка, риси характеру, зовнішній вигляд.

У день Варвари — 17 грудня — у багатьох місцевостях говорили: «Варвара ночі урвала, дня приточила». Свято на честь печерного самітника преподобного Сави Освяченого відзначається 18 грудня.

Значну роль у релігійно-побутових традиціях відігравав культ святителя, чудотворця, архієпископа Мірлікійського Миколи, день пам'яті якого православна церква відзначає двічі на рік: 19 грудня — «зимовий» (день смерті, помер у 343 р.) та 22 травня — «весняний» (перенесення останків із Мір Лікійських (Мала Азія) у Бар (Італія) 1087 р.). Культ святого був над-

звичайно поширений в Україні. Миколі молилися, вирушаючи в путь і потерпаючи на морі, під час хвороби чи пожежі.

Ганни відзначали 22 грудня. Це свято було запроваджене на честь зачаття святою Анною Богородиці. На Буковині вважали, що з цього дня починається рік. У цей час, як правило, вже встановлювалася зимова дорога, тому говорили: «На Ганьки сідай в санки».

Свято на честь святителя, чудотворця, єпископа Триміфунтського Спиридона, який помер близько 348 р., установлено 25 грудня. У день Спиридона (Свиридона) Сонцеворота сонце, за народними уявленнями, повертає із зими на літо. День ставав довшим, а ніч коротшою.

Цикл передріздвяних свят в Україні завершує день Ігната, Гната — 2 січня. Свято установлено на честь священномученика Ігнатія Богоносця, замученого у 107 р. Головна прикмета цього дня — забій свиней, призначених до різдвяного столу.

Вечір напередодні Різдва — «Свят-вечір», «вілія», «кутя» був магічним часом творення іншого, вимріяного буття. За повір'ям, ніщо не могло бути у Свят-вечір поза домом. Протягом усього дня напередодні Різдва не можна було їсти, доки на небі не зійде перша вечірня зірка, що знаменувало народження Христа. До святкового столу готували 12 страв, головною обрядовою стравою була кутя. Православні християни 7 січня святкують Різдво Христове.

Первісний дохристиянський характер новорічного свята добре зберігся у традиційних звичаях й обрядах українців 13 січня (свято Меланії (Маланки)) та 14 січня (Василія (Василя), свято Обрізання Господнього), перший день Нового року за старим стилем.

Найважливішими моментами традиційного новорічного свята в Україні середини ХІХ–початку ХХ ст. є: ритуальний стіл, щедрування та засівання (обходи домівок із поздоровленнями, побажаннями), ворожіння, рядження, веселощі й забави. Починаючи від Свят-вечора аж до Водохрещі, колядували та щедрували — співали ритуальних пісень-побажань господарям осель та їхнім домочадцям. Щедрівки — величальні українські народні обрядові пісні. Виконуються під Новий рік і під Йордан у Щедрий вечір. Відповідно до різдвяно-новорічних звичаїв, щедрівки так само, як і колядки, величають господаря і членів його родини. У щедрівках висловлюється побажання багатого врожаю, добробуту, приплоду худоби, доброго роїння бджіл.

Щедрівки відрізняються від колядок своїм неодмінним приспівом «Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на весь вечір». Поетичне слово в щедрівках і колядках виконує магічну функцію. У давніх щедрівках і колядках відбилися часи Київської Русі й збереглися образи князівсько-дружинного побуту.

Дванадцятиденний період святок закінчувався 19 січня. Останній день цього періоду (християнське свято Хрещення Господнє, відоме в народі як Йордан, або Водохреща) супроводжувався різними магічними діями та повір'ями. Центральною подією дня 19 січня в народно-побутовому календарі українців середини ХІХ–початку ХХ ст. було водосвяття — звичай змішаного язичницько-християнського характеру. У цей період свято за традицією відбувалося на річці або біля струмка, у місцевостях, бідних водою, збиралися біля криниці. Освячену воду люди намагалися швидко набрати в посуд і рознести по домівках, вірячи, що у того, хто зробить це першим, худоба буде розмножуватись і взагалі господарство буде йти краще.

Наступний день після Хрещення, 20 січня, відзначався як день Івана Хрестителя (Івана Предтечі), або «посвятки». Вважалося, що святочний період уже скінчився, але до роботи ще не приступали. Вранці на Івана Хрестителя господар роздавав худобі разом із соломною рештки хліба й сіль, що лежали на покуті від «багатої куті».

Перший понеділок після Водохрещ називається «різдвяним», або «святим». У цей день їдять пісні страви, але горілку пити можна. У народі існує відносно цього приказка: «Святий понеділку, не сварись на мене, що я п'ю горілку».

Різдвяно-новорічний цикл народних свят закінчувався 21 січня на так званий різдвяний день (минало два тижні з 7 січня). Хаті надавали буденного вигляду, доїдали святкові страви. У цей день ще утримувалися від виконання звичайних господарських робіт, але ця заборона вже наприкінці ХІХ ст. діяла не дуже суворо.

День поклоніння чесним веригам (ланцюгам) апостола Петра (у народі — «Петра Вериги») — 29 січня. У цей день відзначали ослаблення льодового покриву на річках: «На Петра Вериги розбиваються криги». Селяни Буковини вважали, що «на Петра Вериги половина зими».

Найважливішою подією в церковному календарі лютого є свято Стрітення (зустріч маленького Христа з праведним Симоном) — 14 лютого. Існувало повір'я, що зустрічається Зима з Весною і «сперечаються» — кому далі йти.

Масляна (сирний тиждень, Масниця, Пущення або Сиропуст) — це останній тиждень перед Великим постом, — колись велике язичницьке свято проводів зими. І весь отой святковий розгул — пісні й танці, катання на конях, частування варениками і круглими, мов сонце, млинцями — мав на меті одне: наполохати, прогнати зиму. Головною обрядовою їжею в Україні на Масляну є вареники з сиром і сметаною, млинці на маслі або на смальці, млинці — налисники з сиром, запечені у сметані, вареники з картоплею чи капустою із засмажкою на маслі, локшина на молоці.

Церковно-християнський календар приписував поститися навесні у Великий піст сім тижнів перед Великоднем. Ще напередодні слід було старанно випарити горщики від скорому, а в деяких селах для приготування пісних страв взагалі тримали окремих посуд. У народі особливо набожні люди «разкували» (тобто їли раз на день). Відносно днів першого тижня Великого посту в народі побутують прикмети: «Який буде перший понеділок посту, такий буде понеділок по Великодню». Те ж саме стосується вівторка, середі тощо.

Обрядовість весняного циклу

Свято на честь першого (IV ст.) і другого (452 р.) віднайдення (обретіння) голови Івана Предтечі, вшановується 9 березня, 14 березня — день преподобної мучениці Євдокії, у народі св. Явдохи. За існуючими повір'ями, саме цього дня з першою ластівкою з вирію з'являється до нас весна. Городники «під Явдоху» сіють розсаду капусти, вірячи, що вона вже не буде боятися морозів. Якщо розтає сніг і на вулицях стоять калюжі, то пасічники вірять, що вони матимуть так багато меду, як води. На Явдохи не прями, не ткали.

День пам'яті 40 мучеників Севастійських — ревнителів християнства, які прийняли мученицьку смерть біля озера Севан, святкували 22 березня «На сорок святих» (або ще «на сороки»), за звичаєм, пекли 40 пампушок або пирогів із пісною начинкою: капустою, квасолею, сушеною та ін. До цього дня готували й спеціальне обрядове печиво у вигляді птахів — «жайворонків» або «сорок».

День святого Олексія, чоловіка Божого, — 30 березня. Залишивши замолоду батьківський дім, св. Олексій став проповідником і праведником, живучи, як жебрак, на паперті. За по-

вір'ям, вівсянка починала співати саме в день «теплого Олексі». Цього дня ворожать; тепла сонячна погода обіцяє врожай, достаток і мед. Якщо ранок ясний, бджолині рої з вуликів будуть виходити ранками, а як вечір ясний, рої будуть виходити вечорами.

Свято Благовіщення Пресвятої Богородиці — одне із дванадесятих свят суворого, аскетичного характеру — вшановується 7 квітня. У народі з цього приводу кажуть, що «в цей день навіть птах не в'є свого гнізда». У цей день дівчата виводили після обіду біля церкви перший весняний хоровод.

Благовісником у народі називають архангела Гавриїла, на честь якого 8 квітня вшановується свято Собор архангела Гавриїла. Народ вірив, що архангел Гавриїл — володар блискавки. «Ілля — володар грому, а Гаврило — блискавки». Від Благовісника починають сіяти ранні ярові зернові — овес, ячмінь і пшеницю.

Вшанування пам'яті єпископа з грецького міста Фіви Руфа, який прийняв за це жорстокі страждання й був замучений, відбувається 21 квітня. «На Руфа все із землі рушиться: і трава, і всяка зелень, і все, що посіяно і посаджено в цей день, піде рости вгору», — так говорять про святого Руфа на Слобожанщині.

У неділю, за тиждень до Великодня, вшановується свято Вхід Господній у Єрусалим (Вербна неділя). Посвяченій вербі приписується магічна сила. Як уперше весною виганяють худобу на пасовище, то конче посвяченою лозиною верби. Відваром посвяченої верби намочували голову при головних болях, таким же узваром лікувалися й від пропасниці та ревматизму, збивали гарячку.

Останній тиждень Великого посту називається страсним, на спомин страстей (страждань) Ісуса Христа. На цьому тижні віруючі люди постяться так само суворо, як і на першому тижні. Найважливішим днем цього тижня є четвер, який називається чистим, світлим, великим, страсним або живним. Чистий четвер — день весняного очищення. Ще вдосвіта, до сходу сонця, селяни «чистили» комору, подвір'я, хату — все мало бути по-святковому прибраним. Вважалося, що з цього часу й до кінця Великодня велику очисну силу має вода. Повертаючись додому з церкви, намагалися донести додому «страсну» свічку так, щоб вона не погасла. Полум'ям страсної свічки випалювали або викопчували у хаті на сволоці хрест — «щоб лиха нечисть хату минала». У страсну п'ятницю, як і вза-

галі останні три дні страсного тижня, не готували обіду, вдовольняючись хлібом, капустою, огірками. Навіть рибу їсти в цей день не можна. Шити, прясти теж заборонялося. Вважається великим гріхом рубати дрова або що-небудь тесати сокирою. У Великодню суботу готують крашанки. Яйце — символ життя, розфарбоване у червоне, жовте, — символ оновленого життя. Звичай виготовляти писанки виник на території України дуже давно.

Великдень — Воскресіння Христове — в Україні це ще й свято весняного воскресіння, оновлення природи, що відзначалось у день весняного рівнодення ще за часів язичництва. Обряд розговіння в різних регіонах України відбувається по-різному. Розговляючись, намагаються щоб жодна крихта свяченого не впала додолу. Великоднього понеділка хрещеники ходили в гості до хресних батьків, онуки — до бабусь, несучи їм гостинця — пироги та крашанки. Третього дня Великодніх Свят селяни збиралися у корчмі на музики — «проводити свята».

Другий тиждень після Великодня називається «поминальним», або Хоминим (Фоминим) тижнем: починається цей тиждень Хоминою неділею — на честь апостола Хоми (Фоми). Називається він ще Радуниця, по всій Україні поширена церковна назва Проводи. У призначений для Проводів день увесь народ із хоругвами, хрестами, церковним хором і священниками йшов на кладовище. Ставши поміж могилами, відправляли спільну панахиду, молилися за спасіння душ померлих, а потім справляли тут же на могилах обід — тризну.

Свято, встановлене на честь святого великомученика і Побідоносця Юрія (Георгія), відзначається 6 травня. Юрій вважається покровителем хліборобства й скотарства, тому і свято у хліборобського населення завжди було у великій пошані. Незабаром, 22 травня відзначається свято на честь перенесення мощей Святителя і Чудотворця Миколи із Лікії до італійського міста Бар. Колись у цей день господарі виводили коней у поле на першу пашу і з цієї нагоди на майдані, у центрі села, священники служили молебні та кропили коней свяченою водою. А 23 травня вшановується свято, встановлене на честь апостола Симона Зілото. У цей день ходять по лісах, збираючи лікарські рослини. У народі гадають, що Зілот дає цілющу траву і що він порядкує рослинами.

На 40-й день після Пасхи відзначається дванадцяте свято Вознесіння Господнє. На 50-й день — Трійця (П'ятидесятниця)

— одне з провідних свят церковного календаря. Трійця, Зелена неділя, Зелені святки — такі народні назви цього циклу українських календарних обрядів. За церковною традицією, перший день свята (неділя) — Духів день, другий — власне Трійця. В Україні перед святом (Духової, Зеленої суботи) прикрашали оселі зіллям. Гілками клена, липи завітчували хату — над вікнами, дверима, господарські споруди, стромляли в землю гілки на посівах жита. На подвір'ї, біля воріт, ставили принесену з лісу невеличку березу або осіку. Першого дня Трійці в Україні (Ровенщина, Волинь) справляли найбільш архаїчний за походженням обряд водіння Куща. Молоду дівчину вбирають у зелень, прикрашають стрічками і з піснями водять селом, отримуючи гостинці від господарів осель. Із Зеленими святками в українців пов'язано багато повір'їв про русалок. Вважалося, що впродовж тижня після Трійці (він називається русальним, Русальницею) по землі ходять русалки. В Україні довго зберігався звичай серед жінок — у русалчин тиждень розвішувати по деревах полотно, що його нібито русалки брали собі на сорочки. Тією чи іншою мірою у троїцьких обрядах представлений культ предків.

Літні свята, звичаї та обряди

День преподобного Онуфрія Великого святкують 5 червня. У цей день дівчата збирають у полі сині волошки та червоні маки, а принісши додому, квітчають ними ікони. Від Великодня залежить строк посту Петрівка, тому що початок його припадає на понеділок через тиждень після Трійці, а завершення — на свято Петра і Павла (12 липня). Порівняно з Великим постом на Петрівку було більше послаблень.

За православним календарем, 7 липня відзначається Різдво Іоанна Предтечі. У народній українській традиції день народження Іоанна (Івана Купала, Іван-травник, Копальний Іван) — це свято літнього сонцестояння. В Україні цей день — поетичне язичницьке свято торжества сонячного світла й тепла. У старовинних письмових джерелах Купало характеризується як язичницький бог земних плодів, якому приносили в жертву хліб — головний плід землі. Святкування, як правило, починається ввечері напередодні Івана Купала. Дівчата збираються в умовлене місце поблизу водоймища з вінками на голові, сплетеними із живих квітів і пахучих трав. Виготовляють опудала головних персонажів свята — Купала і Марени. Взявшись за ру-

ки, дівчата ходять навколо Купала і Марени та співають пісень. Потім розкладають вогнище й стрибають через нього усі присутні на святкуванні. Стрибання через вогонь нібито сприяло очищенню від хвороб і гріхів, позбавленню від чар і безплідності. У переважній більшості регіонів України, настрибавшись через вогонь, дівчата несуть Марену до водоймищ, де її потрібно втопити. Після цього дівчата дістають свічки, запалюють їх і, прилаштувавши до своїх вінків, пускають на воду, щоб дізнатися про заміжжя.

Свято апостолів Петра і Павла припадає на 12 липня. У цей день розговлювалися після Петрівського посту. Для цього пекли мандрики — своєрідні булочки з сиру, муки та яєць. До свята всі хати білили, прикрашали рушниками стіни, прибирали подвір'я. Саме в цей час у багатьох районах України починаються жнива.

Календарні звичаї другої половини літа немовби підбивали підсумок роботи селянина в полі, саду і на городі. Збирання хліба в деяких місцевостях намагалися розпочати в так звані легкі дні, тобто дні тижня з жіночими назвами — у середу, п'ятницю, суботу. Період жнив — це послідовні етапи: «зажинки», «жнива», «дожинки» або «обжинки», яким відповідали певні ритуально-магічні дії.

Коли дозрівали жито, пшениця та ячмінь, господині брали із собою хліб-сінь і йшли в поле зажинати ниву (зажинки). Вони жали серпом перший сніп пашні, несли його додому і ставили той сніп чи на покутті під іконами, чи у stodолі, де він стояв аж до кінця молотьби. За тиждень після «Петра» в Україні починалися жнива, на полі з'являлися чоловіки-косарі. Збираючи врожай не тільки з поля, а й городу чи саду, за давнім народним звичаєм потрібно щось залишити «на пні», у землі чи на дереві. Усе це відгомін стародавніх язичницьких жертвоприношень богам і духам рослинності.

У той день як скінчили жнива, дожали останню ниву, жінці ходили по полю, збирали колоски (обжинки), плели один спільний вінок, який вважався передвісником урожаю. Обжинковий вінок зберігали в коморі до весни.

День святої преподобної Мокрини святкується 1 серпня. За народними уявленнями, це останній день літа. Господарі в цей день примічали погоду, бо вважали, яка погода на Мокрини, такою буде й осінь, а 2 серпня відзначається свято пророка Іллі. У слов'янській народній традиції св. Ілля замінив язичницького бога — громовержця Перуна. Тепер уже не він, а Ілля карає людей вогненними стрілами-блискавками, як правило, за порушення

заборони працювати цього дня в полі. Після Іллі не можна вже купатися. На 9 серпня припадає свято великомученика і цілителя Пантелеймона. У цей день заборонялося працювати в полі, а знахарі збирали цілющі трави для лікування свійських тварин.

Головними святковими подіями серпня є Спаси: 14 серпня церква відзначає свято Походження (Ізнесення) дерева животворного хреста, більш відоме серед віруючих як перший, мокрий чи медовий, Спас. Оскільки в цей день у святцях згадуються ще й семеро мучеників братів Маккавеїв, в Україні свято дістало назву «Маковія». У це свято народ віддає шану його символам — хлібу та маку. Освячені квіти й трави зберігали за іконами як помічне зілля. У цей день пасічники вирізають стільники з вуликів. Крім того, 14 серпня починається Успенський піст, або Богородичний, чи Спасівка, який триває до 27 серпня включно. Преображення Господнє — велике, одне з дванадесятих свят церкви, присвячене Ісусу Христу, — відзначається 19 серпня і відоме в Україні під назвою другого, чи яблучного, Спаса. До цього дня, як правило, закінчували збирати хліб, розпочинали копати картоплю, збирати яблука, груші, тому його ще називали «Святом врожаю». У церкві святити груші, яблука, мед, калачі з борошна нового врожаю й обжинкові вінки. Це був останній день заготівлі лікарських трав. Спаса — це ще й день поминання покійних родичів. Свято Перенесення нерукотворного образу Ісуса Христа з міста Едесси в Константинополь, у повсякденному житті віруючих відоме більше як третій Спас, чи Спас на полотні, відзначається 29 серпня. У селянському побуті свято третього Спаса пов'язане із закінченням жнив і сівби озимини: «Третій Спас — хлібний»; «Третій Спас — хліба припас» тощо.

На серпень випадає ще одне велике християнське свято, що належить до так званих Богородичних свят, — Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня). У народі це свято ще називають «Перша Пречиста». У господарствах закінчувалася тяжка робота, залишався лише посів озимих. Від Першої Пречистої дозволялося заготовляти калину, куц якої правічно символізує Україну.

Осінні свята, звичаї та обряди

День Усікновення голови Іоанна Предтечі, або, як кажуть у народі, Головосіка, відзначається 11 вересня. Це свято більш відоме серед віруючих під назвою «Іван Пісний», бо церква встановила в цей день одноденний піст, якого суворо дотримують-

ся. У цей день не можна різати нічого, що нагадує собою голову, нічого не можна рубати сокирою і пиляти пилою. Навіть ножа не брали у руки, хліб ламали руками.

Свято преподобного Симеона Стовпника вшановується 14 вересня. За козацьким звичаєм, на Семена відзначали постриження молодих хлопців і вперше садовили їх на коні. У день Семена закінчувалися гуляння на «вулиці» й починалися вечорниці в хаті. Від Семена починають копати картоплю.

Дванадцять свято Різдво Пресвятої Богородиці (Мала Пречиста, Друга Пречиста) вшановується 21 вересня. Святкування Різдва Богородиці в часі збіглося із закінченням основних польових робіт. Богородицю вшановували й дякували в цей день за зібраний урожай, адже вона є покровителькою землеробства. У цей день Богородиці дякували як подательці всякого благополуччя та покровительці сім'ї, особливо материнства.

Одне з дванадцятих свят — Воздвиження Хреста Господнього, або, як кажуть у народі, Здвиження, — відзначається 27 вересня. У цей день, за народними прикметами, починають вилітати у вирій птахи. Починають тоді ховатися на зимову сплячку й змії.

За народним календарем, у жовтні закінчувалася осінь, і тому він був перехідним від осені до зими. Початком зими в українському селі вважалося свято Покрова (14 жовтня) — Покров Пресвятої Богородиці. За станом погоди в цей день намагалися передбачити характер наступної зими: «Якщо на Покрову вітер з півночі, то зима буде дуже холодна, і з хуртовинами, якщо з півдня, — то тепла». Говорили також, що «Покрова покриває або листом, або снігом». Дослідники вважають, що культ Покрови — покровительки й заступниці — сформувався на основі давніх культів слов'ян-язичників на честь жіночого божества продовження роду, плодючості (Лади, Живи). Жовтень був порою весіль. Як покровительку і заступницю православного воїнства, Матір Божу Покрову шанували козаки, закладаючи церкви саме на честь цього свята.

Хлібороб, за споконвічним звичаєм, складав подяку родичам-заступникам — усім предкам, що й із того світу опікуються живими. Звичай осіннього поминання померлих календарно поєднаний із днем пам'яті великомученика Дмитра Солунського

8 листопада і відзначається в суботу напередодні. В Україні у так звану Дмитрову суботу («на осінні Діди») поминають не тільки померлих членів родини, а й усіх тих, хто помер наглою смертю. «Родинні суботи» — це, безумовно, пережиток стародавнього культу мертвих, коли вважалося, що душі померлих потребують їжі й узагалі турботи й догляду з боку живих і самі в свою чергу спроможні надавати допомогу живим. Від Дмитра вже не засилали сватів, бо скоро починався Пилипівський піст, і весіль не гуляли.

У церковних святцях 10 листопада — день пам'яті мучениці Параскеви-П'ятниці. Дослідники вважають, що популярність свята пояснюється ще і його давнім, язичницьким походженням. Очевидно, що християнська Параскева успадкувала багато функцій і чеснот жіночого язичницького божества Мокші, днем ушанування якої була п'ятниця. У п'ятницю не можна працювати та їсти скоромне.

Православні віруючі відзначають 14 листопада свято Косьми й Даміана Асійських — братів лікарів-християн. Господарі примічають погоду: «Як вітер на Кузьми-Дем'яна, то буде дорога санна», — тобто буде сніг і треба буде їздити на санях.

Собор Архістрати́га Михайла відзначається 21 листопада. За народними уявленнями, цей святий — мужній лицар, який перемагає всі темні ворожі сили. Архістрати́га Михайла вважають покровителем Києва. Якщо в цей час уже випав сніг, то в народі кажуть: «Михайло приїхав на білому коні». Після цього свята закінчувалися весілля.

Напередодні дня апостола Пилипа, 26 листопада, — заговини на передріздвяний Пилипівський піст. Люди в цей день ходили в гості самі та приймали гостей, намагаючись з'їсти й випити якомога більше скоромних продуктів і напоїв. Святом апостола Пилипа вважається 27 листопада. За народною прикметою, якщо на Пилипа буде іній, то це свідчить, що буде гарний урожай вівса в наступному році.

Передріздвяний 40-денний Пилипівський піст розпочинається 28 листопада. Піст вводив обмеження не тільки на їжу, а й на одяг, крім цього, суворо обумовлювалися правила поведінки. Так, дівчатам у піст заборонялося носити сережки й стрічки,

жінкам — одягати сорочки з червоною вишивкою. І, можливо, через оті суворі заходи такими очікуваними й радісними були зимові святаки.

Календарним землеробським обрядам притаманні повільні темпи змін, значна консервативність і спадкоємність, і їхнє відмирання відбувалося дуже поступово. Досвід показує, що найбільш життєстійкими й здатними до подальшого розвитку виявляються ті форми календарної обрядовості, що втратили тісний зв'язок із релігією і трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги. Елементи календарних свят та обрядів нині широко використовуються у творчості професійних і самодіяльних митців, у декоративно-прикладному та театральному мистецтві тощо. Традиційні свята й обряди чимдалі активніше входять у систему сучасної культури. В умовах сьогодення накопичується досвід проведення таких масових сезонних свят, як Новий рік, проводи зими (Масляна), Купала, обжинки та ін. Процес відродження народної звичаєвості впливається в загальний рух відродження національної самосвідомості, мови, культури.

Література

1. *Воропай О.* Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / О. Воропай. – Харків : Фоліо, 2005. – 508 с.
2. *Лановик М. Б.* Українська усна народна творчість : навч. посібник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2006. – 591 с.
3. *Іларіон* (митрополит). Дохристиянські вірування українського народу / Іларіон. – Вінніпег, 1981. – 424 с.
4. *Манько В.* Українська народна писанка / В. Манько. – Львів : Свічадо, 2001. – 45 с.
5. *Сапіга В. К.* Українські народні свята та звичаї / В. К. Сапіга. – К. : Т-во «Знання України», 1993. – 112 с.
6. *Скуратівський В. Т.* Український народний календар / В. Т. Скуратівський. – К. : Техніка, 2003. – 384 с.
7. *Українці: Свята. Традиції. Звичаї* / уклад. І. Коверець. – Донецьк : Альфа-Прес, 2004. – 304 с.
8. *Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник* / за ред. А. Пономарьова. – К. : Либідь, 1993. – 255 с.

9. *Українські традиції* / упоряд. О. В. Ковалевський. – Х. : Фоліо, 2003. – 574 с.

10. *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры* / отв. ред. К. В. Чистов. – М. : Наука, 1987. – 557 с.

Запитання та завдання для контролю та самоконтролю

1. Чому календарні свята українців називають енциклопедією народної мудрості?

2. Назвіть найголовніші свята зимового, весняного, літнього й осіннього циклів і обряди, які їх супроводжують.

СПИСОК ОСНОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КУРСУ

1. Білоконенко С. П. Українська та зарубіжна культура. Історія України (вибрані лекції) : навч. посібник / С. П. Білоконенко, О. В. Гонтар, Н. О. Котова ; за ред. С. П. Білоконенка. – Одеса : Одес. держ. мед. ун-т, 2003. – 332 с.

2. Висоцький О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ : НМетАУ, 2009. – 130 с.

3. Гриценко Т. Б. Культурологія : навч. посібник / Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, А. Ю. Кондратюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 392 с.

4. Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Рижко. – К. : Літера, 2000. – 464 с.

5. Культурологія: теорія та історія культури : навч. посібник / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.

6. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посібник / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко [та ін.] ; за ред. М. М. Заковича. – К. : Знання, 2007. – 567 с.

7. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посібник / за ред. А. Яртися, В. Мельника. – Львів : Світ, 2005. – 568 с.

8. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.

9. Теорія та історія світової і вітчизняної культури : курс лекцій : навч. посібник / А. К. Бичко, П. І. Ігнатенко, А. М. Феоктистов [та ін.]. – К. : Либідь, 1992. – 392 с.

10. Українська і зарубіжна культура : навч. посібник / за заг. ред. К. В. Заблоцької. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2001. – 372 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

1. *Баран В. Д.* Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. М. Козак, Р. В. Терпиловський. – К. : Наук. думка, 1991. – 144 с.
2. *Білецький П. О.* Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. / П. О. Білецький. – К. : Мистецтво, 1981. – 159 с.
3. *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні : іст.-етногр. дослідження / В. К. Борисенко. – К. : Наук. думка, 1988. – 192 с.
4. *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наук. думка, 1988. – 262 с.
5. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космологічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашев. – К. : Фірма «Довіра», 1993. – 414 с.
6. *Воропай О.* Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / О. Воропай. – Харків : Фоліо, 2005. – 508 с.
7. *Зарубіжні українці* / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар [та ін.]. – К. : Вид-во «Україна», 1991. – 252 с.
8. *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега. – К. : Наук. думка, 1974. – 159 с.
9. *Гларіон* (митрополит). Дохристиянські вірування українського народу / Гларіон. – Вінніпег, 1981. – 424 с.
10. *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – К., 1996. – 254 с.
11. *Історія української культури: Побут. Письменство. Мистецтво. Театр. Музика* / за заг. ред. І. Крип'якевича. – 4-е вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
12. *Історія української культури* : у 5 т. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. Історія культури давнього населення України. – 1135 с.
13. *Історія української культури* : у 5 т. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2. Українська культура XIII–першої половини XVII століть. – 848 с.

14. *Історія української культури* : у 5 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3. Українська культура XVII–XVIII століть. – 1248 с.
15. *Історія української культури* : у 5 т. Т. 4 : у 2 кн. – К. : Наук. думка, 2005.
16. *Кононенко П. П. Українознавство : підручник для вищих навчальних закладів / П. П. Кононенко.* – К. : Міленіум, 2006. – 870 с.
17. *Крвавич Д. П. Українське мистецтво : навч. посібник* : у 3 ч. Ч. 1. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів : Світ, 2003. – 256 с.
18. *Крвавич Д. П. Українське мистецтво : навч. посібник* : у 3 ч. Ч. 2. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів : Світ, 2004. – 268 с.
19. *Крвавич Д. П. Українське мистецтво : навч. посібник* : у 3 ч. Ч. 3. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів : Світ, 2004. – 268 с.
20. *Культура і побут населення України* : навч. посібник / В. І. Налужко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – 281 с.
21. *Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : навч. посібник* / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2006. – 591 с.
22. *Лозко Г. С. Українське народознавство* / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
23. *Манько В. Українська народна писанка* / В. Манько. – Львів : Свічадо, 2001. – 45 с.
24. *Місевра І. В. Проблеми ментальності та національної самосвідомості: спроби дослідження витоків* / І. В. Місевра ; наук. ред. Г. І. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1998. – 47 с.
25. *Митці України. Енциклопедичний довідник* / за ред. А. Кудрицького. – К. : Укр. енциклопедія, 1992. – 848 с.
26. *Моця О. Київська Русь: від язичництва до християнства* : навч. посібник / О. Моця, В. Ричка. – К. : Глобус, 1996. – 224 с.
27. *Огієнко І. Історія української літературної мови* / І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
28. *Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX–XX століть* : навч. посібник / В. І. Онопрієнко. – К. : Либідь, 1998. – 304 с.
29. *Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій* / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.
30. *Пономарьов А. П. Українська етнографія : курс лекцій* / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 318 с.
31. *Савчук Б. Українська етнологія* / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 560 с.

32. *Сапіга В. К.* Українські народні свята та звичаї / В. Сапіга. – К. : Т-во «Знання України», 1993. – 112 с.
33. *Скуратівський В. Т.* Український народний календар / В. Т. Скуратівський. – К. : Техніка, 2003. – 384 с.
34. *Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича ; упор. С. В. Ульяновська.* – К. : Либідь, 1993. – 592 с.
35. *Українська література XIV–XVI ст. ; ред В. Л. Мишанич ; упор. О. П. Колосова [та ін.].* – К. : Наук. думка, 1988. – 600 с.
36. *Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / за ред. А. Пономарьова.* – К. : Либідь, 1993. – 255 с.
37. *Українське народознавство : навч. посібник / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирніва.* – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.
38. *Українські традиції / упор. О. В. Ковалевський.* – Х. : Фоліо, 2003. – 574 с.
39. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Космічної, О. О. Боряк.* – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.
40. *Українці: Свята. Традиції. Звичаї / уклад. І. Коверець.* – Донецьк : Альфа-Прес, 2004. – 304 с.
41. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – Тернопіль : Екон. думка, 2002. – 131 с.
42. *Юрій М. Т.* Етногенез та менталітет українського народу / М. Т. Юрій. – 2-ге вид., доп. – К. : Таксон, 1997. – 237 с.

Передмова	5
Основні положення курсу	7
Розділ 1. Генезис української культури	9
Глава 1. Поняття «культура».	
Культура — об’єкт наукового дослідження	9
Поняття «культура»: походження та визначення	9
Основні культурологічні теорії	12
Культура і цивілізація: співвідношення понять	15
Форми культури і суб’єкти культурної творчості	16
Поняття світової, національної та етнічної культур	18
Масова й елітарна культура	19
Соціальні функції культури	20
Види культурних норм та їх суспільне призначення	21
Мистецтво як явище культури	22
Література	24
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	24
Глава 2. Передумови розвитку української культури	25
Поняття про етнос, народ, націю	25
Концепції походження слов’ян	27
Проблема українського етногенезу	29
Характеристика основних етапів культурного розвитку України	30
Історія походження слів «Русь» та «Україна»	34
Культурно-історична своєрідність регіонів України	36
Мова як одна з головних складових ознак етносу: проблеми походження та розвитку української мови	37
Література	39
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	39

Глава 3. Культура доби первісного ладу на території України	40
Первісна епоха та її місце в історії людства	40
Синкретизм і міфологізм свідомості первісних людей	41
Система релігійних вірувань	42
Культурогенез на теренах України в кам'яну добу	43
Енеоліт на території України. Трипільська культура	45
Культура населення України у бронзовому віці (II–початок I тис. до н. е.)	47
Залізний вік (початок I тис. до н. е.–IV ст. н. е.). Культурні досягнення киммерійців, скіфів, сарматів	49
Література	54
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	54
Глава 4. Антична культура	
на теренах Північного Причорномор'я	55
Феномен і загальна характеристика античної культури	55
Грецька колонізація Північного Причорномор'я	57
Суспільно-політичний устрій грецьких колоній	58
Економічний розвиток грецьких колоній	60
Основні тенденції розвитку духовної культури греків регіону	61
Містобудування та планування грецьких полісів	62
Архітектура, образотворче мистецтво та скульптура	64
Релігійне життя	67
Культурні впливи античних держав Північного Причорномор'я в регіоні	68
Література	70
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	70
Глава 5. Початки слов'янського культурогенезу	
на теренах України	71
Праслов'янські археологічні культури бронзової доби на теренах України	71
Праслов'яни передскіфського часу	73
Культура праслов'ян у скіфський період	74
Перші письмові повідомлення про слов'ян	76
Культура ранніх слов'ян першої половини I тис. н. е.	77
Слов'янські культури V–VII ст.	80
Культура східнослов'янських племен VII–IX ст.	81

Література	84
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	84
Глава 6. Культура Київської Русі та Галицько-Волинської держави	85
Релігія: язичницькі вірування, особливості прийняття християнства та його вплив на розвиток культури	85
Мова і писемність	87
Найдавніші пам'ятки писемності	88
Літературна традиція	89
Зародження і розвиток шкільної освіти	91
Наукові знання	92
Філософська та юридична думка часів Київської Русі	93
Розвиток архітектури й основні пам'ятки монументального будівництва	94
Образотворче мистецтво	96
Музична творчість	98
Ремесло та промисли	99
Культура Галицько-Волинського князівства	100
Література	103
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	104
Глава 7. Культурні процеси на українських землях у XIV–першій половині XVII ст.	
Козаччина як культурне явище	105
Умови та загальна характеристика розвитку культури України. Братства	105
Вплив Реформації та Контрреформації на суспільне життя в Україні	107
Розвиток української мови. Книгодрукування	107
Освіта	109
Гуманізм у літературі. Полемічні твори	111
Театральне та музичне мистецтво	114
Архітектура й образотворче мистецтво	114
Козацтво як чинник пробудження національної самосвідомості. Політична культура козацтва	116
Обряди та звичаї запорізьких козаків	117
Філософія козацького життя. «Козацька» етнічна самосвідомість	119
Козацькі культури та цінності	120

Література	122
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	122
Глава 8. Українська культура другої половини XVII–кінця XVIII ст.	
Українське бароко	124
Особливості розвитку української культури другої половини XVII–кінця XVIII ст.	
Феномен українського бароко	124
Освіта. Києво-Могилянська академія	126
Книгодрукування	128
Література.	
Розвиток передової суспільно-політичної думки	129
Розвиток наукових знань. Козацькі літописи	133
Філософія Г. Сковороди	135
Театральне та музичне мистецтво	136
Архітектура та скульптура бароко.	
Впливи рококо та класицизму	138
Образотворче мистецтво	141
Декоративне й ужиткове мистецтво	143
Література	145
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	146
Глава 9. Українське національно-культурне відродження (кінець XVIII–поч. XX ст.)	147
Історичні умови розвитку культури в Україні в кінці XVIII–XIX ст.	147
Формування системи освіти	148
Внесок українських учених у розвиток природничих і технічних наук	151
Роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства	153
Становлення національної літератури.	
Роль творчості Т. Г. Шевченка у становленні української культури	156
Розвиток живопису	160
Архітектура та містобудування	162
Музичне мистецтво	164
Розквіт театру	166
Український модерн:	
архітектура, живопис, література	168
Література	173
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	174

Глава 10. Культура України ХХ–початку ХХІ ст.	175
Загальні особливості української культури у ХХ ст.	175
Культура України	
під час боротьби за державну незалежність	176
Основні тенденції	
культурного розвитку в 20-ті роки.	
«Українізація»	177
Трагедія української культури	
у період сталінізму	181
Протиріччя культурного процесу 60–80-х років	184
Досягнення та проблеми культури	
незалежної України	186
Література	189
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	189
Глава 11. Культура української діаспори	191
Поняття «діаспора» й «українська діаспора»	191
Історія переселення українців	
і демографічні показники	192
Культура західної гілки української діаспори	
в Північній Америці й Австралії	195
Культура західної гілки	
української діаспори в Європі	199
Культура українців східної гілки діаспори	207
Державна політика щодо української діаспори	210
Література	211
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	212
Розділ 2. Традиційна культура українського народу	213
Глава 12. Український менталітет	213
Поняття «ментальність» (менталітет) —	
проблема дефініції	213
Психокультурні координати ментальності	
та їх сутнісні визначення	214
Засоби наукової інтерпретації	
української ментальності	215
Структура	
та функціональний простір ментальності	216
Основні ментальні характеристики	
українського суспільства	217
Кордоцентризм української ментальності	220
«Хвороби» національної психіки	221

Система цінностей українського суспільства	222
Українська національна ідея. Інтелектуальне забезпечення української національної ідеї	223
Категорії «національна самосвідомість» і «національна свідомість»	224
Література	227
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	228
Глава 13. Українські народні знання, світоглядні уявлення, вірування. Міфологічний простір українців	229
Шари народного світогляду. Дуалізм світоглядних уявлень	229
Розуміння душі	232
Пантеон богів. Український Олімп	234
Структура українського пандемоніуму	236
Система народних знань (народні астрономія, метеорологія, математика, метрологія, медицина та знахарство, ветеринарія, педагогіка)	238
Флора: символічне й прагматичне	244
Фауна як об'єкт персоніфікації	247
Література	250
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	251
Глава 14. Система традиційних взаємин і поведінки в українському суспільстві. Сімейна обрядовість українців	252
Громадська думка — чинник традиційних норм спілкування. Сім'я — коло родичів — сільська громада — механізм формування і контролю громадської думки	252
Корпоративність міського суспільства. Цехова ієрархія	254
Традиційна взаємодопомога — спростування усталеної думки про індивідуалізм українців. Толока	255
Побратимство та кумівство	256
Звичайні норми спілкування й дозвілля (контроль часу роботи і відпочинку, статеві-вікова сегрегація в системі обрядовості)	258
Осередки громадського дозвілля (церква, майдан коло церкви, корчма)	260

Сімейна обрядовість (весільна, родинна, похоронна).....	263
Література	268
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	269
Глава 15. Традиційне господарство і матеріальна культура українців. Вираження ментальності й етнопсихології в народній матеріальній культурі	270
Традиційне господарство українців	270
Оселення та забудова території. Вплив місця оселення на етнопсихологічні риси українців	273
Українська хата — символ української народної культури, образ світоглядних уявлень і людських стосунків	274
Сконцентрованість світоглядних уявлень українців у будівництві житла	275
Магічні вірування українців, виражені через декоративно-художнє оздоблення житла	277
Магічні функції предметів хатнього та господарського начиння	278
Традиційне народне вбрання — упредметнювач духовних традицій та світогляду	279
Символіка одягу та його ритуальне використання	282
Оберегове значення рушника та його місце в обрядових діях	284
Традиції харчування. Хліб в обрядово-ритуальній сфері	285
Література	288
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	289
Глава 16. Календарні звичаї українського народу	290
Календарна система українців як енциклопедія народної мудрості	290
Обрядовість зимового циклу	292
Обрядовість весняного циклу	295
Літні свята, звичаї та обряди	298
Осінні свята, звичаї та обряди	300
Література	303
Запитання та завдання для контролю та самоконтролю	304
Список основної літератури для вивчення курсу	305
Список рекомендованої літератури для поглибленого вивчення курсу	306

Бібліотека студента-медика

Провідний редактор серії
В. М. Попов

Художнє оформлення серії
О. А. Шамшурина

Навчальне видання

**КОЛТУНОВ Олександр Юлійович,
УВАРОВА Олена Олександрівна**

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Навчальний посібник

Провідний редактор ***В. М. Попов***
Редактор ***О. М. Фащевська***
Художній редактор ***О. А. Шамшурина***
Технічний редактор ***А. В. Попов***
Коректор ***О. В. Титова***
Поліграфічні роботи ***І. К. Каневський***

Підп. до друку 29.12.2010. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 18,60.
Обл.-вид. арк. 24,0. Тираж 1000. Зам. 1469.

Видано і надруковано Одеським національним медичним університетом.
Валіховський пров., 2, Одеса, 65082.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 688 від 13.11.2001 р.

